

821(477)'06

3-12

Любов Забашта

ИНОСТРАН
ВНЕШНИ
СПАДЕЩИ

Любов Забашта

СТАЛЕННЯ МАДОННИ

Повість

а-56746 -1

КРИВОРІЗЬКА 6
МІСЬКА ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

Київ
«Радянський письменник»
1989

ББК 84Ук7-44
З-12

«Спалення мадонни»— це повість про матерів, яких разом з дітьми було спалено в крематоріях концтабору Равенсбрюк протягом другої світової війни, про мужність жінок, створене в концтаборі антифашистське кільце Опору, в якому брали активну участь радянські військовополонені. Повість написана на основі розповідей колишніх в'язнів концтабору.

Рецензент О. О. Сизоненко

Редактор Н. Я. Дзюбенко

З $\frac{4702640201-019}{M223(04)-89}$ 59.89

© Видавництво «Радянський письменник», 1989

ISBN 5-333-00214-2

Полонянки

Може, тому це маленьке село одержало назву Лозоватка, що у видолинку, по обидва боки величезного ставу, куди лиш сягало око, ріс верболіз, з якого з діда-прадіда плели корзини і продавали їх у місті на базарі. З того й жили. Мирне мальовниче село на Росавиці посеред літа покинули птахи. Дні настали тривожні. Десь далеко за крутоярами палахкотіли пожежі, падали бомби, і земля глухо стугоніла.

Молодих здорових хлопців і чоловіків мобілізували в армію. Біля сільради з ранку до вечора товпилися допризовники, а серед них і зовсім зелені парубки, що просилися в добровольці.

Коли затихли плачі за синами і чоловіками, голова сільської Ради зібрав тих, що залишилися, — бабів і дідів, а з ними і старших школярів. Далеко за селом, у степу, рили окопи.

Ще ніхто повністю не усвідомив, що літаків — тих, які ширяли в небі і сприймалися як диво, — треба боятися. Тому спершу тільки зачудовано прислухалися до їх надсадного гуркотіння.

Один літак пролетів так низько, що видно було його чорну павучу свастику. Він розсіяв листівки, в яких говорилося, що риття окопів — то марна робота: завтра німецькі непереможні війська їх засиплють. Повернувшись, він скинув на тих, що працювали, бомби.

Зчинилася така веремія, що годі було щось розібрати у тому галасі. Бомби не влучили у гурт жінок, але запалили копиці сіна на лужку, і вітер

поніс іскри з полум'ям прямо на дівчат. Вони кинулись врозтіч, закричали, за наказом вчительки побігли до лісу. Це був перший урок війни...

Надвечір, змучені працею і налякані бомбами, дівчата і жінки їхали возами додому. Назустріч їм ішли і йшли шеренги солдатів, вкриті порохом. Везли поранених. Ще вчора вони йшли на захід, а нині вже ідуть на схід, обпалені громами війни.

Вчителька Ольга Петрівна Безсмертна, що привела школярів з окопів, метнулася до хати, виносила солдатам хліб, молоко, все, що в неї було. За нею й інші жінки кинулися годувати солдатів. Хліба не вистачило. Варили картоплю, місили тісто, випікали свіжий хліб. Солдати ішли і йшли через село, здавалося, кінця і краю не буде цьому потоку. Вчительці допомагали її стара мати Текля і донька Оксана. Так продовжувалося мало не тиждень, а потім все змішалось. Десь за селом рвалися бомби, повзли танки, застеляючи степ, і далекі пагорби, і саме Заріччя димом. Війна прокотилася за їхнім селом і ввійшла в село не військом, не солдатами, а мародерами, які забігали в хати і хапали все, що потрапляло під руки: одягу, сало, борошно. Кололи свиней, різали худобу, стріляли курей і, поскладавши те на величезні машини чи на німецькі хури, в які були впряжені відгодовані гривасті коні-битюги, везли награбоване кудись далі у ненажерливу пащу війни.

У центрі села бомбардуванням було зруйновано кілька десятків хат, а тепер воно стояло принишклене, насторожене, тривожне, ніби пташа перед бурєю. Всі, кого не мобілізували чи не взяли добровольцями, скоро зрозуміли, що в селі чоловікам залишатися небезпечно. Літні мужчини, діди, які ще трималися на ногах, і зовсім зелені хлопчачки подалися в ліс.

У сусідньому селі розстріляли вчителів — активістів колгоспу. Оксанчина мати теж пішла до партизанів, а Оксанку залишила в бабусі. Так і жили аж до наступного літа.

Молодих дівчат почали вивозити в Німеччину, тому більшість ховалася де могла: по клунях, горищах, байраках. Гітлерівці з гиком, свистом вилувлювали їх з цих ненадійних схованок, зганяли до управи і відправляли в Німеччину. В одну з таких груп потрапили і школярі Ольги Петрівни — її дочка Оксана з подругами Марійкою і Стефкою і не набагато старший за них Славко Троян, син голови колгоспу, який теж переховувався у лісі. Їх гнали до станції. За ними, як на похороні, сунув натовп селян. Степом розносилося жіноче ридання — моторошне, страшне. За Оксаніні руки мертво вчепилися її найкраща подруга Марійка Відай і синьоокий вдатний Ярослав. Йшли, оточені з обох боків есесівцями з вівчарками. Все це нагадувало їм страхіття татарського полону, про який розповідала нещодавно їхня улюблена вчителька.

О, він на все життя запам'ятався їм — вокзал того важкого воєнного 1942-го. Майже все село вийшло проводити своїх дітей в далеку дорогу. Плач, гамір, зойки. Десь в тумані синього осіннього ранку видніються за пагорбами їхні хати, маленька річечка, біля якої вони виростали і хлюпалися разом з качатами, старі крислаті верби й осокори, а далі рядочками високі гінкі тополі. Все таке знайоме і рідне до болю.

Дітей силоміць відривають від їхніх батьків і штовхають до вагонів. Стара Текля знепритомніла. Забирали до Німеччини її єдину онуку. Син пішов на фронт, невістку схопили на базарі ще рік тому — вістей від неї ніяких. А тепер забирають малу Оксанку.

— Та вона ж дитя, тільки тринадцять виповнилося. Куди ж ви її? — голосила до хрипу Текля, а потім упала на дорогу мов нежива. Вже і водою в обличчя бризкали і розтирали, а вона ніяк не приходить до пам'яті.

— Нічого, не вмере! — сказав хтось із натовпу. — У неї ж таке гарне прізвище — Безсмертна...

Із-за гайочка виринула чорна голова паровоза, він обдав людей паром і вогнем, натовп завирував ще більше, а стара Текля все лежить, нічого не чує. Оксану силою відтягли від неї і разом з іншими такими ж малолітніми дівчатками повели до товарного ешелону.

Вагони довгі, незатишні, з величезними дверима посередині, як для худоби. Під самим дахом вагонів малесенькі продовгуваті віконечка, крізь які ледь пробивається світло.

Поїзд ще не встиг зупинитися, як поліцай, усім відомий у селі п'яничка і хабарник Лопух, гукнув ієрихонським басом:

— По ваго-на-а-а-ах!

— А-ах-ах! — відгукнулося десь далеко у степах аж за Вовчою Балкою.

Літо сорок другого було нерівне. То спека така, що не можна дихати, то задме суховіями і холодними вітрами з півночі. Як на зло, вітер свистів, зривав листя, кидав в обличчя піском. Поліцаї забирали від матерів дітей-підлітків. Матері плакали, голосили їм услід, немовби прощаючися на все життя.

Оксана рвалася з вагона до бабусі, але її не пускав вартовий. Нарешті він з усього розмаху ударив дівчину по обличчю і штовхнув від дверей. Кров залила її лице, вона закричала несамовито, забилася в нестямі, готова кинутися на вартового-есесівця, та її міцно тримав за плечі однокласник Славко. Гітлерівець знову підняв кулак, та тут біля

нього опинилася ошатна фарбована блондинка Ліля Дука і попросила його допомогти влізти в вагон. Вона сяйнула вартовому сліпучою усмішкою, і він згадав, що в своєму містечку в Баварії його вважали першим кавалером. Як пір'їну, підняв дівчину, що так люб'язно заговорила з ним німецькою мовою, і посадив у вагон.

Нарешті поїзд рушив. Притулившись одна до одної, дівчата гірко плакали. Марійці захотілося чимось втішити подруг, і вона мовила:

— Не плачте! Скоро повернемось. Наш Олекса сказав, що обов'язково вижене гітлерівців. — Дівчинка спохопилася, адже розкривала їм велику таємницю. Братик так просив нікому не говорити, чого він їде до лісу.

Славко тихо додав:

— А мій тато теж там. Є в них і зброя, і гранати, скоро від фашистів і духу не лишиться. — Сказав це, озираючись, щоб його не почули чужі, ті, що не з їхнього села.

Марійка нахилилася до Оксани, вийняла з кишені хусточку, витерла кров з обличчя, пригорнула.

— Оксанко, тримайся! — мовила, як колись у шкільних походах. Стиснула лікоть подруги і зашепотіла гаряче: — Якою ж я була дурною, що не втекла до лісу разом з братом. Побоялася ночі і вовків. Таж оцей гітлерчук, що загилив тобі в обличчя, гірше всякого вовка. От кого треба боятися, а не темного лісу. Не плач, Оксано, все одно втечемо. От побачиш!

Очі в Оксани сяйнули надією, а губи мимовільно затремтіли:

— Якби ж то. Осоружні вони мені, ці, гітлерівці. Так хотілося кинутися на того, що вдарив мене. І навіщо ти, Славку, затримав? Може, краще було, коли б убили...

Марійка, що була завжди розсудливіша за Оксану, мовила:

— Скажи спасибі Славкові. Німець мало не натиснув на гашетку автомата. Та й Лілька молодець — врятувала тебе. Хоч я б так не змогла. Не змогла... — ще раз замислено повторила.

Ліля Дука вчилася в одному класі з Марійкою, хоч була старшою за неї на три роки. Два роки сиділа в четвертому та рік хворіла, от і вийшло, що вчилася з малюками. Чи то пропущені роки, чи лінивість єдиної маминої доньки спричинилися до того, що Ліля ніколи сама не виконувала вдома вправ з математики і фізики, а списувала їх у Марійки. Проте мови Лілі давалися легко. З німецької вона мала навіть п'ятірку, єдина в класі, і тим дуже пишалася. Марійка спочатку охоче давала Лілі списувати виконані нею вправи, та, коли помітила, що Ліля стала нетовариською, пихатою, вирішила її провчити.

— Навчися нарешті розв'язувати задачки сама!— рішуче сказала вона.

Ліля подивилася на Марійку нищівним поглядом і мовила:

— Ну, ти в мене ще заплачеш!

Відтоді в школі майже не розмовляла з Марійкою, а коли прийшли фашисти, Ліля збагнула, що знання німецької мови їй згодиться. Граматику Ліля засвоїла погано, і тому гітлерчуки реготали, коли вона до них зверталась німецькою мовою, але їй це не засмучувало, вона уміла все перевести на жарт.

...Перший набір до Німеччини Лілі пощастило обминути. Хтось їй допоміг, і вона вільно гуляла по селу. При другому наборі огляд був суворішим, в присутності гітлерівського лікаря, який визнав Лілю здоровою. Дівчина не журилася. «Не пропа-

ду! — мовила впевнено. — Знання німецької мене вивезе». У вагоні вона спробувала розмовляти з вартовим, але той глянув на неї зверхньо і нічого не відповів. Це страшенно розізлило Дуку, тепер вона разом з іншими охоче лаяла гітлерівців всю дорогу і дивилася на них очима, повними ненависті.

Ліля навіть почала прихильно розмовляти з Марійкою, що було дивно після такої довгої і відвертої ворожнечі.

Оксану вперше били в лице, і тому так важко було тамувати образу. Пригадувалися слова мами: «Б'ють тільки негідники. Жодна людина не має права принижувати іншу...» Мама Оксани була вчителькою німецької мови в школі, де вона вчилася. Може, саме тому до вивчення німецької Оксана ставилася байдуже. Більшість учнів її класу вирішили по закінченні школи залишитися в селі. Для чого в селі німецька мова? Оксана хотіла стати, як і мама, педагогом. Але викладати німецьку — нізащо! Вона викладатиме свою рідну, українську. Вона любила українські пісні, сама співала і разом з Марійкою в музичному гуртку вчилася грати на бандурі. Шкільне тріо часто виступало на вечорах самодіяльності, шкільних обласних олімпіадах. Марійка мала сильний голос, прекрасний слух, і Оксанина мама Ольга Петрівна завжди запрошувала її до себе додому на всі свята і вечірки. Марійка виводила, Оксанина мама підхоплювала — і тоді в їхній хаті звучав чудовий дует. Гітлерівці пропонували Оксаниній мамі місце перекладачки при штабі, але вона відмовилася працювати на них і таємно пішла з партизанами в ліс. Залишила з бабусею і обіцяла, що прийде за ними і забере до партизанського загону. Мабуть, мама не сподівалася, що їх, тринадцятилітніх, повезуть у неволю. До того ж ніхто не знав, що Оксана в бабусі. Мама

наказала не випускати її на вулицю, а якщо з'являться гітлерівці, Оксані негайно заховатися в клуні на горищі. Та хто ж знав, що фашисти вчинять облаву по всьому селу і почнуть виловлювати навіть малих.

...А поїзд все гримкотів і мчав їх у невідому далину. Крізь вузькі щілини віконечок підлітки спостерігали, як змінювалися, пролітали станції, полустанки, села. Друга піч мицула, як і перша, — без особливих пригод. Вартові пильнували кожного, хто на зупинках просився «до вітру». І все ж таки двом відчайдушним хлопчикам з сусіднього вагона пощастило втекти.

Години сну були короткими, десь чулися вибухи, лунали поодинокі постріли, хтось надривно кричав. На зупинках було гамірно. До вагона вштовхнули двох втікачок з якогось іншого ешелону. Дівчата мало не покалічилися, вистрибнувши з вагона на ходу, і тепер лежали на соломі ледь живі: їм клали на синяки примочки, змочували вологою ганчіркою уста. Вони довго не могли заснути, важко стогнали.

Враз поїзд зупинився серед лісу. Знову пролунали постріли, гітлерівці, що супроводжували поїзд, загелготіли. Дехто з них побіг у хвіст ешелону. Пішла чутка, що в останньому вагоні хлопці розпиляли підлогу і втекли біля самого кордону.

— От молодці! — сказав Славко. — Чому ми до цього не додумалися? Хоча чим тут пиляти!..

Впіймати втікачів гітлерівцям не вдалося. Поминувши кордон, поїзд знову зупинився.

Вартові відчинили двері. Бранці вистрибували з вагонів і збивалися в купу, мов ягнята. Невеликими табунцями заганяли їх у дерев'яні пристанційні бараки, смердючі й темні, із затхлим повітрям і цементованою підлогою.

— От ми і в Польщі, сказав хтось, почувши польську мову.

Дівчат загнали в ближній барак.

Барак були низенькими, брудними, з двох'ярусними нарами. Тим, хто розмістився на першому ярусі, довелося повзти на своє місце, як у печеру. Хлопців погнали до чоловічого барака, який був ще страшнішим, ніж жіночий.

Ніхто не хотів спати. Згадували свою домівку і далеких, таких дорогих рідних. Тільки вдосвіта, наплакавшись, усі ненадовго забулися у важкому, тривожному сні.

Скоро почали їх будити. Криками, нагайками, штурханами у спину. Крізь розчинені двері ври-
вався холодний дощ з вітром.

— Як же тут сирі і незатишно!.. Вкритися б оце теплою ковдрою чи залісти на піч, зігрітися і заснути, — мовила Марійка.

Колюча дощова січка перетворила землю на чорне грузьке місиво. Незважаючи на дощ, їх знову погнали до вагонів. Тепер вже розмістили хлопців окремо від дівчат. Набили в кожен вагон ще більше бранців.

Тільки через три дні на короткій зупинці їх вперше погодували. Видали по кілька варених картоплин і скибку хліба. Всі встигли вже зголодніти і, давлячись сльозами, потроху гризли твердий, як цеглина, хліб.

Один раз за всю дорогу, вигнавши усіх з вагонів, повели їх через залізничні колії на станцію. Там годували, наливаючи в казанки і залізні миски гаряче вариво прямо з великих каструль, встановлених біля розчинених вікон, що виходили на перон. В цю хвилину почувся віддалених рев літаків. Вони пролетіли так низько, що на їх крилах можна було побачити червоні зірки. Почулися вибухи. Безпе-

рервний гуркіт літаків і далекі вибухи тривали кілька діб. На станцію часто налітали радянські літаки, бомбили ешелони. Вони подовгу простоювали на полустанках. Більше двох тижнів везли їх, голодних, брудних.

Нарешті поїзд зупинився, заскреготів засув. Бранці кинулися до дверей, жадібно хапаючи свіже повітря. Недалеко урочисто забемкали дзвони. В напрямку косяолу йшли святково вбрані жінки. І вперше всі зрозуміли, що це неділя. Але яке число? Скільки пройшло днів — ніхто не міг згадати.

До вагонів подали великі бачки з каламутною, темною рідиною. Всі зраділи, що можуть поїсти щось гаряче.

— Дівчата, кава! — радісно вигукнула Ліля.

Але це було щось гірке, теплувате, неприємне. Пили тільки тому, що дуже хотілося пити, а води не було.

Паровоз дав сигнал відправки. Далі дозволили їхати з відкритими дверима. Отже — Німеччина...

У бауера

Із спогадів Марії Відай

«Надвечір ми прибули до невеликого міста. Усім наказали вийти з вагонів і повели до пересильного пункту. Хлопців погнали на гору, де височів старовинний замок із сірого каменю, а дівчат заштовхали в якесь напівтемне підземелля.

Бранці нам звеліли йти на медкомісію. По дорозі ми встигли роздивитися невисокі, не схожі на наші гостроверхі будівлі, які вражали своєю похмурістю. Навіть в передмісті — важкі мури, жодного білого веселого будиночка, як на Україні.

У старих телячих вагонах ми всі набралися вошей. Лякаючись епідемії тифу, яка вже тоді дошкуляла гітлерівцям, нам звеліли роздягнутися і прогнали під душем, обливаючи вонючою рідиною. У нас геть вилазили брови і навіть вії, нестерпно боліли очі. Роздягнені, дрижачи від холоду після ледь теплої душі, ми стояли у темному коридорі, ждучи, доки нам принесуть з дезінфекції одяг.

Потім повели на майдан, огорожений колючим дротом, де вже вирував натовп. Ніби на невільничий ринок, сюди, на пересильний пункт, який, власне, був біржею, з'їхалися бауери, і їхні пишні фрау вибирали собі невільників.

Кожен хотів вибрати найздоровіших. Через перекладачів нас запитували, хто що уміє робити. Бауери прискіпливо оглядали кожного, обмацували руки, ноги, навіть заглядали в рот, як при купівлі худоби.

Старий бауер з дочкою, яку називав Ліндою, підійшов до гурту дівчат з Лозоватки.

— Це ще зовсім діти! — зневажливо кинула дочка, пишноволоса тілиста німкеня з такими гарними очима, що навіть стомлені довгою дорогою хлопці задивилися на неї.

— Нічого, підростуть! — буркнув кремезний бюргер в полінялій вельветовій куртці. — Ці дорожчі за літніх наймитів. — Він відібрав з десятка дівчат-підлітків. У цю групу потрапили і ми з Оксанкою, і Ліля з старішою за всіх Стефкою.

Господар збоку поглядав на дівчат. Це були справді ще діти. На біржі можна було вибрати й старших, але він вибрав підлітків, сподіваючись, що ми будемо слухняними. Скоро виростемо і станемо справжніми повноцінними робітниками. Він не вірив, що війна скоро скінчиться, розраховував на багато років уперед.

Потім підійшов до гурту хлопців, відразу уподобав височенького Ярослава з його міцною статурою.

— Умієш ходити біля коней? — запитав через перекладача.

— А чому б ні! — відповів Ярослав.— Мій батько був лісником і, звісно, мав коней.

Зять бюргера, білявий Ганс, який, очевидно, вже відвоював своє, бо був без руки і мав на оці чорну пов'язку, щось прошерхотів до перекладача. Порожній рукав його куртки теліпався на вітрі, і він все намагався запхнути його кінець за пасок. Вибравши батраків, бауер підписував з біржею умову, платив за кожного кілька марок і після цього став повновладним господарем цих майже дармових рабів.

— Нас купують і продають точнісінько так, як отих рабів у Стародавньому Римі. Ніби за двадцять століть нічого не змінилося,— мовив Ярослав.— Що б то сказав учитель історії, який запевняв нас, що рабство на землі в його первісному вигляді вже ніколи не відродиться.

Ярослава відразу посадили на місце погонича. На м'якому сидінні брички уместився бюргер зі своєю дочкою. Нас вишикували в колону і повели за місто. Попереду їхав старий господар на бричці, ми ж підтюпцем поспішали за ним. Нас супроводжував сухорлявий похмурий Ганс. Він цинічно розглядав дівчат і весь час покрикував: «Шнель! Шнель!»— підганяючи кийком.

Дорога тяглася полем. Пройшли вже кілометрів з десять, то підіймаючись на пагорби, то знову опускаючись в долину. З ранку ми не мали у роті ні рісочки. Всі зголодніли, стомилися, мучила спрага.

— Коли б уже скоріше, — мало не стогнала Оксана, опираючись мені на руку.

Славко озирався іноді на нас, йому так хотілося допомогти. Та що він міг? Ганс покрикував:

— Шнель! Шнель!

Біля колонки спинилися напоїти коней і нам дали відро з кухликом. Після цього йти стало легше, хоч не мучила спрага. Нарешті старий бауер сказав ла-
маную російською мовою:

— Ну, вот ми — дома.

Декілька невільників Вебер передав своїм сусі-
дам, решту — повели далі. Зупинилися перед висо-
кою брамою. Назустріч вибіг великий вгодований
вовкодав, загавкав на чужих, та, почувши голос гос-
подаря, затих. Ворота розчинилися, бричка заїхала
до стайні. Стомлені бранці зайшли до садиби бауера.
На обійсті Веберів стояло два великі будинки і бу-
дувався третій, ще більший. Від недавно збудова-
ного барака пахло свіжими стружками, в глибині
двору — стайня, корівник, господарські приміщення,

— Та це справжній куркуль чи навіть поміщик, —
вихопилося у Стефки.

— Гросбауер чи навіть бюргер, — пояснила Окса-
на. — Ти тільки поглянь на корівник, там, мабуть, не
один десяток корів.

Біля корівника стояло кілька величезних биків,
які ревли від голоду.

— І бики, нене рідна! То це нам за ними дове-
деться ходити, — простогнала Стефка.

Зять господаря Ганс пильно розглядав дівчат,
в дорозі йому припала до вподоби пишноволоса бі-
лява Ліля, що стояла поруч із Стефкою. Ганс пі-
дійшов до них, щось сказав. Ліля усміхнулася, заго-
ворила німецькою мовою. Гансу це сподобалося. Він
зашепотів. Вона догідливо кивнула головою і звер-
нулась до Стефки:

— Господар наказав іти з ним, будемо прибира-
ти в будинку. Спатимемо у мансарді.

— 2416 —
BIBLIOTECA ESTERNA
17

Стефка сїробувала попроситися піти разом з усіма. Вона благала Лілю, щоб та переклала її прохання Гансу, але Ліля смикнула Стефку за руку, і вони удвох подрїботїли сходами нагору.

Старий господар Руді сперечався з дочкою. Вона вимагала дати їй двох помічниць до господи. Батько сердився, казав, що йому потрібні робітники в полі. Нарешті він згодився дати Лінді дівчину няньчити дитину.

Лінда підійшла до нашого гурту.

— Ти будеш помагати фрау Марті глядіти дитину,— вказала на Оксану.

— Візьміть її до хати,— кинулася до фрау Оксана, взявши мене за руку.— Це моя сердечна подруга.— Вона випалила це німецькою мовою, забувши свою обітницю не показувати гітлерівцям, що вона їх розуміє.

— О, то ти знаєш нашу мову? — здивувалася Лінда.— Це прекрасно.— Потім зміряла мене з ніг до голови прискіпливим поглядом.

— Справді, ця дуже мала, що вона зможе в полі чи на скиртуванні сіна? А на кухні буде чистити брукву чи овочі.

Які ж ми були щасливі з Оксанкою, що лишилися з нею удвох.

Лінда провела Оксану до старої Марти, давньої наймички Веберів, яку взяла в дім покійна дружина господаря. Про це я дізналася потім.

— Ось тобі помічниця, Марто, навчи її ходити за дитиною, прати пелюшки.

— Гарна дівчина,— мовила фрау Марта.— Ти не з фольксдойчів?— запитала, розглядаючи Оксану.— Волосся русяве, навіть біле, як у наших дівчат. А очі карі. Це рідко буває.

— Ні, я українка,— відповіла Оксана.

— Хто твої батьки? Звідки знаєш нашу мову?

— Моя мама учителька в школі. Викладала німецьку.

— В коледжі. Це добре. Значить, будеш розуміти все, що тобі казатиму. Тут була одна, фрау Лінда вигнала її. Нічого не розуміла.

Марта повела нас митися. Дали нам хоч і стару, але чисту одержу, фартушки і косинки. На руку звеліли пришити знак: ромбик з написом «OST».

Мене відвели на кухню. Найстаріша куховарка Федора, теж родом з України, зустріла привітно:

— Бідне дитя, скільки ж тобі років?

— Чотирнадцятий пішов.

— Господи, то це й мою Люську вже можуть погнати в Німеччину, — пополотніла вона.

Від Федори я дізналася, що господарство у Веберів велике, біля трьохсот гектарів землі, більше двадцяти корів, десять биків, п'ятеро коней, чимало свиней, курей, індиків.

— Без діла не сидітимеш, — закінчила Федора співчутливо. — Хазяїн нікого не жаліє, примушує працювати від зорі до зорі.

Федора звеліла мені почистити овочі, збігати за дровами.

— Робітників у полі багато, прийдуть вечеряти — треба усіх нагодувати.

Я чистила картоплю, брукву і буряки, підмітала кухню, мила посуд. За день наробилася так, що ледве пленталася до барака, де ми з Оксаною мали ночувати разом з усіма робітниками.

— Як дитина? — запитала в подруги.

— Сьогодні мене до неї ще не допускали. Загадали прибирати, прати щелюшки і прасувати їх. Дитину няньчила фрау Лінда з тіткою Мартою.

Погодувати забули, і ми лягли спати голодні разом з іншими наймитами у приземистому двох'ярусному бараці біля корівника.

Мені з Оксаною випало спати на другому ярусі. На нижніх нарах хтось усю ніч стогнав. Тітка Федора довго розповідала про свого чоловіка — Опанаса.

— Як він там без мене? Повернувся з громадянської війни, зайнявся ковальством. Кузня наша стояла край шляху. Хто не їде, то й підкує коней. А як з'явилося більше машин, то й роботи в Опанаса стало менше. Вийшла я за нього, за старого, бо мене в двадцять років вважали перестарком, називали старою дівою. Я їм довела, яка я стара. Хоч вийшла заміж за діда, та діток йому народила аж п'ятірко. З дітьми не гнали в Німеччину, так треба ж було потрапити під облаву просто з базару. Я їм кажу — в мене дома малі діти, а вони штовхають прикладами. Запхнули до вагона і повезли. Дітки мої, квіти мої! — голосила Федора.

— Та спи вже! — кинув хтось зверху, і Федора затихла.

Ми ще довго шепталися з Оксанкою.

— Оце так, вчилися, вчилися, мріяли про інститути, піонерами були, комсомольцями і втрапили до куркуля в найми, — мало не плачучи, шепотіла Оксанка.

— Домовимося з Славком і втечемо. Самим страшно, а він ще в школі був таким сміливим, нікого не боявся. Він навіть нагана поцупив у гітлерівців, коли ті перспилися у нашій сільраді і послули.

— Де ж тепер той наган?

— Звісно, жде його під стріхою вдома.

— Завтра познайомишся ближче з Федорою. Вона працює на кухні. Розпитаємо у неї про тутешні порядки. Паркан тут високий, з персплетеного дроту. Не перелізеш. Може, з роботи можна буде утекти. Чула, що тут усіх возять на скиртування сіна. — Оксана говорила тихо, по-змовницьки».

Двомісячне дитя Лінди кричало ночами, йому не вистачало материнського молока. Побачивши, що Оксана навчилася доглядати дитину, Лінда наказала їй спати в дитячій кімнаті і вставати до малої Гези разом із старою Мартою. Ледача мати зраділа, що нарешті знайшла няньку, на яку можна перекласти усі материнські турботи.

Війна принесла Веберу скажені прибутки, і він почувався грошбауером, майже бюргером. Це добре розуміла Лінда, і потреби її почали зростати відповідно до того, як росли прибутки Веберів. Майже дарові батраки в господарстві — це багато значило.

Поступово Лінда звільняла себе від домашніх обов'язків.

Лінді доводилося вставати до дитини двічі, а то й тричі на ніч, щоб погодувати. Для молодої господарки маєтку це був важкий тягар. Вона любила поспати. На третьому місяці молоко в неї пропало. Лінда спочатку журилася, а потім вирішила, що так навіть краще. Марта брала молоко від одної корови, розводила його водою і годувала маля з соски. Стара наймичка варила якісь суміші для підгодівлі дитяти. Їх щотижня Ганс привозив з міста.

Спочатку Оксана боялася навіть підступитися до малої Гези, з острахом брала її на руки. Марта навчила її сповивати дитину, прати пелюшки, годувати дитя із соски. Все, що мала зробили сама Лінда, звалилося на руки Оксани. Оксана не спала ночами, бо дитя часто просиналося, плакало. Лінда розкошувала у спальні до десятої ранку. Вставши, приймала ванну, спідала і лише тоді заходила до дитячої кімнати, де Оксана вже падала з ніг від втоми. Лінда ніжно цілувала свою Гезу, покрикувала на няньку-підлітка, давала вказівки Марті і зникала.

Оксана снідала на кухні після всіх. Їй давали те, що лишалося від інших. Потім, якщо дитя спало, вона прасувала пелюшки, і господиня прискіпливо перевіряла, щоб вона не забувала прасувати їх з обох сторін. А проте Геза була хворобливою, кричала все більше і більше. Потім по тілі пішли плями.

— Мабуть, ця дівчина заразила моє дитя! — зарепетувала мати.

Її гострі блакитні очі зайшли каламуттю, стали неприємними, злими.

— Ти тільки поглянь, до чого вони довели дитину,— покликала Ганса.

Лінда рвонула халатик на Оксані:

— Роздягайся!

Оксана поволі знімала халатик, соромлячись присутності Ганса. Стояла перед розлюченою господаркою в чому мати народила, сьїнула сліпучою білизною свого тіла, сором'язливо прикриваючи руками груденята. Лінда встигла помітити довершеність форм і стрункість ніг дівчини. Повна грудаста німкеня на якусь мить позаздрила юній дівчині. На тілі Оксани вона не знайшла жодної плямочки, до якої можна було причепитися. І тільки тепер, перехопивши хтивий хижачький погляд Ганса, згадала, що він поруч, і, керована інстинктом самки, штовхнула його в сусідню кімнату.

— Негайно відвези її до лікарні. Нехай там зроблять усі аналізи! — репетувала вона.

— Що ви видумали, фрау Лінда? — розважливо сказала Марта.— Прищі і плями у малят бувають від коров'ячого молока, коли мати не годує дитину. Лікар називає це алергією.

— Ти ще перечиш мені, стара відьмо! Мабуть, ви з цією дівкою погано купаете Гезу. Сьогодні покличете мене, коли наготуєте купіль.

Увечері, коли купіль була готова, Марта покликала Лінду. Лінда носилась по кімнаті, нервувала, перевіряла термометром температуру води. Оксана дивувалася, звідкіля у такої молодой, гарної жінки береться стільки злості. Марта підстелила під голівку Гези вчетверо пелюшку, взяла на руки дитя, понесла до ванночки звичними рухами досвідченої матері кількох дітей, опустила дитя в воду, і знову підняла, і знову опустила.

— Навіщо це? — завершала Лінда.— Ти що, збираєшся його втопити?

— Щоб звикала до води,— заспокоюче сказала Марта.

Побачивши, що Оксана підливає гарячої води із великого емальованого глека, вона раптом завершала:

— Геть звідси!

Від різкого голосу матері дитя заплакало. Лінда відштовхнула Марту від купелі, гримнула на неї:

— Ти кладеш її у гарячу воду, стара карга. А ти, руська шльондро, ще підливаєш кип'яток!

— Фрау Лінда, вода вихолола. Це я їй наказала підлити.

Марта закотила рукава кофтини, попробувала воду ліктем.

— Долий ще трохи гарячої,— наказала вона Оксані.

Лінда уважно слідкувала за кожним рухом Оксани. Нервово водила термометром у дитячій ванночці.

— То так ви мене слухаєте? Ви хочете мені зварити дитину?— Вона вихопила у Оксани глечик і хлюпнула окропом прямо на ноги дівчини.

— Попробуй на собі, яка це вода! Хіба можна в такій купати дитину?

Оксана скрикнула. Марта поклала дитя в ліжку, підбігла до Оксани:

— Негайно треба змастити обпечене місце спиртом, щоб не було пухирів.

Вона кинулася в кімнату до Лінди, схопила пляшечку парфумів і, намочивши в ній кінець пелюшки, змастила ноги Оксани.

— Ти вилила мої найдорожчі парфуми! — закричала Лінда. Вона з усього розмаху ударила Марту по обличчю.

— Твоя мати, Ліндо, мене ніколи не била, — докірливо сказала Марта.

— Тепер усі б'ють неслухняних наймичок! — наче виправдовуючись, скрикнула Лінда.

Вона справді щодня бачила, як чоловік і батько били батраків: у конюшні, в полі, на кухні, вона сама ударила Марту швидше за звичкою, ніж зі злості. Їй стало не по собі. Боялася, що Марта піде від неї і залишить її саму на цих ворожих дівчат, які нічого не вміють робити, а вона не здатна їх навчити чомусь путньому, адже досі все в домі робила стара досвідчена Марта.

Після цього випадку Лінда не схотіла бачити Оксану біля себе. Дівчину перевели на кухню. Одного разу старий Вебер почав розповідати про свого сина Германа, який воював на Східному фронті. Оксана ледь приховала відразу до старого і до його пишномовних розповідей при звитяги гітлерівських вояк. Лише один раз Оксана таки не витримала і, коли Ганс, показуючи свої фотографії з фронту, де горіли хати й висіли на шибеницях партизани, почав вихвалюватися своїми перемогами, мовила:

— У війну французів з росіянами Наполеон дійшов аж до Москви, а потім, ви знаєте, як все обернулося?

Ганс здивовано витріщив своє єдине око на таку, здавалося б, покірливу наймичку. А вночі зауважив Лінді, що вона даремно взяла цю дівчину в дім, на-

близила до себе без відповідної перевірки. Він же порадив поставити до дитини Лілю, яка ніколи не мовчить, не буває похмурою, а, навпаки, запобігає перед господарями і не перечить їм. Оксану відправили на корівник. Хоч як боліла у неї обварена нога, дівчина мусила працювати зрання до пізньої ночі. Доїла із старшими жінками корів, годувала свиней, возила молоко на пункт здачі, їздила на кошовицю і скиртування соломи. Істи її примушували із свинячого корита.

Руді Вебер мав ще чимало лісу, то посилав туди чоловіків, а з ними і Ярослава, заготовляти дрова. Спорудження нового будинку, розпочате ще перед війною, вимагало чоловічих рук, а їх не вистачало. Власний ліс Вебер беріг. Дізнавшись, що до міста прибуло чимало платформ з лісом, вивезеним з України, знайшов на складі добрих знайомих, і ті за певну винагороду виділили йому кілька машин першосортного дерева на будівництво. Вебер послав Ярослава розвантажувати це дерево разом з шофером грузовика.

Серце Ярослава краялося при самому погляді на стрункі будівельні сосни і дубки. Можливо, вони з його рідних лісів. І так йому стало гірко, що ці дерева ляжуть у будову гітлерівського бюргера, який нещадно експлуатує їх, молодих, заради наживи. Хлопець аж занедужав від тієї гризоти. А тут ще побачив Оксану, яка за наказом старого Вебера вичищала з-під корови гній. Піт лився з її обличчя, вона не мала сил, щоб справитися з цією роботою. Славко розумів, як їй важко, підійшов до неї, взяв вила з рук і почав сам чистити хлів. Оксанка стояла осторонь по щиколотки в гноєвиці.

— Ти ж мав рубати дрова, чого взявся не за своє діло? Жінки почистять! — гримнув на нього невдоволений Руді Вебер.

Славко мовби не чув. І далі набирав гній на вила і кидав його на куну.

— То ти мене й слухати не хочеш, русіше швайн! — розлютився Руді.

Підняв свою гумову палицю і з усієї сили вперішив Ярослава по спині. Ярослав схопився рукою за кий і не відпускав його. Господар відчув силу молодого наймита, люто глянув на нього і відступив. Вирішив провчити його за непослух іншим разом.

Відтоді і посилав Славка в ліс на найважчу роботу разом із здорованем румуном, що мав бичачу силу і дурний розум. Цей сам завербувався на роботу до Німеччини. В армію його не взяли як дебільного, а Вебер вважав, що йому для роботи в лісі згодиться і дурень, аби мав силу. Спробував було поставити його погоничем, та в перший же день той заповров коней мало не до смерті.

Ярослав бачив, що роботи у Вебера — робити не переробити. Вночі болять плечі, ноги і руки, вдосвіта знову будять з першими півнями.

В обід Руді Вебер часто підсідав до столу своїх наймитів і хвалився листами, надісланими його старшим сином з фронту.

— Мій Герман воює десь під Новоросійськом. Пише, що скоро візьмуть Баку. Ось тоді вам не доведеться різати дерсва для опалення. І вам, і мені стане легше.

Ярослав розумів: гітлерівці рвуться до кавказької нафти, до Баку. З першого дня роботи у бюргера він тільки й думав про втечу. Звісно, втікати одному безпечніше, але хіба він залишить тут Оксану з Марійкою. Увечері після роботи побачив за стайнею Оксану. Вона плакала, ховаючись від господаря.

— Треба нам утікати, Славку. Часом мені хочеться накласти на себе руки. Так жити далі не можна.

Ти знаєш, я навіть запаслася картою Німеччини. Вирвала її у Ганса із старого підручника. Лінда придумала мені покару. Відсилає мене їсти разом із свиньми із їхнього корита.

— То, може, в цю суботу? Ти поговорила б з дівчатами...

— Ліля і чути не хоче про втечу. «Мені й тут добре»,— кинула вона із злістю, коли я сказала ще в перші дні: «Втекла б звідси світ за очі».—«А що ти матимеш там, у своїй Лозоватці? Заберуть у вас останню картоплю і хліб, здохнеш з голоду, і все!» Лілька хоче перебути війну тут. Йй ми і казати нічого не будемо. Вчора за обідом Федора шепнула Марійці: «Ти остерігайся вашої Лільки, вона вже з господарем шури-мури крутить. Лінда знову важка і поки ще не знає про зраду Ганса, як дізнається, що то буде?»

Вони ще довго розмовляли. Господар давно вже спав: світили тихі чужі зорі, вітер обвівав прохолодою.

— Я роздобуду трохи харчів на дорогу,— пообіцяв Славко.

— Ми з Марійкою випросимо щось у Федори, не кажучи їй, для чого. Федора наша жінка, вона тут давно і знає, де що лежить.

Вони просиділи б так до ранку. Славко не міг відірватись од глибоких Оксанчиних очей, в яких було стільки смутку і горя. І все ж Оксана здавалася йому казково прекрасною. Славкові так хотілося обняти дівчину чи просто взяти її за руку, та він не смів навіть торкнутися її.

— Давай домовимось: якщо нам не пощастить добратись додому, потім, після війни, що б з нами не трапалося, ми розшукаємо одне одного. Давай поклянемося!

— Клянись! — відповіла Оксана пошепки.

Дівчина враз гостро відчула, що Славко став для неї безмірно дорогим, що їх назавжди поєднало горе. «А може, це і є любов?»— подумала, та не посміла мовити це святе слово вголос.

Вони прощалися, як дорослі, потиснувши одне одному руку. Оксана не стрималась, припала до дужих грудей Славка і відчула, як їй затишно в його обіймах. Це тривало якусь мить, а залишиться в пам'яті на все їхнє коротке життя. Відринула од нього, і навіть при місяці Славко побачив, як рум'янець залив їй обличчя, а на очах проступили сльози.

— На добраніч! До суботи...— прошепотіла і зникла як марево.

«Вона любить мене»,— подумав Славко. Він готовий був танцювати, співати і гукнути щасливе «люблю!» на весь світ. Заточуючись, побрів до чоловічого барака. Наймити спали міцним сном і навіть не чули, як він прочинив двері, як виліз на свій другий ярус. Славко до раю так і не заснув, почував себе відповідальним за долю Марійки і Оксани.

Втеча

Як було домовлено, опівночі Славко закричав півнем. Марійка з Оксаною швидко схопилися. Прислухалися. Увесь дім спав. Чорними сходами метнулися вниз — і садом до ставка, де їх мав ждати Славко. Навколо ні шереху. Тільки десь загавкав собака, і знову все стихло. Славко, працюючи на сінокосі, добре роздивився околиці містечка і склав про себе маршрут втечі.

— Я навіть захопив з собою дещо поїсти,— сказав він, показавши дівчатам невеликий вузлик.— Хотів пробратися в комору і взяти в дорогу шматок сала, та стара карга Марта, немов відчуваючи щось, весь день чатувала біля дверей.

— Нічого, обійдемося тим, що є,— заспокоїла його Оксана.

Всю ніч вони йшли понад річкою, а на ранок міцно заснули в кущах вільшини. Наступної ночі вийшли на дорогу і далі рушили сміливіше. На дорозі іноді траплялися машини і поодинокі мотоциклісти. Тоді вони ховалися в придорожньому житі чи пшениці і лежали там, доки не минала небезпека. Скоро пішла незнайома місцевість. Далі Славко не знав, куди йти. Вирішили по зорях визначити, де знаходиться схід. Ще малою мати навчила Оксану орієнтуватися за допомогою вечірньої зірки і сузір'я Віз. Це їм допомогло в дорозі.

— Доберемося до залізничної колії, дійдемо до якоїсь станції, знайдемо там товарняк з дровами чи вугіллям,— радив Славко,— і поїдемо на схід. Головне — добратися до польського кордону, а там буде легше. Там, вважайте, свої люди, знайома мова.

Та дійти до станції їм не пощастило. Другого дня вони натрапили на гестапівський патруль з вівчаркою. Від патруля вони ще, може б, і втекли, але собака взяв слід і наздогнав їх у густому, високому житі. Стомлених, брудних, побитих, покусаних, їх повернули знову до того містечка, з якого вони вийшли. Кинули у темний підвал. Щодня били і вимагали зізнатися, де взяли географічну карту. Славко признався, що карту він поцупив у свого господаря. Викликали старого Вебера, і він бив їх усіх по обличчю і показував гітлерівцю знаками, що усіх втікачів треба повісити. Потім возили з тюрми до тюрми. Спочатку усі троє потрапили у в'язницю міста Гоф. Звідти повезли до Дрездена, відомого усьому світові картинною галереєю і «Сікстинською мадонною» Рафаеля. В'язням її, звісно, не довелося бачити, зате вони стали свідками, як брали на до-

пит беззахисних матерів і дітей, як знущалися над ними. В Дрездені їх загнали до великого приміщення, що нагадувало спортзал. Там втікачів з гітлерівської каторги зібралося стільки, що ні сісти, ні лягти.

Вранці приходив товстий, рожевошокий наглядач, довго стояв біля дверей, вибираючи собі жертву. Потім двом чи трьом наказував: «Mit komm». Вів свої жертви до катівні і бив там грубою гумовою палицею, вимагаючи, щоб зізналися, хто їх намовив утікати.

* * *

«З допиту Славко не повернувся. Наші дороги розійшлися. Ми з Оксаною потрапили в одну в'язницю, він — в іншу. Особливо зле виглядала Оксана, аж світилася після безсонних ночей у бауера і перенесених тортур. Вона танула на очах. Невдовзі ми з Оксаною опинилися у лівці фашистів — Берліні, але ні самого Берліна, ні рейхстагу ми, звісно, не побачили. Зате багатоповерхову берлінську кам'яницю із загратованими вікнами запам'ятали надовго.

Водили завжди нас парами, наручники накладали на двох. Звідти повинні були нас відправити до Равенсбрюка, а поки що дали нам роботу — клеїти коробки для пральних порошків.

За день весь коридор ми заповнили коробками аж до стелі. Проходячи коридором, Оксана знепритомніла і впала, коробки посипались, загородили весь прохід. Я кинулася рятувати подругу. За це нас з Оксаною довго били, а потім посадили в підвал. Не знаю, як ми витримали тих два тижні, серед пацюків, без води, без їжі. Раз на три дні кидали нам шматочок ерзацу — хліба наполовину з тирсою. Був

він чомусь посипаний сіллю, його ми з'їдали одразу, смак солі вже встигли забути і смоктали її, як цукерку. О, ніколи в житті мені ще так не смакувала звичайна чорна кам'яна сіль. Вивели нас з підземелля в яєний сонячний день. Ноги і руки попухли. Голоду ми вже не відчували. В прольоті між сходами побачили блакитне небо. Очі сліпли від яскравого світла. Старий наглядач, що відмикав нам камеру, довго дивився на нас з жалем. Біляву Оксанку ще в школі вважали дуже вродливою. Вона мала шляхетне витончене обличчя, яке зараз стало білішим за стіну.

— Ви німкеня?— запитав її старий наглядач, що сам ледве тягнув ноги.

Оксана нічого не відповіла, від свіжого повітря вона похитнулась і впала. Коли прийшла до пам'яті, наглядач, провинно тупцюючи біля нас, несподівано прошепотів:

— Ком, ком! Ходіть зі мною на кухню, вас треба погодувати.

Ми пішли за старим згорбленим наглядачем, котрий був чомусь у цивільному одязі. Він справді привів нас на кухню і щось сказав есесівцю, який був там разом з собакою. Собака сидів на високому стільчику і час від часу злісно гарчав. На плиті у великих алюмінієвих каструлях варилася страва. Од запаху їжі ми ледь не втратили свідомість. На столі в емальованій мисці лежала варена картопля в мундирах. Нам звеліли її чистити. Ми навіть не помітили, коли зник той дивний чоловік, котрий привів нас сюди. Я відчувала, як руки в мене тремтять і що я ледь утримую ніж. Біля вікна сиділа дівчина в спідниці мишачого кольору, з пишним хвилястим волоссям, заправленим у пілотку. На рукаві у неї була емблема есесівців: череп і схрещені кістки. Біля неї стояв ще один великий надресирований пес,

який стежив за кожним нашим рухом. Рука з картоплиною сама тягнулася до рота. Я боялася, що не витримаю. Так хотілося відкусити шматочок. Голод розривав мені нутрощі. Оксана сиділа незворушно, втупившись очима в собаку. Вона чомусь підвелась, як лунатичка, стискаючи в одній руці ніж, в другій — картоплину. Есесівка вирішила, що дівчина хоче кинутися на неї. Вона дико закричала. Вбігла варта.

— Божевільна хоче мене вбити! — заверещала есесівка. — Ви гляньте, які в неї очі!

Вона вибила у Оксани з рук ніж і з садистською насолодою почала виламувати їй пальці, ждучи, щоб дівчина закричала. Але Оксана мовчала. Нас знову били. Коли трохи очуняли, Оксану повели на допит.

— Зізнайся: ти партизан? Комуніст? — питав гестапівець.

— Просто той пес був дуже схожий на нашого Джульбарса, мого улюбленого пса, який залишився дома. Я хотіла дати йому картоплину, але боялась, щоб він мене не вкусив. — Це було сказано німецькою мовою, і гестапівець, зрозумівши, дико зареготав.

Він вже не бив Оксану, бо бачив, що вона не витримає жодного удару.

Цього разу нас передали в руки лікаря, який був психіатром і мав перевірити, чи справді Оксана божевільна, як твердила есесівка. Лікар довго і прискіпливо обстежував Оксану. Вона чітко відповідала на його запитання, але частіше затято мовчала.

— Чому ти не хочеш працювати? Ти ж уже доросла.

— Дочка бауера, у якого я робила, обварила мені ногу окропом. Гляньте, вона ще й досі не загоїлась.

Лікар розв'язав шмаття, яким була зав'язана нога, скривився:

— Тебе треба лікувати. Доведеться покласти до ревіру.— Потім несподівано спитав:— Ти часто кидаєшся на людей чи це вперше?

— Ні на кого я не кидалась! --- втомлено відповідала Оксана.

Лікар щось питав у мене, але я затялася. Якщо він вважає, що Оксана божевільна, хай думає так і про мене. Я навмисне втупила у нього очі, вдаючи, що нічогісінько не розумію, хоч він задавав питання російською мовою, вичитуючи їх з блокнота.

Лікар кипів від люті, але не бив. Оглядаючи мене, помітив, що на спині не загоюються ще побої.

— Обох до ревіру! — бридливо наказав наглядачеві, що прийшов за нами.

Але в тюремному ревірі, мабуть, для нас не знайшлося місця, бо повезли кудись в чорній закритій машині. З нами їхало ще кілька молодих жінок, хлопців, синіх від побоїв.

Коли виводили з машини, встигли помітити, що лікарня за містом, на околиці. Нас ще раз оглянула вже інша лікарка. Ми з Оксаною вирішили відповідати їй на кожне запитання, щоб не потрапити в божевільню.

Помістили нас в якійсь комірчині із загратованими вікнами. Поруч була кімната для санітарок. Сестри в білосніжних наколках змастили наші рани. Мені зробили наклейку на спину, Оксані забинтували ногу. Дали по таблетці, і більше нами ніхто не цікавився. У чистих ліжках, з матрацами і білосніжною білизною, ми раювали, хоч настрої був тривожний. Що з нами буде далі? Вранці прийшли санітарки, зазирнули до нашої палати.

— Вас скоро переведуть, --- кинула одна з них по-російськи.

— Куди? — спитала Оксана.

— В загальну палату. Там поки що немає місця.

Жінка сказала, що вона росіянка і потрапила до Німеччини ще в першу світову війну. Вона приносила нам їжу.

Тільки через тиждень до нас зайшов лікар з двома медичними сестрами. Мене знову оглянули, змастили спину і вже залишили без наклейки. Оксанці перебинтували ногу. Лікар сказав: «Гут». Сестри поставили на стіл ящик з червоним хрестом, витягнули пробірки і слойки. Лікар відкрив ящик, дістав шприц чималого діаметра, встромив у нього велику, схожу на циганську, голку. Сестри стягнули мою правицю банкеткою, знайшли вену. Одна сестра повернула мою голову набік, щоб я не бачила, як шприц наповнюється кров'ю. Мені стало млясо, я відчула в усьому тілі кволість. Дали мені таблетку, перев'язали руку бинтом і наказали: «Тепер спи, тобі стане легше. Тільки відвернись до стіни, щоб не заважати».

У Оксани довго шукали вену. Штрикнули раз, удруге, вона скрикнула. Лікар дав їй води і заспокоїв. Нарешті знайшов вену, Оксана застогнала, в палаті стало тихо. Я не витримала, повернула голову, попросила води. На мене гримнули, та я встигла помітити, що довгий шприц наполовину заповнився кров'ю. Оксані теж перев'язали руку, дали під язик таблетку, наказали спати. Ми заснули відразу, немов провалилися в безодню.

Скільки проспали, не знаю. Прокинувшись, я відчула, що зовсім розбита, спробувала підвестися, а голова паморочилася, і ноги не слухалися. Оксана вже не спала.

— Я хотіла встати, але не змогла, — мовила вона. — Бачу, що тобі також не краще.

— Що вони з нами зробили?

Ми вже знали від тюремних в'язнів, що фашистські лікарі беруть у радянських дітей кров, щоб рятувати своїх солдатів, поранених на фронті. Ми розуміли, що нас потім знищать, як тих дітей, з яких виточують усю кров.

— Нам треба якось вибратися звідси. І негайно, — прошепотіла Оксана. — Я чула, як лікар сказав: «Цих надовго не вистачить. Нехай трохи відійдуть, тоді спробуємо взяти пункцію». Ти знаєш, що таке пункція? У нашого учня брали з хребта пункцію, коли він потрапив під машину. Мама розповідала мені, що таке роблять, коли хочуть визначити, чи є крововилив у мозок. А ще беруть пункцію для рятування хворих на білокрів'я. Оскільки ж ми під машину не потрапляли, то у нас збираються взяти пункцію, щоб урятувати когось із гітлерівців чи їхніх рідних.

Два дні ми ретельно вивчали обстановку. Рано вранці, коли всі спали, вдавши, що шукаємо туалет, з вікон у коридорі розглядали дворище лікарні, підхід до прохідної. З другого крила лікарні видно було, що за нею дорога, а далі вже починався перелісок і поле. Отже, якби пощастило якось вийти з прохідної, то можна було б сховатися. Знайома нам санітарка сказала, що в обідню пору деякі сестри бігають обідати додому чи у кафе навпроти лікарні. Мені пощастило пробратися до прохідної і побачити, що сестер пропускають до лікарні за перепустками, коли ж виходять з неї, ніхто перепусток не питає. А що сестер у лікарні багато, то всіх їх не можуть запам'ятати на прохідній.

Скориставшись з того, що поруч у комірчині висіла одежа санітарок, ми зодягнули на свої темні халати їхні білі, підібравши по зросту. В чийсь сумочку прихопили старі платячка, що висіли в кладовій. Мабуть, то була одежа тих, хто працював

в другу зміну. Коридором пройшли аж до самого низу, тримаючи в руках швабру і відра.

На щастя, вахтер на прохідній лаявся з відвідувачами, не пускаючи їх до хворих в обідню перерву. Ми швидко прослизнули, удавши, що дуже поспішаємо в кафе.

— Боюся, що не встигнемо пообідати,— сказала Оксана по-німецькому.

Опинившись за ворітьми, ми звернули наліво і пішли вздовж лікарняної огорожі. Потім шаснули в провулочок. Як на те, з-за паркану загавкав пес, і ми причаїлися, боячись, щоб з будинку не вийшов господар або не помітив нас хтось із лікарні. Пес замовк. У нас тремтіли руки й ноги. Ми боязко роздивлялися по боках. Пройшовши провулок, метнулися в кущі. Тут вже можна було сховатися в гушавині. Знявши білі халати і тюремну одягу, швидко переодягнулися в чужі сукні. Вони виявилися задовгими на нас, і довелося їх підв'язати. Тепер треба було перейти городи, асфальтовану дорогу, а далі — поле. За ним виднівся лісок, в якому можна було сховатися».

(Із спогадів Марії Відай).

* * *

Найбільше вони боялися, щоб їх не побачили з вікон лікарні. Повзли городами, скрадалились між дерев. Треба було якнайшвидше дістатися дороги, виждати, коли не буде машин, а потім непомітно перебігти в жито. Ось вони вже біля дороги. З-за високих кущів бачать, як одна за одною пролітають машини. «Хоч би не помітили...» Мучила думка: а що, як там, у лікарні, їх уже розшукують і вони вийдуть на дорогу саме тоді, коли якась машина

розшукуватиме їх. Марійка виглянула і, побачивши, що одна машина щойно проїхала, а друга ще далеченько, скомандувала: «Побігли!» Сховалися в житі, заніміли. Чи помітив їх шофер машини, яка наближалася, чи зупинився? Здавалося, минула вічність. Гуркіт мотора віддаляється. Дівчатка полегшено зітхнули, поповзли житом подалі від лікарні. І все ж розуміли, що їх добре видно з вікон, що досить комусь виглянути, як за ними пошлють погоню. Нарешті заповзли у видолинок, перевели подих.

Сонце палило нестерпно, хотілося пити, в роті пересохло. Але вони не ворушилися, аж доки сонце не сіло за небокрай. Як тільки стемніло, почали збиратися в дорогу. Від усього пережитого ледь волочили ноги. Добре до переліска, виявилось, що це селище. Ні, краще йти полем, ніж потрапити між чужих їм людей. Вони не запаслися водою на дорогу, мали лише кілька сухарів, які їм дала «руська» санітарка. Спробували погризти, але проковтнути не змогли, бо в горлі пересохло від спраги. Брели околицею селища, сподіваючись натрапили на криницю чи ставок. На щастя, при в'їзді в село побачили копанку, якою користувалися, очевидно, для поливки городини. Пили довго й жадібно. Втамувавши спрагу, побадьорішали і далі пішли швидше. Цієї ночі вони здолали декілька кілометрів. Ішли мовчки, одна за одною, насторожено озираючись. Коли почало сіріти, натрапили на високу шпеницю, в якій можна було сховатися. Нічна прохолода дещо заспокоїла їх, надала певності.

Сходило сонце. В полі стояла мертва тиша. Тільки тепер вони відчули, які голодні, почали винашувати зерно з колосків. Воно вже було майже стиглим. Чим вище підіймалося сонце, тим більше діймала спека.

— У нас ніколи не буває так спекотно, — простогнала Оксана. — Ні дихати, ні йти.

Земля пашіла, як черінь, здавалося, тріскається на очах. Збуджені, натомлені, вони ще довго перешіптувалися. Нарешті поснули.

Марійка прокинулася від жалісного схлипування Оксани. Дівчина рвала зсудомленими пальцями пшеницю, билася об землю головою. Марійка міцно пригорнула подругу, шепотіла заспокійливі слова:

— Ми обов'язково дійдемо. Треба вірити.

Оксана повільно заспокоювалась. Вони ще посиділи, чекаючи, поки стемніє, а потім знову рушили в дорогу. Небо засвітилося зірками. Дві легкі світлі тіні рухалися полем, окрилені надією, що кожен крок наближає їх до рідної домівки. На світанку натрапили на якийсь лісочок, зраділи, що є де сховатися. Лягли, але ніяк не могли заснути. Лежали мовчки. Якщо одна щось починала говорити, друга, прислухаючись до шарудіння, злякано зупиняла її словами: «Ти чуєш?»

Знову насторожувалися. Заплющивши очі, вкотре вираховували, скільки треба ночей, щоб пройти чотириста кілометрів. Двадцять ночей по двадцять кілометрів. Розуміли, як важко буде подолати таку відстань їм, голодним, безсилим дітям. Літні ночі короткі. Отже, виходило, цілий місяць доведеться йти німецькою землею. А далі Польща. Але там уже буде легше. В Польщі інші люди, вони також воюють з гітлерівцями, там хоч поїсти дадуть. «На вересень встигнемо до школи», — замріяно говорила Марійка. І згадувалось, як у школі на лінійці вона тримала червоний прапор перед усіма школярами. Від радісного хвилювання обличчя розпашілося, а директор хвалить її за хорошу успішність і відмінну поведінку. Дівчата так захопилися спогадами, що навіть не помітили, як на небі з'явилися хмари, які

темніли, напливали, і надвечір почав накрапати дощ. Як іти, коли нічого не видно? Де сховатися від пронизливого холоду?

В ясну ніч дівчата не шукали доріг, тримаючи орієнтир по місяцю і зірках. Тепер настала темна непроглядна ніч. Подув поривчастий вітер, відчувалося дихання близької грози. В темряві дошової ночі бредуть голодні й холодні нещасні дівчатка, тремтять і мокнуть. Ідуть по бездоріжжю до своєї рідної землі. Буря все сильнішала й сильнішала. Добрели до міжгір'я, на дні якого вирує чи то потік, чи то річка. Кам'яна ущелина перепинила їм шлях. В нерішучості зупинилися. Куди ж тепер? Туди, куди рине білопінний потік води, чи, навпаки,— туди, звідкіля витікає? Ідучи край кам'янистого урвища, вони лячно вслухалися в рев потоку. Вирішили повертатися назад. Куди іти, коли нічого не видно, навколо непроглядна тьма. Вони натикалися то на кущ, то на камінь, раз по раз провалювалися в ями, подумки прощаючись із життям. Йти далі не було сил.

Зупинився під якоюсь бетонною стіною, прислухалися. Неподалік дзюрчав струмок. Раптом немов обвалилося небо, заgrimів грім, все довкола осяяла блискавка. Гроза довго не стихала. Крізь рев води і гуркіт грому чутно було, як згори зривається каміння і летить вниз. Навколо шумить, гримить, блискає. Дівчатка притислись одна до одної, наляканими очима вдивлялися в темінь, що зрідка розсікалась блискавицею.

Імла розсіювалася. Дівчата зрозуміли; що це світанок. Дощ лив не перестаючи. Вони пішли куди очі дивляться і наткнулися на ту саму річку. Її можна було б перейти через міст, але мосту поблизу не було. Пройшовши ще трохи, вони нарешті помітили міст, та він, очевидно, охоронявся постовим. Крутий

насип спускався вниз. Дівчатка вирішили зійти по ньому. Оксанка спіткнулася об великий камінь, не втрималася і впала, покотившись вздовж насипу. Лежала, розкинувши руки, з переляканими очима, не крикнувши, не застогнавши.

В цю важку ніч Марійка пережила найбільший жах з початку їх довгої страдницької дороги, відчула, що може залишитися одна і буде бродити по непривітній німецькій землі без найдорожчої для неї подруги. Гірко вмирати на чужині, але ще гірше знати, що ніхто — ні мати, ні батько, ні брати, ані сестри — ніколи не дізнається, де лежить твоє тіло. Марійка ніколи не відчувала такого душевного болю і жалості, як в цю хвилину. Опустилась на коліна перед подружкою, перед своїм вірним супутником у цій важкій дорозі. Біль розлуки стискав її серце, теплі вуста Оксанки, на яких запеклася кров, були розтуленими, ніби вона хотіла щось сказати, а слово завмерло.

Марійка нахилилася до обличчя Оксанки, гірко заридала. Оксана була трошки старша за неї і вміла орієнтуватися по зірках. Без неї Марійка почувалася зовсім безпорадною.

Дівчина влякла над нерухомою подругою. Не знала, що ж їй робити далі. Спочатку подумала, що Оксана мертва, та, коли взяла її маленьку долоньку в свою руку, побачила, що нігті подруги рожеві, а не сині. З трепетом і надією припала до грудей Оксани вухом.

— Дихає, дихає! — радісно вигукнула Марійка і побігла до річки по воду. Хлюпнула води на обличчя подрузі, розтерла груди і з радістю побачила, що Оксанка розплющила очі і болісно усміхнулася. Згадавши, що з нею трапилося, вона швидко схопилася на ноги. Не кажучи ні слова, вони пішли далі від мосту, мовби втікаючи від своєї смерті.

За два тижні їхнього блукання минули жніва, поля оголилися і ніде було їм підкріпити свої сили. Як на те, сухе гаряче літо враз змінилося дощами. Поривчастий вітер бив в обличчя, вода затікала за комір, просушитися не було де. Врятувало їх те, що вода була теплою. Дівчатка брели по калюжах, і зранені ноги відпочивали у воді. Обидві горювали, обидві розуміли, що немає іншого виходу, немає іншої дороги, крім тієї, яка вела на схід. У Марійки розлізлися черевики, вона залишилася боса. Збиті до крові ноги нестерпно боліли.

Нарешті дівчатка натрапили на залізничну колію. Оксанка сказала:

— От підемо вздовж колії до станції, знайдемо фронтний поїзд, заліземо вночі у вагон і поїдемо додому. Тільки так ми зможемо перебратися через кордон.

Свистки поїздів свідчили, що станція недалеко. Ішли мокрим грузьким полем, потім вийшли на дорогу і попрямували по ній. Мокра брудна одежа тьопалася по ногах, заважала ході. Хотілося впасти на землю і не вставати. Дорога завела їх у населений пункт. Пішли вулицею, вздовж якої стояли будинки. Украй стомлені, поволі брели в повній безнадії. Здавалося, що їм зараз усе байдуже, навіть смерть.

Попереду почули чавкання по воді і тихеньке по-свистування крізь зуби. Тікати було нікуди. Присіли під парканом, тремтячи всім тілом. Вирішили йти до перону, ховаючись під деревами і парканами. Нарешті вибралися до залізниці.

Це був невеликий полустанок, де перетиналися тільки дві колії. Між ними під укриттям стояло кілька рядів лав. Перш за все дівчатка, побачивши кран, вирішили напиться води. Коли Оксана пригнулася до крана, над нею загорілося світло елек-

тролампі. Дівчата вмить полізли під лавку. Скоро на цю лавку сіла пара закоханих. Вони весело розмовляли, сміялися і помахували ногами. Ноги їх не раз торкалися одержі дівчаток. Ось тонкий каблук черевика влучив Марійці в голову. Вона притиснулась до стіни. Злість охопила дитяче серце. Ледь стрималася, щоб не потягти німкеню за ногу.

Поїзди шалено бігли по рейках, сповнюючи повітря грукотом й свистом. Короткі зупинки пасажирських поїздів манили їх, але вилізити з-під лавки дівчатка не наважувалися. Перед їхніми очима змінювалися ноги, то чоловічі, то жіночі. Вже задубіли їхні нерухомі тільця, поїзди проходили все рідше і рідше. То станційний черговий пройде поруч, то знову хтось усядеться на лаву, і лежать вони, принішклі, як миші, боячись навіть дихнути.

Отак долежали до світанку. Нарешті спорожнів перон, і їм пощастило вилізити ніким не поміченими. Побачили недалеко куші і заховалися в них. Від холоду зуб на зуб не попадав. Обнявшись, вони лягли на мокру землю і забулися в тривожному сні.

Увечері все ж якась сила підняла їх на ноги. Марійка пішла першою. Оксанка — за нею. Як же вони зраділи, коли побачили, що перед ними пройшов поїзд. Отже, вони йшли вздовж залізничного полотна. Вибралися на насип і пішли вздовж колії. Оксанчині черевики цокали по шпалах, боса Марійка боляче відчувала кожен свій крок. Непроглядна темна ніч обступила їх з усіх боків. Аж ось ліс. Підійшли ближче, але він виявився невеликим. На галявинці стояв будиночок, і вогник манив до себе світлом. Коли підходили до будинку, господар був у дворі. Почувши тупотіння ніг по шпалах, побіг за Оксанкою. Невдовзі він вийшов із смуги світла і в темряві нічого вже не бачив, просто біг на тупіт ніг. Оксанка, не розгубившись, звернула з колії і, не

знаючи, що поруч канава, полетіла в неї. Чоловік перескочив канаву і загубив Оксанку. Він прокричав щось незрозуміле і повернувся додому.

Марійка стиха покликала Оксанку. Та відгукнулась з канави:

— Тікаймо мерщій! Він заспішив додому, щоб сповістити поліції.

Дівчатка скочили на ноги і чимдуж побігли. Здалеку долинув шум поїзда. Назустріч їм мчав довгий ешелон. Вони простягнули до вагонів руки, намагаючись вхопитися за поручні. Але їх одкидало, вони падали, підіймались і знову з простягнутими руками кидалися до вагонів. Коли останні вагони почали швидко проскакувати, їх підхопила повітряна хвиля, замотала, закрутила. Знесилені, дівчатка опустилися з насипу, відчувши біль у руках і ногах. Побиті вагонами руки, подряпані камінням ноги кровоточили. Та вони не зважали на біль і йшли далі. Їм здавалося, що за ними вже сичить погоня.

Прожектори освітлювали темінь ночі. Машина їхала то по одній, то по другій дорозі, то наближалася, то затихала, віддаляючись, і знову з'являлася з іншого боку. Припавши до землі, дівчатка застигли нерухомо під кущиками і лишилися непоміченими.

Коли йшли наступної ночі, в очі їм різнуло світло прожекторів, що намацувало в темряві пристанційні будівлі. Потім замигало світло трасуючих куль. Подруги подумали, що це кордон. Навіть повеселішали. Може, от-от скінчиться їхня мука і вони нарешті досягнуть своєї мети. Це була сімнадцята ніч їхнього блукання. Ще звечора вони побачили перед собою велику широку ріку, яка перетинала їм дорогу. Вирішили шукати міст. Йшли берегом ріки в один бік, поверталися і знову прямували

назад, а переходу все не було. На світанку подумали: а що, як річку переплисти?

Обидві вирости біля води, плавати вміли. Почали роздягатися. Одежу прив'язали за спину і боязко ступили незнайомим піщаним берегом. Коли ж вода сягнула вище колін, відчули, що швидка течія тягне їх на глибину.

— Ми ослабли. Така течія може закрутити нас, і ми не вплинемо,— мовила Оксанка.

Їх пройняв страх, і вони повернулися до берега. Вздовж нього тяглися густі очерети, шумів верболіз. Дівчатка залізли в кущі, щоб удень роздивитися, що це за річка. В кущах згорнулися калачиком і заснули. Прокинулися вранці. Зірки вже сяяли над головою, срібний ріжок місяця плив річкою. Плесо її було широке і темне. Незабаром вранішнє світло розлилося рікою. Виглянуло сонце. Марійка насилу підвелася. Посередині ріки бушували вирви. Обом стало ясно, що річку не переплисти. Раптом здалеку пролунав гудок. Скоро з-за повороту річки показався пароплав.

На протилежному березі з'явилися два солдати. Сівши в човен, вони стали наближатися до місця, де сиділи подруги.

— Значить, помітили, ідуть до нас.

Серця забилися частіше. Дівчатка принишкли, притиснулись одна до одної. Холодний піт обливав їх личка. Зашумів очерет, дзенькнула коса. Ось воно що! Косять очерет. Один косив, другий носив до човна. Незабаром вони відпливли, і знову залягла тиша. Сонце стояло вже низько над рікою і скоро скотилося за горизонт. Вставати їм не хотілося. Йти було нікуди. Страшенно діймав голод. У дівчаток не вистачало вже сил боротися з незгодами. Хотілося кинутися в ріку і забути про все. Дві маленькі постаті стояли біля високого крутого берега ріки.

На обличчях можна було прочитати боротьбу із страхом, відчай і безвихідь, навіть страшнішу за смерть. Немовби змовившись, обидві голосно заридали, кликали на поміч своїх матерів.

— Давай краще втопимося,— сказала Марійка, взявши Оксанку за руки.— Я вже не маю сил. Якщо впіймають, знову битимуть. Ніж так мучитися — краще смерть.

Очі подруги потемніли.

Марійка перша кинулася в річку. Оксанка з жахом побачила, як її поглинула вона і на тому місці, де вона впала, розійшлися кола.

Закричала несамовито, кинулась рятувати свою подругу. Та ось Марійчина голова виринула посеред ріки. Її виштовхнуло з води, бо вона вміла добре плавати.

Оксанка підбігла до неї, обняла її тоненькими рученятами і почала благати:

— Ні, ні, не треба! Так, ні за що, віддати своє життя? Десь же повинен бути міст. Тож давай зберемося силами і йтимемо до останнього. Вже що буде, то й буде! — рішуче мовила Оксанка.

І дівчатка пішли в напрямку якоїсь темної споруди, що бовваніла вдалині над рікою.

Бідолахи настільки ослабли, що майже не трималися на ногах і ледве рухалися берегом річки. Голодна смерть крокувала поруч, зазірала у вічі. Врешті попереду показалися ферми мосту.

— Міст! — зраділи вони.

Підійшли ближче і побачили біля самого берега кілька човнів, та виявилось, що вони на замку. Дівчата вп'ялися очима в міст — це їхня остання надія. Однак дійти до нього неможливо — перед ними широка ріка, а там, біля мосту,— порт, де стояло кілька кораблів. Навпроти порту — гараж, від якого починався крутий підйом до мосту. А він — скіль-

ки око сягне — обгороджений залізним парканом. Нагорі виднілося містечко, внизу шуміла ріка. На той бік її можна було дістатися тільки мостом. Довелося підніматися городами. Біля входу на міст стояло кілька вартових. Вони щось герготали, сердито розмахуючи руками. Що ж робити? Вирішили повертатися назад. Єдиний вихід — пробратися портом і гаражами.

Місяць стояв високо в небі, заливаючи все довкола блідим світлом. Дівчата повзли стежиною, що йшла від гаража до річки, майже не підводячи від землі голів. На щастя, їх ніхто не помітив. Подруги почали підніматися, чіплялись за штахети, що тяглися самісіньким краєчком горба. Навіть найвідважніший не наважився б підніматися тут. Але для них це була єдина надія, за яку вони хапалися, сподіваючись врятуватися. Будь-який необережний вигук міг стати останнім в їхньому житті. Рухалися, затамувавши подих. Дісталися нарешті мосту, що, як виявилось, складався ніби з двох мостів. З їхнього боку протягнулися два залізничні полотна, а за бетонованою загорожею рухалися транспорт і пішоходи. Стіна, що розділила міст надвое, була груба, напівкругла зверху і слизька — за неї неможливо було вхопитися.

Перелізати через стіну було небезпечно: могли побачити вартові, які охороняють міст. Швидше б з'явився хоч якийсь поїзд.

Проскочив пасажирський, а за ним товарняк. Тільки-но з'явився паровоз, як дівчата все-таки полізли через стіну і побігли поруч з вагонами. Але, часто падаючи і підводячись, вони не встигли подолати міст разом з ешеленом. Перейшовши воду, вони лягли й покотилися кам'янистим спуском. Зупинили їх кущі. Люта кропива палила обличчя, руки, ноги, шкіра пішла пухирцями. Лежали із заплюще-

ними очима, перелякані і майже неспритомні. Бачили, як до них наближаються вартові з мосту, і не мали вже сили утікати. Їх підняли із землі, присвітили ліхтариками.

— Звідкіля ви? — запитав один із солдатів.

Дівчата мовчали.

— Звісно, втікачки, мабуть, з ешелону. Бачиш же, не розуміють, що у них питаєш. Їх нині стільки виспівтається по нашій землі.

Надягли наручники і повели. Знову тюрма, темна волога камера. Дівчата без сил попадали на долівку.

Вночі Марійка відчула, що хтось на ній ворухиться. Розплющила очі — щурі. В кутку спала Оксанка. Моторошно й тоскно стало на душі у дівчинки. Подивилася довкола: маленька кімнатка, ледь не в самій стелі віконце, крізь яке скупно проникло місячне сяйво. Дівчата підвелися, підійшли до вікна. На чужому небі так само, як у них на Україні, сяяли зорі. А на вікнах — ґрати.

— Тюрма, щурі! Невже на загибель нас'зачинили тут? — заголосила Оксанка.

Надворі благословлялося на світ. Подруги роздивлялися свою комірчину. На кам'яних, пліснявих від вологи плямистих стінах було видряпано сотні імен. Невідомість лякала їх. Напружене очікування ставало нестерпним.

Через якийсь час заскреготів у дверях ключ. До комірчини увійшов огрядний, з величезним, наче діжа, животом чоловік у цивільному. Обличчя не зле. У Марійки майнула думка: може, попроситися на волю, додому? Та хіба він зрозуміє благання чужою мовою?

Ще в дорозі дівчата домовилися, якщо спіймають, не говорити своїх справжніх прізвищ, щоб їх знову не відправили до бюрогера. Знали, що за втечу з ро-

боти карають тяжко, тому вирішили казати, що від- стали від ешелону.

Брудні, виснажені, схожі на бродяг, стояли вони перед гестапівцем, який щось запитував їх своєю мовою. Дівчата лише хитали головами у відповідь. Оксана трохи знала німецьку, але не настільки, щоб зрозуміти швидко белькотікня тюремника. Нарешті якось порозумілися.

— Ні, ми ніякі не партизани,— відповіла Оксана, видобуваючи з пам'яті окремі німецькі слова.— Від- стали від поїзда, коли нас везли на роботу до Ні- меччини.

Тюремник записав все це у книгу і вийшов.

Дівчата сиділи навпочіпки, намагаючись хоч якось зігрітися. Не минуло й години, як знову за- скреготав у дверях ключ. Подруги зраділи — може, їсти принесуть? Та до комірчини увійшов той самий гітлерівець і, навстіж відчинивши двері, наказав дівчатам виходити у двір. Потім, не кажучи ні сло- ва, повів їх до станції.

Ешелони з гарматами і зброєю мчали на схід, щоб руйнувати міста і села. Товарним поїздом дів- чат привезли до міста на Майні, де їх пересадили у вагон з ґратами. На місце приїхали пізнього вече- ра. Так вони опинилися в Дрездені, що їм запам'я- тався семиповерховою тюрмою. В камері на сьомо- му поверсі, до якої їх кинули, Марійці й Оксанці вечері не дали, так вони і поснули, напівпритомні від голоду і холоду, на твердій підлозі.

О дев'ятій ранку рознесли сніданок — маленький, тоненький, як цигарковий папір, шматочок хліба і кухлик теплої води. В обід — кілька ложок юшки з брукви, а ввечері знову вода і краєць хліба з тирсою і пшоняною лускою. Дівчатка намагалися їсти хліб поволі, щоб надовше вистачило, може, тоді не так дошкулятиме голод...

Їх втиснули у камеру, де було по 16—18 чоловік, спали на підлозі, і хоч лягали всі боком, однаково комусь не вистачало місця. Одній чи двом доводилося стояти. Марійка і Оксанка так ослабли, що вже не могли підвестися.

Щодня в'язнів викликали на допити, після яких розсилали по тюрмах, канцтаборах. І тільки-но за дверима чулися важкі кроки кутих чобіт, дівчата завмирили: чи не по їхню душу іде кат?

У дверях стояв здоровань з квадратною червоною пикою. Засукані по лікті рукава оголили волохаті руки з витатуйованими чудовиськами. Він зупинив свій погляд на Марійці з Оксанкою, що тулилися одна до одної, і наказав іти за ним.

Йшли коридором, потім сходами униз аж до катівні. У великій кімнаті з двома вузькими вікнами стояв стіл, на якому лежали канчук і рубчаста гумова палиця.

Здоровань всівся за стіл, шось нишпорив по паперах, час від часу кидаючи на дівчат суворий, неприємний погляд. І раптом його червона пика налилася люттю.

— Ваші прізвища, звідки втекли і навіщо?— прогрімів у кімнаті його голос.

Дівчата, тремтячи від переляку, назвали вигадані прізвища. Боялися зізнатися, звідки втекли, щоб не повернули їх назад.

Кат узяв канчук, підійшов до Марійки. З перекошеним від люті обличчям зашипів:

— То що, не знаєте, відки втекли? Я вас провчу! Все будете знати!

Сильні удари розлюченого катюги падали на голови дівчат. Кожен удар залишав по собі криваву смугу. Нестерпний біль судомив тіло. Руки, якими дівчата закривалися від ударів, посиніли, на них проступила кров.

Через якийсь час кат стомився, сів за стіл. Вважав, що він добре попрацював і може спочити. Відчинив квартиру і витяг пакет з їжею. Жував булку з маслом і ковбасу, смачно приплямкуючи. Знав, як це може подіяти на виснажених від голоду і тортур дівчат. Доїв булку і знову взявся за канчук. Дівчата затремтіли від жаху. А він схопив Марійку, затиснув її голову поміж ніг і почав бити. Марійка кричала від нестерпного болю, він душив її крики ударами. Потім виштовхнув їх з катівні, копнувши кожну ногою. Бранки ледь повзли до своєї камери. У коридорі на третьому поверсі їх зустріла жінка в білому халаті. Це — німкеня, лікар з ув'язнених. В її очах були страждання і біль.

— Кіндер, кіндер, кляйне кіндер,— повторювала вона.

Цього дня із їхньої камери брали ще двох на допит — дівчину і молоду жінку із семимісячною вагітністю. Після допиту її принесли в камеру неприютну,— кат так побив її, що все тіло жінки було чорне від ран. Вночі жінка померла, народивши в нестерпних муках мертве маля.

Побачивши, що від Марійки і Оксанки вони нічого не дізнаються, гестапівці відправили їх разом з іншими в'язнями до концентраційного табору Равенсбрюк, який містився неподалік від Берліна.

Дорога на Равенсбрюк

Побиту, посиілу, з покаліченими від тортур пальцями, Марійку разом з Оксанкою кинули у смердючий телячий вагон, де вже було напхано жінок з дітьми, зібраних мало не з усієї Європи.

Марійка ледь підвела набряклі повіки і впала в забуття. Над нею тяжко побивалась Оксанка, прикладала їй до голови змочену у воді хустину, роз-

тирала і зігрівала своїм диханням її крижані ноги. Марійка стогнала від болю.

«Жива! Жива!»— тьохкало серце подруги, і вона обцілювала Марійку, яка стала їй більше ніж сестрою. Їх пов'язала доля так міцно, що, здавалося, помри одна з них — і друга теж не житиме. А може, саме та дружба, яка зародилася ще там, у школі, пов'язана любов'ю Оксанчиної матері до обох дівчаток, може, саме вона і давала їм сили витримувати ті випробування, які випали на їх долю.

Марійка розплющила очі, верпулася із небуття. Незважаючи на тісняву у вагоні, на біль у всьому тілі, вона все ж відчула, як їй хочеться жити. Так, жити... Але не в цій чужій чужаниці, а в тому світі, який вона знала з дитинства, який світився для неї рідним сонцем крізь зелене листя батьківського саду, радував її усмішкою мами, теплими руками доброго татка і таємничим поглядом трохи старшого за неї Славка.

Вона тяжко зітхнула і спробувала підвестися на ліктях. Рука, яку безжально викручував кат, заболіла, і Марійка застогнала. Поруч з дівчатками стояли дві українські молодиці, що весь час журилися за залишеними удома дітьми. Жінки скрушно хитали головами, з співчуттям дивилися на дівчаток, яких довга подорож зробила схожими на висохлі мумії. Дивувалися, як ще тримається життя в їхньому тілі. У них знайшлося питво, дали Марійці попити, і вона ожила, підвелася на ліктиках, попросила підмотити під спину солому. Дівчатка сиділи, обіпершись об дошки вагона. Розуміли: звідси уже не втечеш. Одне — що Марійка дуже слаба, а друге, що вагон поділений на три частини: посередині, відгороджені від бранців, стояли гітлерівські вартові, з боків — в'язні. Всі вони як на долоні.

А у вагоні кого тільки не було. Румунські циганки з дітьми, літня чешка Ружена з дочкою Златою, група полячок різного віку, кілька французенок і навіть три німкені, до яких ставилися з презирством, бо ще в тюрмі встигли дізнатися, що це рецидивістки і повії. Німкені трималися незалежно, згорда поглядаючи на усіх.

Цигани і тут в кутку влаштували собі із спідниць і ковдри щось подібне до шатра і купчилися окремо. У них, хоч як це не дивно, ще лишилися пристойні квітчасті сукні, більшість же жінок і дівчат були у тюремному, як і Марійка з Оксанкою.

Дівчатка впізнавали і в'язнів із тієї тюрми, де їм довелося посидіти. Більшість із них мали сліди тортур на обличчі і тілі. Куди їх везуть, ніхто не відав. Мабуть, усіх жде вірна смерть, але навіщо ж тут жінки з дітьми, невже і їх приречено на загибель?— думали дівчатка, які ще не звідали всієї жорстокості фашистів, хоч встигли вже скуштувати чимало гіркоти і не раз готові були вмерти, щоб не мучитися більше.

У кутку вагона змарніла жінка безпорадно тияла в ротик посинілого дитяти груди, а воно не брало. Жінка в розпачі знову і знову намагалася погодувати дитя, що вже час від часу корчилося в судамах, ніхто нічим не міг зарадити ні дитині, ні матері.

Поїзд мчав німецькою землею. Минав станції, полустанки. Оксанка хоч трохи розбирала німецькі слова. Марійка ж зовсім не розуміла мови, якою говорили жінки. Натовп строкатий, різномовний. Циганка встигла щось поцупити у німкені, і вони побилися у вагоні. Марійка задихалася, їй не вистачало повітря, а тут ще крик, лайка. Дівчатка почувалися загнаними звірятками серед оцих галасливих жінок з іншого світу.

В дорозі на одній із зупинок у вагон увіпхнули дівчинку років дев'яти. Залякана дитина, боязко озираючись на варту, забилася в куток і невтішно плакала. Чути було тільки слова, які вимовляла у розпачі: «Мамо, мамо, де ти?»

— Боже! Дитя саме, без мами й тата,— заголосила літня жінка, яка досі сиділа мовчки. Підійшла до дівчинки, дала їй у руку коржик і спитала, як її звати.

— Павлінка,— відповіла крізь сльози дівчинка і ще більше зайшлася плачем.

До неї підсіла Оксанка, пригорнула, втішила.

— Звідки ти?— спитала, помітивши, що дівча горнеться до неї, мовби шукаючи захисту.

— З Білорусії,— мовила Павлінка і знову заплакала.— А тебе ж хто так?— звернулася до Марійки, помітивши її синці.

— Фашисти, Павлінко. Хто ж іще шмагає людей нагайкою, як рабів.

Павлінка теж мала сліди побоїв. Вона довірливо тулилася до старших за себе подруг. Дівчинка розповіла сумну і страшну історію свого життя.

Виявилося, що вона з білоруського села Білозерки. Коли в село ввійшли гітлерівці, вони хапали все, що їм траплялося під руки, і вивозили, і вивозили... Почався голод, хоч люди дещо й встигли заховати. Фашисти повісили батька і матір Павлінки на її очах.

— Вони, ці пелюди, брали усіх підряд,— плакала Павлінка.— Првійшли і до нас. Ох, чому батько не пішов до лісу, коли його кликали молодні хлопці? Він не хотів лишати нас з мамою. Я бачила, як їх вішали, спочатку татка, а потім маму... Як я кричала, впала як мертва. Всі наші голосили і плакали, а мене хтось відніс до бабусі. Так ми залишилися з нею самі.

А потім вигнали усіх на майдан. Питають: де партизани? Люди мовчать. Бабуся моя шепоче: «Так вам хтось і скаже!» Ісиголовців, зрадників не знайшлося. Тоді воли жінок і всіх старих загнали до клуні, а нас лишили на майдані і націлилися в нас автоматами,— розповідала Павлінка.— У рупор фашисти кричали, що всі ми заложники і якщо партизани не повернуться з лісу, то їхніх дітей і жінок розстріляють.

Так минуло три дні. Партизани не прийшли на поміч, бо були далеко в лісі і не знали, що коїться в селі. За цих страшних три дні діти почали падати з голоду. Тоді на очах у дітей фашисти облили клуню гасом і підпалили. Як же страшно волали у ній люди, як бездимно вона палала, і полум'я, здавалося, сягало самого неба. Немилосердно готів вогонь, який роздувало вітром. І понесло вогонь на село. А що хати були всі дерев'яні, то й загорілося воно, мов свічка, на очах дітей. Палало село, а фашисти й самі злякалися, бо не збиралися палити його, хотіли лишити для себе. Боялися, щоб вогонь не перекинувся на ліс, то навіть спробували гасити пожежу, але, на щастя, ліс не зайнявся, а міг би, бо літо було сухе, а ліси навкруг — соснові, піднеси сірника — і запалає.

Дітей помилували. Посадили усіх у вагон і повезли.

— Та я,— сказала Павлінка,— коли кидали нас до вагона, хотіла втекти і так укусила гітлерівця за руку, що змогла якось випорснути і подалася до лісу. У них були собаки, ото і впіймали мене, а якби не вівчарки, була б утекла!

Павлінка показала сліди укусів на ногах, що вже гноїлися.

— За те, що втікала,— розповідала дівчинка,— мене гітлерівець дуже побив. Вже як проїхали кор-

дон, забрав із того вагона і кинув у цей. Мені отой фашист сказав: «За те, що кусалась, згниєш у таборі Равенсбрюк».

— Єзус Марія! То невже ж нас везуть у той страшний Равенсбрюк, де вже загинуло стільки наших жінок! — вигукнула полька.

Дівчатка вже чули про концтабори, але, звісно, навіть уявити собі не могли, що той табір, до якого їх везуть, буде страшнішим навіть за тюрму, за все, що вони пережили з часу відправки у Німеччину.

* * *

Глухої осінньої ночі поїзд притишив хід. Навколо — важка темрява, в якій було щось зловісне. Ще поїзд не зупинився, а від станції долинуло гавкання вівчарок, сліпучі прожектори прорізали темряву ночі, вартові заметушилися, закричали щось своїми гаркавими, неприємними голосами. З грюкотом і вигуками відчинили двері вагонів, по очах в'язнів різонуло сліпуче світло прожекторів.

— Русіше швайн! — кричали вартові й наглядачі, а в'язні, осліплені яскравим світлом, не наважувалися вийти з вагонів назустріч собачому гавканню.

Прямо перед ними височіло два димарі; що викидали у темне небо язики полум'я. В повітрі завис сморід палених кісток і м'яса.

— Крематорій! — з жахом скрикнуло відразу кілька жінок, які вже бували в таборах і знали, як звучать ці придумані фашизмом машини смерті.

На пероні метушилися постаті в чорних накидках з капюшонами, під якими можна було розгледіти сіру військову форму. Вони силою виштовхували в'язнів з вагонів. Випхнуті жінки опинилися знову

в темряві, яка після різкого світла прожекторів здавалася ще зловіснішою. В'язнів погнали в темряву, в ніч, незважаючи на дощ.

— Бігом! — скомандувала одна з наглядачок відразу трьома мовами: німецькою, російською і французькою. Жінки з дітьми на руках скоро відстали. Хто був здоровішим, опинився попереду. Якась жінка з дитиною впала, почувся її одчайдушний крик і плач немовляти. Наглядачка нацькувала на неї собаку, і всі побігли далі.

Це був дивовижний марш украй виснажених жінок назустріч своїй смерті. Ні сліз, ні плачу, ні прокльонів. Бігли з останніх сил, і навіть Марійка дивувалася, звідки у неї взялися ті сили, чому не впаде, не закричить, а, як заведена, намагається бігти, хоч ноги не слухаються, ледь дріботять, а мозок свердлить єдина думка: тільки б не впасти, бо це смерть.

«Що сталося з тією жінкою?»— боляче стискалося серце Марійки. Вона сама ледве трималася на ногах, її майже несли, підтримуючи під руки, Оксанка і полька Ядвіга, яка весь час промовляла по-своєму:

— Іще трішки! Ще трішки!

Вони вже відставали від колони, і вівчарки гарчали за спинами, по яких від жаху котився холодний піт.

І тільки коли опинилися перед ворітьми табору, одна з прибулих полячок, яка, мабуть, вже знала це місце, закричала надривним голосом:

— Матка боска! Це ж Равенсбрюк! Воронячий міст смерті... Будь ти проклятий.

А перед очима жінок — вартові на вишках, табірні колючі дроти. Чується гавкання собак за ворітьми, ніби стояли вони не перед табором, де жили вже тисячі людей, а перед велетенською псарнею. Це

відчуття, що вони живуть в гітлерівській псарні, ще довго не залишало дівчаток.

Прокляття зависло в темряві ночі, стиснуло жіночі серця передчуттям смерті.

Воронячий міст смерті

Як тільки за новим табірним транспортом зачинилися ворота, в світлі високого ліхтаря на табірштраسه з'явився комендант табору, високий випещений гестапівець, який чимсь нагадував добре натренованого дога. Наслідуючи рухи фюрера і навіть його гавкітливу манеру промовляти, він звернувся до жінок німецькою мовою, очевидно, вважаючи, що мову високої німецької раси мусять знати всі жінки Європи.

— Ви повинні збагнути, що вам була надана можливість чесно працювати на німецький рейх, але ви відмовилися, через те й опинилися в концентраційному таборі, звідки вихід лише один — он у ті димарі! — Й він тицьнув вказівним пальцем в палаючі на фоні чорного неба димарі крематорію.— Найскоріше там опиняться ті, що не хочуть трудитися на славу великого німецького рейху.

Настала така важка, гнітюча тиша, що чути було, як спросоння скрикнуло на руках у якоїсь матері маля. Комендант табору говорив щось про можливість заслужити прощення минулих провин чужою роботою. Але у вухах і пам'яті лишилося одне: «Вихід звідси один — через ті димарі».

Марійка тремтіла, як у пропасниці, чи від нічного холоду, чи від цих страшних і жорстоких слів.

А жінка, дитя якої заплакало, із сповненими жаху очима заколисувала його своїм стогоном, що рвався з глибини материнських грудей, неспроможних дати бідному дитяті навіть краплі молока.

І тут усіх здивувала циганка Маріуца. Вона протиснулася крізь натовп, війнула барвистими подертими спідницями, стала навпроти коменданта і вигукнула грубим грудним голосом:

— Дай погадаю тобі, красавчику. Всю правду скажу, вперед на десять років і на все твоє життя. Тільки позолоти мені руку.

Комендант стояв незрушно, здивований такою небаченою зухвалістю і нахабством. У таборі ще такого не траплялося. Він не розумів мови циганки з румунським діалектом, але румун-солдат з охоронців, що стояли поруч з ним, швидко переклав йому сказане.

Якусь мить комендант вагався. Його розпирала цікавість, що скаже йому ця ще досить молода, схожа на відьму циганка з дитям на руках.

— Прибрати?— запитав його той самий охоронець, який щойно переклав мову циганки, і оперезав її нагаєм. Комендант нервовим рухом руки наказав йому відійти. Маріуца навіть не ворухнула плечем. Вона звикла до побоїв свого чоловіка і, хоч на спині її проступила кров, тільки пригорнула дитя обома руками і вивергнула в чорне табірне небо пророкування, змішане з прокляттям:

— Бачу я по руці твоїй дорогу. Вона поведе тебе далеко-далеко, вище від отих димарів, що димлять у небо смолоскипами смерті. Чому ти, коменданте, не питаєш мене, куди веде та дорога? Зірки на небі показують мені, куди вона приведе. Ти вродливий і ненажерливий, як молодший син Адама, Каїн, і проклятий будеш людьми, як і він, разом із своїм фюрером Гітлером. Дорога та веде в казенний дім, де завис зашморг, на якому здохнеш ти разом із своїм фюрером і всіма вашими псами.

Румунський солдат не наважився перекласти все до кінця. Після слів циганки про Каїна комендант

табору мов прийшов до тями. Його очі налилися лютою ненавистю до знахабнілої напівдиккої циганки, яка в його розумінні належала до нижчої раси, не вартої уваги чи співчуття.

— Ах ти, нікчемне бидло, свиня!— заверещав він, копнувши Маріуцу чоботом прямо в живіт.

Маріуца впала, і хтось з натовпу встиг підхопити дитя, закушкане в ганчірки і шалі, а комендант тупцював по циганці разом з есесівцем, що стояв біля нього. З рота Маріуци вже витікала цівка крові, а він все ще знущався з циганки, і слина разом з піною бризкала з його перекривленого гримасою ненависті рота. Поглянувши в натовп, він в очах людей побачив не покору, яку звук бачити щодня, а спротив, і ненависть, і таємну гордість за Маріуцу. Може, йому здалося, що кинься він зараз на в'язнів, і вони помстяться за Маріуцу. А може, комендант просто вважав, що він вже виконав своє діло, зробив те, що належало йому зробити, і тепер має право на зневагу до цих живих мерців і просто на зароблений цілоденною люттю відпочинок. Різко повернувся, крикнув щось гнівно есесівцям і подався спати. На апельплаці лежала скривавлена Маріуца, а її маля годувала груддю інша жінка.

Табір, в який їх привели, називався Равенсбрюк, що в перекладі означає «воронячий міст». Чому той міст назвали колись воронячим, ніхто не знав. Але табірні наглядачки, що носили чорні накидки з чорними капюшонами, справді скидалися на ворон. Жіночий політичний табір Равенсбрюк був відкритий фашистами ще в 1939 році за 80 кілометрів від Берліна, на березі невеликого озера, на протилежному боці якого розкинулось містечко Фюстенберг.

Першими в'язнями Равенсбрюка стали 850 німецьких жінок, звинувачених у діяльності проти

фашизму. Пізніше сюди відправляли жінок-антифашисток з усіх країн Європи. В 1942 році табір наповнили польськими, єврейськими й циганськими дітьми. Тепер тут були польки, бельгійки, французьки, чешки, голландки, норвежки, а останнім часом сюди доставляли «неблагодійних» радянських жінок.

Простора табірна площа забудована бараками, які тут називають блоками. Бараки зовні мають чепурний вигляд, а все ж їхні довгі ряди нагадують більше ферми для корів, ніж людське житло. Зате подвір'я табору прибрано бездоганно: на бараках — чорні толеві дахи, під ногами — чорний вугільний порох. Дівчатам згадалися слова пісні, чутої ними в тюрмі від невільниць, котрі вже не раз втікали з таборів: «Ненависна серцю чавунна земля...» Навколо бараків газони з квітами. Весь табір обгороджено бетонованим муrom. На висоті муру — в кілька рядів — колючий дріт під електричним струмом.

На стовпах — зображення черепів і напис: «Небезпечно для життя». Та й без того напису, глянувши на череп, зрозумієш: торкнешся дроту — смерть.

Розчахнулись важкі ворота, і новоприбулих впустили на територію табору. Табірним плацом брели виснажені похмурі тіні в темній смугастій одежі, їх супроводжували поліцайки з величезними вівчарками. Слабі падали, їх піднімали ударами нагаїв. Новоприбулі ще не знали, що то був «транспорт смерті», дорога якому — до крематорію.

— Господи, та тут же гірше від каторги, — заломила руки в нестямі літня полька, що йшла в одній колоні з Марійкою. «Пасяки, пасяки...» — монотонно песторювала вона, пригнічена горем розлуки з рідними.

Новоприбулих оглядає табірне начальство.

— Самі тільки доходяги! — невдоволено кидає гітлерівець в чорному мундирі.

Наглядачка відраховує два десятки в'язнів і веде їх до бані. По черзі вони вилазять на візок-платформу. Їм наказують роздягнутися догола. Дівчата сором'язливо скидають із себе одягу. Марійка нерішуче знімає сорочку, до неї підскакує поліцайка, вириває її з рук і кидає на спільну купу. Платформи везуть одягу на дезинфекцію, а дівчата-в'язні по черзі через вікно стрибають у передбанник. Інші ще довго ждуть своєї черги.

Моросить дощик. Збоку стоїть група есесівських лоботрясів, які огидливо, знехотя поглядають на голих жінок, мов на нижчі від себе створіння. Помітивши, як наймолодші сором'язливо закривають руками груди, безсоромно регочуть. Стомлені довгою дорогою, в'язні дивуються, чому в баню треба лізти через вікно? Хтось пояснює, що так простіше — роздягаються на платформі. У передбаннику німкеня озвіріло стриже всіх під машинку, мало не здираючи шкіру від люті на непокірне бидло, особливо на дівчат, які слізно благають залишити їм коси. Вона брутально сміється прямо їм в обличчя. Падають на підлогу довгі русьві коси Оксанки. Ніякі благання не допомогли зберегти їх. Німкеня тут же кладе їх в шухляду.

Та то все здалося іграшкою перед висмикуванням з вух золотих сережок і зніманням з пальців перснів. Есесівці робили це педантично, а коли хто просив їх залишити — це ж пам'ять про коханого чоловіка, про найдорожчий у житті день шлюбу, — вони люто реготали з наївності бранок, які не розуміли, що золото зараз найпотрібніше нації, котра хоче стати панівною у світі. І, власне, особисто їм. Невже ж ці «стрижені курочки», як їх тепер називають,

вали, думають, що вони даремно працюють тут серед цих нікчемних, непокірних рабинь, дихають затхлим повітрям душевої і передбанника і не мають права хоч би частину з того, що вони награбують тут, залишити собі.

Ні Оксана, ні Марійка не мали золота ні у вухах, ні на пальцях. Їх з дитинства привчали до скромності. Хоч Оксанчина мама і мала обручку, але вона лежала в шухляді, і мама говорила: «Це обручка моєї бабуні. Вона віддала мені її в день шлюбу. Тобі ще довго чекати цього дня, але збережи її». Від роботи на городі мамині пальці стали грубими, вони вже набрякли від болю в серці, і обручка для мами стала замалою. Для Оксанчиного підмізинного пальчика вона була ще завеликою, але мама жартома говорила: «Не журися, Оксанко, до весілля ще підростуть і пальчики твої, і ти сама».

Як добре, що та обручка була замалою і вона не втратила її тут. Вродлива чешка Злата ніяк не могла зняти каблучки. «Ох, якби це мило, я б зняла», — шепотіла вона. Але мила ні в кого не могло бути, тим більше що всі стояли стрижені й голі: якби у кого і зберігся шматочок мила, то захвати його було нікуди. Есесівець злісно крутонув палець, рвонув перстеник. Злата крикнула від болю. Зламаний палець повис на шкірці. Злату впихнули разом з усіма в душеву. Вода текла по ній, змішуючись із стогоном і сльозами. Під душею тримали кілька хвилин. Златина мама кинулася до дочки, що стояла, затиснувши правою рукою зламаний гітлерівцем підмізинний палець. Хотіла допомогти їй помитися, але пролунала команда: «Schnell!»

Вода для миття була ледь теплою, мила, звісно, не дали, і Марійку з Оксанкою, в тіло яких в'ївся бруд далекої подорожі, посилають митись вдруге.

Після бані їм усім видають сірі смугасті плаття, зшиті, як звичайний мішок, тільки з вирізами для рук. На ноги — парусинові черевики — гольцшуги на дерев'яних підшвах. Цокання дерев'янок по бруку табору чутно далеко. Їхній набридливий одноманітний стукіт віднині снитиметься дівчаткам ночами.

У всіх в'язнів на лівому рукаві суконь і піджаків нашито номери.

Усіх видали шматочки матерії з табірними номерами і трикутний клаптик, так званий вінкель, наказали, щоб до ранку кожна пришила його на лівий рукав. Вінкелі були різнокольорові: червоний — у політичних в'язнів, зелений — у рецидивісток, жовтий — у євреїв, фіолетовий — у релігійних сектантів, що проповідували відмову від воєнної служби, чорні — у так званих асоціальних елементів, до яких гітлерівці відносили спекулянтів, декласованих злочинців, повій, та ще й циганів.

Новачків, як правило, примушували проходити карантин. У карантинні блоки напихали людей різного віку і національностей, набили, як оселедців в бочку. Нарі, розташовані в три яруси, між нарами такий вузький проміжок, що двоє ледь можуть розминутися. На нижніх нарах були матраци і подушки, набиті стружкою.

Блоки розділені на три приміщення: два крайні — нари для сну, посередині — їдальня і санітарний вузол.

В карантині могли тримати місяць і більше, якщо в таборі лютувала якась епідемія.

Сидіння в карантинному блоці без діла, без повітря втомлювало більше, ніж далекі переходи етапом. Хоч вікна відчинені навстіж, а дихати нічим. Задуха, запах поту, гамір — все це важко переносили Марійка і Оксанка, звиклі до чистого повітря і безмежного сільського простору. В скроні стука-

ло, мов молотком, і Марійка, щоб утамувати біль, стискувала голову долоньями.

В юному віці душі вразливі: дівчатка, полохливі, мов пташенята, часто не витримували і гинули. Недарма ж казали: «Від того, що діється в таборі, можна збожеволіти». Чутки, які все ж таки проникали в блок, були вельми важкими.

Блокова запевняла, ніби слова коменданта: «Звідси одна дорога — в крематорій» — то лише гіпербола, сказана для остраху, а насправді звідси відправляють і в інші табори, де може бути і гірше, і краще, кому як поталанить.

В карантинний блок потрапило і декілька військовополонених дівчат, переважно медсестер. Їх взяли в полон разом з пораненими. Дівчата трималися незалежно, з великою гідністю.

Блокова, себто старша по блоку, мабуть, була із в'язнів-рецидивісток, бо мала зелений вінкель. Голос у неї був грубий, пропитий. Вона на всіх покрикувала, штовхала, часто вживала лайку «ферлюхтен швайн», що означало «прокляті свині», при роздачі їжі створювала справжню веремію, і багато в'язнів лишалося навіть без миски тієї баланди, яку видавали раз на день.

В першу ніч спати не довелося, бо пришивання вінкелів тривало майже до ранку. О п'ятій завилла сирена. Всі посхоплювалися і кинулися умиватися. Блокова і штубова бігали по бараку, наказували заправити нари і виходити на апель (себто вранішню перевірку). А сирена, яку тут називали «совою», все вила, нагадуючи сигнал повітряної небезпеки.

На сніданок дали чай з сахарином. Наливши у шлунок досхочу води, бігли на апель. Все треба було робити швидко, бігом.

На апелі в'язнів вишикували під лінійку, мов солдат. Попередили, що належить стояти струнко, не

рухатися, не поправляти на собі одягу. Та ось одна необережна нахилилася, і нагайка наглядочки по-лоснула її по спині. Це головна наглядочка Доротей Бінци, що завжди приходила оглядати новоприбу-лих, виравлялася в ударах нагайкою з усього роз-маху. У дівчини крізь плаття проступили криваві смуги. Вона ковтала сльози, не сміючи підняти руки, щоб витерти їх.

Наглядочки, їх тут звали ауфзерками, рахували довго і нудно. Щось записували. Рахунки не сходи-лися, то почали перекличку спочатку. Блокова ска-зала: «Якщо когось не дорахуємося, то стоятимете і до вечора!» На апель дозволялося приходити тіль-ки в жакеті, одягненому на ситцеве плаття без ру-кавів, і в дерев'янках на босу ногу. Хоч би це була і холодна осінь чи зима, однаково ніхто не мав пра-ва ні натягти панчохи, ні закутатися в теплу хус-тинку. Якщо хтось від болю чи кволості зігнувся і не стояв у шерензі по команді «струнко», наглядач бив в обличчя кулаком. На руку зодягався залізний кастет з фашистською емблемою, яким можна за-бити людину до смерті.

Повачки, звісно, не знали всіх цих правил. Ранок був холодний, і Оксанка підв'язала платтячко стьожкою, яку їй пощастило приховати, коли стриг-ли волосся. Наглядочка схопила її за голову, на-гнула до бетонованої підлоги і кілька разів стук-нула об підлогу так, що на лобі вискочила величез-на гуля. Оксанка схопилася за голову, в голові шуміло. Першим бажанням, коли опам'яталася, було кинутися на ауфзерку і вчинити з нею так само.

Але Марійка міцно стиснула її за руку і зашепо-тіла: «Благаю тебе! Стримайся! Заради мене, зара-ди твоєї мами, благаю! Для помсти ще не настав час». І Оксанка зіпила зуби.

Знову завилла «сова». В'язні інших бараків йшли на роботу, а карантинний блок знову повертався в своє приміщення. В спальні заходити не дозволялося до восьми годин вечора, отож сиділи, де хто відшукав собі місце. Оскільки барак був перенаселений, за столами сиділо вдвічі більше людей, ніж належало. Отак і висиджували цілий день при столі, хто встиг зайняти місце, а решта розміщалася де могла: в коридорах, в умивальнику чи навіть у туалетній кімнаті. А що цілий день вистояти на ногах було несила, то сідали на підлогу, де стояли. Тут лунали російська і французька, білоруська і польська, чеська та італійська мови. На мигах встигли порозумітися і ті, хто не знав мови своєї сусідки. Кожному хотілося знати, що це за табір, що жде їх завтра після того, як вийдуть з карантину.

Те, що дівчатка почули й побачили в таборі у перші ж дні, настільки розхвилювало їх, що кілька ночей вони не могли заснути. Карантинний блок більше на апель не виводили, але в сусідніх блоках, відгороджених од карантинного тільки колючим дротом, відбувалися щоденні апелі і в'язнів щоранку ставили в кілька шеренг перед бараками. Для хворих і кволих ніяких винятків не робили.

Одного разу в сусідньому бараці двох не дорахувалися... Виявилось, що стара жінка заховалася під нарами, не розуміючи, на яку небезпеку наражається. Іншу знайшли в туалеті і, побивши, витягли на апель.

Ту, під нарами, довелося шукати довго. Нещасна сподівалася, що перебуде там день і відпочине. Була вже такою кволою, що працювати все одно б не змогла. На пошуки кинулася і старша наглядачка табору Доротея Бінц. Ця молода і зовні навіть вродлива жінка наводила жах на весь табір. Вона могла без причини, заради власної втіхи, відшмага-

ти когось із в'язнів нагайкою, а у себе в кабінеті шарахнути по голові стільцем, прес-пап'є — усім, що тільки-но трапляло їй в цей час до рук. В'язні розповідали, як одного разу Доротєя Бінець, приїхавши в ліс на велосипеді, встигла помітити, що жінки розмовляли між собою. Бінець накинулася на них з кулаками, а коли одна з невірниць почала їй суперечити, вхопила кирку, що лежала поруч, і забила її до смерті. Переїхала покарану велосипедом і подалася до табору, навіть не глянувши на свою жертву.

Вийшовши з канцелярії, старша наглядачка помітила, що один з бараків надто довго затримався на апелі. Дізнавшись, у чому справа, сама кинулася розшукувати жінку. Коли з барака вивели хвору стару чешку, сказавши, що вона сховалася під нарами, Доротєя Бінець з піною на губах кинулася на неї і наказала покарати перед усіма нагаями. Перших же ударів худа і виснажена жінка не витримала і впала на землю. Тоді Бінець нацькувала на неї вовкодава, який рвав її платя, кусав і відбігав, а його знову й знову нацьковували на нещасну. Раптом пролунав крик. Люди не встигли опам'ятатися, як пес відгриз жінці руку і відніс її Доротєї Бінець. Та гидливо відкинула закривавлену руку вбік. Тут пролунала сирена, сповіщаючи про кінець апеля і вихід на роботу. Після двогодинного апеля в'язнів погнали на роботу, а нещасна жертва лежала на подвір'ї, здавалося, про неї всі забули.

Та ці, про цю жінку не забули. В'язні тільки й говорили про неї, ідучи на роботу, і вирішили між собою, що неодмінно помстяться за неї наглядачці, яка нацькувала на неї вовкодава.

Потім дівчата дізналися, що жінку, яка спливла кров'ю, хоч і з запізненням, віднесли до ревіру, наклали на руку пов'язку і вона ще якийсь час про-

жила, доки не потрапила на хімелътранспорт. Так у таборі називали транспорт смерті. Хворих, що потрапляли до нього, нібито для перевозки в інше місце, везли до газової камери, до крематорію.

Більше двох тижнів тримали їх в карантині. За весь час цей вони були на повітрі тільки на першому апелі.

У таборі годували, щоб тільки не померли з голоду. На сніданок давали ерзац-каву або чай. На тій чашці жолудевої кави з сахарином доводилося працювати потім до дванадцятої години. О дванадцятій — обід. Миска юшки з брукви, яку тут називали гемюзю, що то був за наїдок? Відчуття голоду весь час переслідувало полонянок. А вечерея була теж не ситнішою: заколочений борошном кип'яток і шматочок хліба.

— Пійло для телят і то буває густішим! — не втрималася Оксанка. За це дістала ложкою по голові від штубової, яка карала в'язнів за всяку дрібницю.

Коли о восьмій відходили до сну, в бараці здавалося так тісно, людей було так багато, що спочатку навіть не уявлялося, як всі вони розмістяться в такому малому приміщенні. Аж ось після штовхання і лайки всі влягалися, і ставало мовби вільніше. Хотілося перекинутися словом із сусідами по нарах, але й тут ходила штубова, покрикувала, наказувала, щоб було тихо. Сон зморював відразу, ніч була короткою, і вранці так не хотілося вставати.

Скоро дівчата зрозуміли, що в таборі існує цілий штат із в'язнів: це блокові і штубові, тобто старші по блоку і по кімнатах. Табірних поліцайок теж часом брали з в'язнів, здебільшого німкень, які за різні злочини побували вже не в одній тюрмі, запобігали перед начальством і вирізнялися своєю жорстокістю.

На обіді часто зчинялася справжня веремія, штовханина, лайка, плач. Люди різних національностей, що ще не встигли «притертися», часто не розуміли одне одного. Обіду всім не вистачило, і дівчата лишились голодними.

Оксанку і Марійку погнали працювати «на пісок». Возили, правда, не тільки пісок, а й жужелицю, але так уже в таборі було прийнято казати: «Ви призначені «на пісок». Табірне начальство вирішило використати в'язнів на впорядкуванні внутрішніх доріг. Жінки возили тачками пісок, утрамбовували його важкими котками, тягнути які було під силу тільки чоловікам. Потім возили жужелицю, змішували з піском і знову утрамбовували. Досить було маленького вітерця чи дощу, як всі ходили чорними від тої жужелиці, а митися доводилося холодною водою. Вугільний порох так в'їдався в руки, що їх неможливо було відмити, тим більше що мила в таборі в'язням не видавали.

Кожна робоча команда з 20 чоловік виходила за ворота в супроводі двох-трьох озброєних до зубів есесівців, поліцайки з пістолем і дубинкою і натренованих есесівських вівчарок.

Дівчатам доводилося працювати і поза табором: то в лісі на торфі, то на розвантаженні барж.

Тепер наглядачами часто ставили головорізів, які повернулися з фронту після поранення. Вони з гордістю носили на вилогах верхнього одягу відзнаки, що вказували на кількість поранень, і любили розповідати, де саме і в якому бою були поранені, в якому госпіталі і скільки часу лікувалися. Десь глибоко в душі вони раділи, що вийшли живими із цієї страхітливої м'ясорубки, але вголос скаржилися на те, що війну доведуть до переможного кінця вже не вони, а інші.

Працювати в'язням доводилося 15—16 годин на добу. Якщо до цього додати час, що йшов на апель: з четвертої до сьомої — вранці, з дванадцятої до першої — вдень, і з сьомої до десятої — увечері, то на відпочинок лишалося дуже мало часу. Витримати роботу по впорядкуванню табору і в лісі могли тільки здорові жінки, а Марійка і Оксанка, зморені недавньою втечею, тюрмою і важкою дорогою, відчували, що вони не витримують такого режиму і місяць. В обох не було теплої одежі, дівчатка мерзли і хворіли. Якщо до цього додати ще знущальне загартування холодною водою, яке проводила ауфзерка в бараках, часті візити і перевірки старшої наглядачки Доротеї Бінц, то стане зрозумілим, як мучилися дівчата. Відчуття голоду і холоду не покидало їх і вдень, і вночі.

Щойно Марійку і Оксанку перевели з карантинного блоку до жінок, які працювали чорноробами на території табору, як увесь їхній блок був покараний. А трапилося це так. Надворі моросив дощ, до бараку вбігла дівчина Даша і гукнула:

— Дівчата, коло есесівської кухні розвантажують овочі з машини і нікого з поліцайок немає. Всі поховалися десь від дощу. Отже, можна підживитися.

— Біжи, біжи! — скептично мовила жінка, що вже була битою за спробу поласувати морквою.— Там десь в поліцайштубі тебе жде Горбокони́к Турі.

Старшу поліцайку табору Турі в'язні прозвали Горбокони́ком за її велику кінську голову і сутулість. Вона мала звичку з'являтися як з-під землі в супроводі ката у спідниці, підлеглої їй поліцайки Шурки, обов'язком якої було проводити езекуції над в'язнями. Вона із злістю й насолодою карала гумовою палицею винних і невинних за наказом Турі, Доротеї Бінц чи коменданта.

Дівчата виглянули у вікно і, побачивши, що біля кухні не видно жодної поліцайки, мов зграйка горобців, налетіли на овочі, звалені купами на бетонаній площадці біля кухні. Хто вхопив брукву, хто моркву, хто капустину. Бігом, радіючи, що їх ніхто не помітив, повернулися до свого блоку. Тут же вони поділилися трофеями із старшими, поважнішими жінками і заходилися гризти овочі, втамовуючи голод. Коли все вже було з'їдено, як грім на голову з'явилася Горбокони́к Турі з табірним катом Шуркою. Наказано було всіх зібрати в їдальні. Тим часом Шурка з есесівками перевертали у блоці все, що могли, шукаючи під матрацами сховані овочі. Проте нічого вже не знайшли. Овочі дівчата з'їли прямо з лущинням, а капусту — з качанами. Голод — не тітка, і дівчата раді були навіть лущинню, не те що свіжій моркві та бурякам. Ті, що їли синю капусту, з жахом дивилися тепер одна на одну. Турі наказала усім роззявити рота. Звісно, зуби, і язик, і навіть губи були синіми, і тут вже ні сховатися, ні заперечити, що ти не їв, не можна було.

— Їли усі! — ніби змовившись, в один голос заявили дівчата і жінки. Турі навідліг би́ла ко́жну по обличчю рукою в білій лайковій рукавичці, доки вона не стала червоною від крові. Їй ретельно допомагала дебела Шурка, яка своїми ударами звалювала з ніг найслабших, а потім ще топталася по них ногами. Хтось уже встиг донести старшій наглядачці Доротеї Бі́нц, і вона поспішала до блоку. Шурка своїм залізним ударом звалила з ніг і кволу Оксанку. До неї кинулася Марійка, пробуючи спинити кров, що цебеніла з носа.

— А ти де була, шльондро, коли ці русіше швай́н об'їдали панів офіцерів?— накинута́ся вона на блокову пані Зо́сю.

Пані Зося зблідла. Вона мовчки дивилася на дівчат, тільки тепер збагнувши все. Зося сиділа в своїй конурі в блоці і, звісно, не бачила, як дівчата бігали до есесівської кухні.

— Потураєш цим руським свиням!— кричала Бінець.— Аякже, ти, мабуть, з ними заодно.

Пані Зося мовчала, боячися, щоб Доротея Бінець не призначила їй двадцять п'ять ударів палицею. Глянувши на дебелу Шурку, подумала, що не витримає їх. Над нею і так висіла загроза смертного вироку

— Десять діб карцеру! — злісно вигукнула Бінець, вказуючи на блокову.— І три доби без їжі — для всього блоку.

Всі стояли похнюплені. Адже кожна з них була на грані смертельної дистрофії. Пані Зося, прочитавши в очах жінок співчуття, вже зважувала, чим вона зможе допомогти цим голодним жінкам.

— Нех жеє капуста, кобети! Переживем! — сказала вона, по-змовницьки підморгнувши дівчатам.

Та цим усе не скінчилося. Все ж хтось не витримав побоїв і голоду і доніс Доротеї Бінець, що підбурювала дівчат в похід за овочами дівчина Даша. Другого дня Бінець наказала Шурці взяти її прямо з ранкового апеля і покарати двадцятьма ударами гумової палиці.

Даша боязко подивилася на поліцайку Шурку, що вела її до катівні.

— Не бійся, я своя, руська! — вишкіривши чорні зуби, улесливо втішила її поліцайка.— Своїх я б'ю не боляче і, в усякім разі, не забиваю до смерті. Якщо на ексекуції не буде фрау Бінець, я навіть не примушу тебе рахувати до двадцяти п'яти по-німецькому.

Даша, двадцятилітня колгоспниця з Чернігівщини, йдучи за Шуркою, з огидою дивилася на її ши-

року спину. О, коли б це було не тут, не в таборі, вона б не втрималася і кинулася б на цю гітлерівську запроданку, що заради гараздів згодилася бути катом над своїми ж людьми. І вона ще й не соромиться зізнаватися, що за походженням росіянка.

— Яка ж ти своя?— все ж не витримала Даша.— Ти просто падло, продажне падло! Зійшлися б ми на нашому полі, то ще б побачили, хто кого.

Шурка розвернулася і з усієї сили вдарила Дашу в ліве вухо. Вони вже були перед самим бункером. Важким ударом Шурка звалила Дашу на землю. Відімкнувши двері бункера, Шурка дотягла Дашу до стола, перевернула на живіт і, не прив'язуючи, почала бити. Даша ослабла, обм'якла. Дівчина, очевидно, знепритомніла. Шурка не натягувала їй на голову мішка, не прив'язувала пасами, як це робила з іншими, кого доводилося бити. Вона вирішила, якщо підоспіє Доротей Бінци, сказати їй, що покарана померла на «козлі», так називали низенький стіл для екзекуцій.

Нарешті Шурка опустила нагайку, підняла голову дівчини. Даша дивилася на неї широко розплющеними, якимись скляними очима. Уста її були міцно стиснуті, навіть закушені так, що на них проступила кров.

— Ти чого не кричиш?— злісно запитала Шурка.

Даша затято мовчала. За неї кричала від обурення кожна клітина її тіла. Її, єдину доньку у матері, ніхто ніколи не бив.

— Тебе й прив'язувати не треба, ти сумирна,— ніяково витиснула з себе кобилоподібна Шурка, потім ляснула Дашу широчезною селянською долонею, сплюнула, сіла на лавку і сказала:

— Добре, вставай! Скажеш, що я тобі видала всі двадцять п'ять.

Даша поволі підвелася. Очима, сповненими зневаги й презирства, подивилася на Шурку, що тремтячими пальцями скручувала цигарку.

— Ти й досі не розумієш. Якби тебе біла їхня, тобі було б гірше.

— Звідки ж ти така взялася? Та мене золотом обсыпали б, а я не пішла б на твоє місце,— кинула Даша з такою зверхністю і презирством, що Шурці стало моторошно. Шурка нікому не розказувала про своє життя. Її сімнадцятилітньою вітчим силою видав за нелюба-п'яницю. Чоловік пив і потроху привчав її пиячити, а напившись, замикав двері на ключ і щоразу бив її жорстоко і люто, доки вона нарешті не набралася хоробрості і не кинулася на нього... Не тямлячи себе, побила його так, що він після того, здається, віддав богу душу.

Вона втекла з рідного села до міста, де її ніхто не знав, і добровільно завербувалася в Німеччину.

— Де я така взялася, питаєш?— вже трагічним голосом заволатала Шурка.— Я завербувалася добровільно, розумієш, добровільно, сподіваючися, що втечу від свого чоловіка-деспота, від поліцая, який вішав на шибеницях кращих людей нашого села. Думала, що вбила його, а він взяв і ожив. Я працювала у бауера. Так що ж ти думаєш? Завдяки йому знайшли мене там і відправили в концтабір як рецидивістку. Зате тут мені повна довіра. Я ж дружина поліцая... Отак і я стала поліцайкою.

— І ти так кожному висповідуєшся чи тільки мені?— ще з більшою зневагою запитала її Даша. Шурка бачила, що перед нею стоїть проста селянська дівчина з такими, як у неї, великими робочими руками. Як же вона зуміла навіть у цьому пеклі зберегти свою гідність?

— Ні, тільки тобі. Мене ще ніхто не смів назвати продажним падлом. А ти назвала. Не сама такою

я стала, зробили мене поліцайкою. І йди ти звідси геть... Йди, доки я тебе до смерті не забила.— Вона з силою виштовхнула Дашу з бункера і довго дивилася їй услід. Побачила й те, як назустріч Даші вибігли дівчата з її блоку, як підхопили її під руки і повели.

— Співчувають! — із заздрістю видавила з себе Шурка.

Вона повернулася до бункера, сіла на стіл, де щойно лежала Даша, і вперше за весь час свого перебування в Равенсбрюку заголосила по-баб'ячому, розтираючи сльози кулаками, кусаючи губи і б'ючись об забризкану чиеюсь кров'ю стіну.

— А ти таки падло! Падло ти, Шурко! І нікуди від цього не дінешся!

Казали, що після цього Шурка запила, і її не було на роботі цілий тиждень. Прийшла вся посиніла, з брезклим обличчям. Нікому вона більше не розкривалася і нікого більше не жаліла. А була ще жорстокіше і лютіше, ніж раніше.

Ротармійки

Карантин військовополонених тривав досить довго. Ім, відгородженим від інших блоків колючим дротом, не дозволялося спілкуватися з іншими в'язнями під страхом смерті. Полонених викликали поодинці в кімнату блокової. За столом сиділи есесівці з комендатури. В комісію входила також Доротейя Бінц. Кожній жінці чи то дівчині веліли роздягтися. Довго розглядали її, як робочу худобу. Від людини залишався тільки її номер, отже, ні імені, ні прізвища більше ніхто не питав. Проти номера в'язня писали, куди мають направити його на роботу.

Одного дня відібраних вишикували в колону по п'ять чоловік і повели до бстрибів *. Так звали в Равенсбрюку фабричні цехи: ткацький, швейний, панчішний та інші. Біля бстрибів, приміщення яких теж схожі на приземкуваті бараки, есесівець поволі проходив між рядами, прискіпливо розглядав кожну. Одна з дівчат від гніву і безсилля плюнула йому в обличчя, тут же її підхопили есесівці, кудись повели, і більше її ніхто не бачив.

Військовополонені розуміли, що треба чинити прихований опір, що тут їхнє життя нічого не варте. Їх, беззбройних, одразу можуть зім'яти і знищити. І все ж вони не занепадали духом.

— Цум бетрібен! — закричав старший есесівець до групи відібраних.

Ввійшовши в цех, всі побачили, що тут шиють табірні смугасті роби. Вирішили працювати, але приховано саботувати.

— Треба тільки спочатку розібратися, як це робити. Можна ламати голки, скидати паски з швейних машин. І, звісно, припиняти роботу, коли наглядач вийде з цеху, — тихо мовила до дівчат одна з полонених.

Найактивніших із військовополонених, що прибули в лютому, — Віру Удовєнко і Валю Самойлову — направили в групу чорноробів, що впорядковували табірне подвір'я.

— «На пісок!» — гукнула їм ауфзерка, побачивши, що вони ще не такі виснажені, як давні табірні в'язні, і зможуть возити тачками пісок і трамбувати жужелицю важкими котками.

Тепер у бетрибах і «на піску» в'язні мали безпосередній контакт з радянськими військовополоненими.

---

* Майстерні.

Валя Самойлова — жвава, товариська — одразу знайшла собі між цивільними багато подруг. Її завданням було підтримувати в полонянок віру в перемогу. Кожну вільну хвилину вона розповідала про високий дух патріотизму в діючій армії, як завзято б'ються наші воїни, про їхню сміливість і стійкість. Це вселяло віру тим, хто встиг зовсім підупасти духом.

Віра Уроვენко відразу помітила двох малолітніх дівчаток, погано зодягнених, худих, слабосильних. Оксана часто заходилася кашлем, зупинялася, везучи важку тачку. Була приємно вражена, коли побачила біля себе жінку, що взяла з її рук тачку і повезла її, щоб висипати пісок.

Одного разу це була Віра Удовенко, іншим разом їй допомагала Валя Самойлова. Вони робили це, як тільки наглядка бігла в іший кінець двора.

Оксана ледь не розплакалась, коли до неї підійшла Валя Самойлова і дала їй свою теплу фуфайку.

— На, вдягни, я ж бачу, що ти зовсім хвора.— Валя торкнулася рукою Оксанчиного обличчя.— Е, та ти ж вся пашиш від жару. Чому блокова не відправила тебе до ревіру?

Оксанка зізналася, що боїться до неї звертатися, бо їхня блокова справжня фурія.

— Вона вважає, що всі тільки й знають, що проситися в ревір. Сама обливає нас холодною водою, а коли ми просимо зміряти температуру, кричить, що ми навмисне простуджуємося, щоб не ходити на роботу.

Валя знову підвезла її тачку, потім сміливо підійшла до наглядки.

— Ви погляньте на цю дівчинку,— сказала вона.— Я медична сестра і бачу, що вона тяжко хвора. Її не можна більше тримати на роботі. Ви ж.

напевне, сама мати. Пожалійте її, це ж іще зовсім дитина.

В обід Оксану відвели до ревіру. Вона вся обливалася холодним потом, обличчя вкрили червоні плями. Наглядачка злякалася, що дівчинка захворіла на тиф, і сама передала її лікарці Герді Оберхаузер. Та поставила діагноз: запалення легенів. На щастя, в ревірі працювала російська лікарка Антоніна з військовополонених. Стан Оксанки дедалі погіршувався, і, коли німецькі лікарі пішли, вона вирішила оглянути дівчинку.

— Та у тебе ж мокрий плеврит! — мовила Антоніна.— Герда Оберхаузер помилилася чи навмисне поставила неправильний діагноз, щоб не робити тобі проколу.

Того ж вечора вона зробила Оксанці прокол легень, і дівчинці одразу полегшало. Вона тепер здохнула собі в ревірі вірного друга, радянську лікарку, яка хоч і ходила без халата і виконувала за наказом головлікаря Персі Трейта обов'язки санітарки, але по-справжньому лікувала радянських людей.

Через якийсь час лікарку Антоніну перевели у підвал, доручивши їй препарувати трупи.

Антоніна показала Оксанці і ще кільком хворим, котрим вона допомагала, невеликий погребок навпроти їхніх вікон, де містилася трупарня:

— Направо біля входу побачите східці, що ведуть до підвалу. Мене можна знайти там після другої, коли гітлерівці обідають. Пообідавши, Персі Трейте лягає відпочивати, і, отже, можна прошмигнути до мене непоміченими.

На щастя, криза вже в Оксанки минула, і вона почала скоро видужувати. Єдине, що мучило,— це голод. Дуже хотілося їсти, відчувала таку кволість у ногах, що ледь ходила. «Як же я буду працювати, коли випишуть на роботу?»— гризла її думка. Од-

ного разу заскочила до ревіру Марійка. Тицьнула їй шматочок хліба і домашні коржики: «Це тобі передала чешка Ружена з посылки. Їж. Як тільки мені пощастить прослизнути сюди непоміченою, я ще щось передам»,— мовила вона і, побачивши, що до ревіру іде лікарка Герда, швидко зникла, вискочивши через вікно.

Табірні новини розповсюджувалися з барака в барак блискавично. Найчастіше в'язні розповідали один одному про все, що траплялося в таборі, на роботі, коли на фабриці чи на будівництві доріг сходилися в'язні з різних блоків. Якщо за обідом відлучалися штубова і блокова, жінки встигали перекинутися новинами, оповістити, кого відправлено до ревіру, хто потрапив до штрафблоку чи до штрафного бункера.

У блоці, де жили Марійка з Оксанкою, всі вже знали, що у лютому 1943 року до табору прибуло біля п'ятисот радянських військовополонених. Це переважно молоді жінки й дівчата, які тримаються сміливо й незалежно.

Вранці табором прокотилася звістка, що червоноармійки рішуче відмовилися працювати на військових об'єктах. Коли після бані їм видали такі самі вінкелі, як цивільним, вони добилися червоних трикутників з літерами «SU», які свідчили б, що вони громадяни Радянського Союзу.

Німецька антифашистка Лотта розповідала:

— Начальник табору Бройнінг вирішив покарати ротармійок позбавленням обіду. Всю першу половину дня вони повинні були марширувати по табірштрасе. Радянські військовополонені вирішили перетворити це покарання на демонстрацію своєї сили.

— Дивіться, дивіться, як ідуть ротармійки! — гукнув хтось із ув'язнених.

Це було незабутнє видовище. П'ятсот радянських жінок, по десять у ряд, йшли чітко, карбуючи крок. Вся колона рухалася як єдине ціле. Дівчина з правого флангу (це була Самойлова) дала команду заспівувати. Вона відрахувала: «Раз, два, три!» І тут могутньо пролунала пісня. Від радості Оксанка і Марійка навіть затремтіли, не вірячи своїм ухам.

Вставай, страна огромная,
Вставай на смертный бой...

Радянські дівчата іноді тихо співали цієї пісні у себе в бараці, але щоб так голосно, на весь табір,— такого ще не було.

Хтось доповів начальникові табору і старшій наглядчці Доротей Бінц, вони вискочили на табірштраسه. Бройнінг щось кричав, посинівши від люті, а ротармійки крокували далі, не звертаючи на них уваги, навіть не повівши в його бік головою.

— Розійтися! Всім до блоку! — аж пінився начальник табору.

Та полонені доспівали пісню, потім, почувши команду правофлангової, рушили до свого барака. Бройнінг готовий був відразу почати езекуції, але, порадившись з табірним начальством, вирішив відкласти їх надалі. Адже зараз для них основним було не знищити радянських військовополонених, а примусити їх працювати на німецький рейх.

Від військовополонених табір дізнався про перемогу радянських військ під Сталінградом, про оточення великої групи військ фельдмаршала Паулюса. Ця новина передавалася з блоку в блок і сповнювала серця в'язнів надією.

На ранковому апелі жінки поводитися як змовники. Незважаючи на окрики й побої наглядачок, вони вище тримали голови, перешіптувалися, їхні

очі світилися радістю і гордістю. Цього не могли не помітити есесівки. Вони ще більше лютували, носилися як фурії вздовж колон.

Досі полоненим говорили тільки про перемоги гітлерівських військ. В таборі вже знали, що Гітлер оголосив триденний траур у зв'язку із смертю фельдмаршала Паулюса. А те, що Паулюса полонили з великою кількістю німецьких військ, фашисти приховували. Хай краще папує версія, ніби Паулюс загинув, ніж повідати світові про те, що він потрапив в оточення під Сталінградом. Про свої поразки під Сталінградом і Москвою гітлерівці не хотіли говорити, а тим більше в концентраційному таборі. Тут намагалися всіх переконати, що їхнє рабство довічне, що в Равенсбрюку, як ото в Дантовому «Пеклі»: «Потрапив до пекла — облиш усяку надію!»

І раптом військовополонені принесли звістку про перемогу радянських військ: Вона переходила з барака в барак, і вже в таборі не було людини, яка б не знала про це.

Серед військовополонених були і дівчата, які брали безпосередню участь у боях під Сталінградом. Правда, про це знали тільки їхні найближчі подружки. Сказати в Равенсбрюку, що ти з-під Сталінграда, означало б віддати себе добровільно на знищення есесівцям. Найактивніша із сталінградох, білявенька Валя Самойлова, потрапила в полон контуженою. Її теж було засуджено до смертної кари, а потім з «милості» Гімmlера смертну кару замінили на каторгу в концентраційному політичному таборі Равенсбрюк.

Фашисти робили все, щоб молоді здорові дівчата працювали на німецький рейх, старих відправляли в газові камери, спалювали в крематоріях, заживо засипали в могилах. В таборах фашисти намагали-

ся зламати стійкість і волю радянських людей, перетворити їх на безсловесних рабів. Це відразу зрозуміли військовополонені і почали чинити в таборі активний опір.

У ті важкі дні, коли з Севастополя, оточеного ворожим кільцем, можна було вирватися тільки морем,— Віру Удовенко призначили головним евакуатором.

В штольнях підземного госпіталю було багато поранених. Їх треба було терміново перенести на машини і вивезти до Комишової бухти. Звідти їх мали забрати кораблі. Проте кораблі не змогли прорватися крізь ворожий вогнений шквал. Так Віра Удовенко разом з пораненими та іншими медсестрами потрапила в полон. Серед них було кілька лікарів. Опір радянських військовополонених почався ще в сімферопольській тюрмі. Тут комуністи створили підпільну організацію, яка об'єднувала полонених на боротьбу з гітлерівцями. Ще більше їх згуртував пересильний табір «Славу́та» поблизу міста Кам'янця-Подільського. Тут Віра вперше познайомилася із стійкою комуністкою, колишнім педагогом Євгенією Клем, яка пізніше стала керівником російської групи підпілля в таборі Равенсбрюк.

Із «Славути» радянських військовополонених повезли в табір поблизу німецького містечка Зоест, маючи намір відправити звідти на військові заводи Круппа в Дортмунд. Але вони категорично відмовилися працювати на військових об'єктах. Не допомогли ні погрози, ні побої.

Гітлерівський офіцер спочатку діяв категорично.

— Ви повинні працювати на заводах Круппа, хто відмовиться, того чекає розстріл,— заявив він. Викликав до себе по одній, посадились знущався з них.

Мабуть, тюремникам вже доводилося мати справу з окремими полоненими, що відмовлялися працювати на військових об'єктах, але щоб відмовилася ціла група молодих, здорових дівчат, такого ще не було. Він вилупив на них здивовані баньки.

— Такі молоді, вродливі, невже ви не цінуйте свого життя? Повинні розуміти: то щастя, що вам дозволяють працювати, а не розстрілюють. Я переконаний, що армія фюрера скоро доведе війну до переможного кінця, і ви повернетесь додому. Не будьте сліпими й наївними. Отже, я даю вам день для роздумів.

Другого дня їх знову вишикували на подвір'ї тюрми. Перед ними стояв той самий гітлерівець, що вже пробував поговорити з тими, хто видавався йому найвпливовішим у цій групі полонених.

— Ні, працювати на заводах Круппа і взагалі на яких завгодно військових заводах ми не будемо,— відповідали усі одноставно.

— Отже, ви вирішили байдикувати і вважаєте, що в такий тяжкий для Німеччини час ми будемо вас годувати, панькатися з вами? Та знаєте ви, що вас судитиме військовий трибунал?

Наперед вийшла старша за дівчат Євгенія Клем.

— Якщо ви навіть нас розстріляєте, ми однаково не будемо працювати в Дортмунді на заводах Круппа. Вони виготовляють зброю, якою ви будете знищувати радянських людей. Міжнародна конвенція забороняє використовувати полонених будь-якої країни на військових об'єктах. Вам це добре відомо. Чому ж ви дієте всупереч загальнолюдським законам?

Третього дня полонених знову вишикували на табірному дворищі. Гітлерівський офіцер вичитав з папірця:

— Отже, воєнний трибунал виніс вирок засудити вас до смертної кари. Проте, зважаючи на ваш молодий вік, рейхсфюрер Гімлер помилував вас... Як саботажників, він звелів відправити усіх до концтабору. Ви будете працювати там довічно, доки... здохнете!

Після цього всіх радянських військовополонених відправили в політичний концентраційний табір Равенсбрюк.

Жорстокість

Марійка везе перед собою важку тачку з піском. Очі вилазять на лоба, вітер кидає в обличчя мокрим снігом, збиває з ніг. Вона відчуває, як губить сили. Упаде з тачкою, і есман, що супроводжував їхню колону на роботу поза табором, нацькує на неї вівчарку. Отоді все... Прощай, життя... Вона ніколи не побачить ні батька, ні маму, ні своїх дорогих братів і сестер. Там, у ревірі, важко хвора Оксана. Хоч зрідка, надвечір, пробираючись під колючим дротом, вона прибігала до подруги, приносила їй щось поїсти, і кожна із жінок її блоку передавала їй хоч крихту хліба.. На кого ж вона її залишить?.. Все це блискавично пронеслося в голові дівчини, коли ноги вже почали підкошуватися. Марійка збрала всі свої сили і котить, котить тачку поперед себе. Дорога поза табором біжить у долину, і дівчина відчуває, як тачка починає котитися швидше, швидше. Заповігти лихові вже неможливо: ноги не встигають за тачкою і руки відпускають кермо... Марійка падає, а тачка біжить вперед, перевертається і врізається в зелений газон. Наглядачка щось кричить, але слів її Марійка не чує. Есман відпускає собаку. Вівчарка, рвонувши зубами ватянку, встигла проку-

сити їй плече. Марійка добре пам'ятає повадки свого Джульбарса: від собаки не треба втікати... Дівчина закрила обличчя руками, згорнулася в клубочок і завмерла. Вівчарка зупинилася і повернула голову до есмана, ждучи його команди. Може, той встиг роздивитися, що дівча це ще ж зовсім дитина, і згадав, що вдома у нього лишилися доньки, одна з яких така сама, як Марійка. Він не кричить: «Кусай! Бери!»— а знаком наказує вівчарці йти до нього.

Марійка схоплюється на ноги, кров цебенить у неї з плеча. До неї підбігає Валя Самойлова, знімає з Марійки ватянку і вправним рухом досвідченої медсестри перев'язує її, подерши на бинти свою сорочку і закривши рану Марійчиним фартушком.

Надвечір вона опинилася в ревірі. Тіснява, стогони, сперте повітря: на одних нарах по двоє-трое хворих. У них брудні байкові ковдри, наволочки на подушках темні, з слідами невідмитої крові. Зате медичні сестри в світлих халатах і білосніжних накрохмалених наколках на голові. В операційній Марійці зашили рану без ніякого наркозу. Тільки по всьому зробили укол, після якого дві доби спала непробудним сном. Коли розплющила очі, хвора, що лежала поруч, сказала:

— А ми вже боялися, що ти не проснешся. Ти ж така слаба і квола, а лікар Трейте наказав своїм сестрам відправляти на той світ усіх, хто не придатний до роботи, з допомогою уколу у вену.

Не встигла рана загоїтися, як Марійку знову погнали на роботу. Цього разу її направили в швейний цех. Поставили до машини прострочувати табірні плаття.

— Оце буде твоє робоче місце,— сказав наглядач. Показав, як строчити, і пішов. Вже потім Марійка дізналася, що на цьому місці працювала

кисянка Оля. Наглядач Біндер закатавав її за те, що постійно не виконувала норми. Норми в цеху були дуже великими навіть для дорослих, а Марійка ж була ще дитиною, до того ж кволюю. Марійка строчила і вся тремтіла від страху, що біля неї знову з'явиться Біндер.

Дівчата знали, що по-німецьки «біндер» означає «сліпий», але він мав на диво зіркі очі. Зранку він залітав у цех псевдоволений, бігав по фабриці немов шайтан, зловісні тіні спотворювали його обличчя. Він горів нетерпінням зігнати на когось свій перший гнів. Того разу Біндер зупинився біля машини, на якій працювала кисянка Оля. Ніхто не міг пройти, не задивившись на красу цієї дівчини. Рожеве колір обличчя відливало смертельною блідістю, але очі лишилися такими ж блакитними, як і тоді, коли вона прибула до Німеччини. Її золотисті коси так і лишилися непідстриженими. Німкеня, що стригла усіх, зробила для Олі виняток. «Хай ростуть,— мовила.— Потім я відріжу їх для своєї Ірми». Біндер почав копірситися в її роботі. За мить білки його випуклих очей налилися кров'ю. Спотворене обличчя нагадувало морду вовка. Із страшною злістю він уп'явся руками в дівочі коси, а потім ударив її головою об гострі деталі верстата. Дівчина зойкнула і впала. Рачки позадкувала під стіл, щоб сховатися від нього. Тоді Біндер ухопив великі ножиці і почав штрикати під стіл, не дивлячись куди. Ножиці потрапили в голову дівчини. Оля закричала на весь цех. Він витягнув її з-під стола і люто топтав ногами. За мертвих тут ніхто не відповідав. Всі боялися потрапити до нього в руки, особливо ж під кінець його біснування.

На Олю він навіть не глянув. Переступив через її тіло і наказав винести. Більше в'язні її не бачили.

Одного разу під час роботи він взявся за одну немолоду польку, як міг, глумився над нею: непри- томна Ядвіга лежала простерта на підлозі, а він кілька разів піднімав її і з силою кидав знову. Як голодний звір, він метався біля своєї здобичі. Зда- валося, ніщо не могло остудити його садизму. На- литими кров'ю очима дивився по боках, шукаючи, чим би можна її вдарити. Під руками опинився сті- лець. Високо занісши його над головою, він ударив її просто в тім'я. Хлинула кров. Та й на цьому він не заспокоївся. Ядвігу повернули до свідомості уже в ревірі. Видужавши, вона стала кульгати. Есесів- ські лікарі зробили її піддослідним кроликом.

* * *

Поява в цеху радянських військовополонених під- бадьорила дівчат. Колишні медсестри відразу зая- вили, що вони не збираються виконувати норму і гнути спину на гітлерівців.

— Але ж ми шиємо табірну одягу, це мовби для нас самих,— заперечила несміливо Даша.— До то- го ж сам Біндер сказав, хто добре працюватиме, тому видадуть премію німецькими марками і, мож- ливо, навіть відпустять додому.

— Не вірте йому,— сказала Ліда.— Цей фашист- ський кат тільки й думає, як взяти з нас побільше, щоб вислужитися самому. Кожна з нас повинна шкодити їм, як тільки можна. Я от придумала рі- зати на котушках нитки. Машина зупиниться, а за новими нитками треба йти на склад через увесь цех.

Біндер злився, що швейний цех не виконує норми. Спочатку він звинувачував у цьому підлітків і літ- ніх жінок. «Напхали мені інвалідів і дітей,— гово- рив він шефу.— Їх давно пора відправити в «транс-

порт на небо». Тому й накинувся на шістнадцятирічну Олю, а потім на хвору Ядвігу.

Марійка відчувала, що тепер його погляд все частіше зупиняється на ній. Погляд цей скоював її рухи, і вона дрібно тремтіла.

Ось він біжить вздовж верстатів, зупиняється перед Марійкою. Марійка боязко підняла на нього очі і з жахом побачила, як на скронях у нього пульсує синя прожилка. Мов кліщами, взяв він її лікоть і миттю поставив перед собою. З усього розмаху вдарив дівчину по обличчю, а щоб вона не впала, спритно підхопив другим ударом в другу щоку. Перед очима в дівчини попливли жовті плями, у вухах дзвеніло, ротом і носом пішла кров. Вона текла по пальцях, якими дівчина закривала обличчя, бігла по ліктях, капала на її табірну одягу. На її щастя, Біндера хтось покликав. Замість того щоб допомогти їй, бригадирка-німкеня крикнула:

— Сідай за машину! Інакше не виконаєш норми. А тоді буде ще гірше.

В перерву нічної зміни, яка тривала п'ятнадцять хвилин, чешка Ружена принесла їй шматок хліба і непомітно поклала в кишеню.

Підтримувала сили Марійки Ружена і її донька — сімнадцятирічна Злата. Її привезли в табір разом з матір'ю. Ці сердечні й чуйні люди зігрівали інших — ділилися шматком хліба і цукру. Злата чула на батьківщині про Леніна, читала російську літературу. Іноді під час короткого відпочинку вона просила Марійку розповісти про життя на Україні. Сама розповідала дівчині про свого нареченого. Коли познайомились ближче, Злата розповідала Марійці, що вони з мамою із села Лідіце.

— Влітку 1942 року есесівські банди вдерлися в наше село. Вони спалили його і зрівняли з зем-

лею. Тоді всіх чоловіків розстріляли, багато дітей вивезли кудись і знищили. Мене з мамою і понад 200 жінок з дітьми привезли в Равенсбрюк. Нашій прабабці вже біля 90 років, вона теж тут, її примушують в'язати рукавиці для гітлерівських солдат.

— Так, так,— скрушно похитала головою Ружена,— тут, в цьому пеклі, можна відшукати чотири покоління з нашого села.

Роками Злата старша за Марійку, але обидві вони були маленькими на зріст, і всі думали, що дівчатка однолітки. Златина мама завжди говорила:

— Російський народ великий, сміливий. Я вірю в те, що він переможе!

«Але ж хіба цим людям дочекатися свободи?»— думала Марійка. Мало того, що всіх морили голодом, в зимовий період блоки не опалювалися і муки від холоду здавалися страшнішими за недоїдання. Вікна в блоках цілодобово відчинені. Протяги шугали по приміщенню. В'язні часто хворіли.

Біля вікон стояла діжка, вода в ній замерзала. На тих, що спали біля вікна, сипався сніг, падав дощ. Вікна ж не дозволялося зачиняти. Хто не витримував, йшов зачиняти вікно, того теж тяжко карали. Коли стояли на апелі в дощ, то промокали до кісток. Висушитись було ніде. Бувало, що вранці вдягали мокру одягу, а ввечері їх знову примушували купатись в холодній воді.

Взимку в умивальнику підлога — як на катку. Біла крига. На кранах висять бурульки. Вікна і двері відчинені. «Треба гартуватися!»— кричить наглядка. Жінки роздягаються і лізуть під крани. Крижана вода облікає тіло з голови до ніг. Того, хто довго не наважується роздягатися, наглядка обливають водою.

Після цього знову женуть на апель. Холодний

вітер і мороз висушують в'язнів. Їх замітає снігом, а вони стоять.

— Табірне начальство могло б всіх нас відразу вбити, але чому вони цього не роблять? Чому вони нищать людей поступово, одержуючи від цього насолоду?— запитала Марійка у Ружени.— Взяли б і постріляли нас усіх. Навіщо вони так знущаються?

— Ну як ти не розумієш?— сказала їй Ружена.— Німці бережуть кулі. Та і смерть від кулі — то ще не смерть! У кожного з них хтось на фронті. Багато вже й загинуло. От вони й виливають свою злість на невинних жінок.

Важким було катування водою. Наглядачка кричала:

— Чому зігнулися? Щоб загартувати організм, треба обливатися холодною водою. Про це знає кожна німкеня, тільки не знають російські свині!— І ніхто із в'язнів не смів їй перечити, хоч всі, як і вона, розуміли, що таке загартування не для них — худих і безкровних в'язнів. Їх не зігрівало навіть літнє сонце. Від постійного недоїдання і захворювань легенів багато занедужало на туберкульоз. Всі боялися, як чуми, того ревіру для хворих на сухоти. З його вікон визирали в'язні, худі і жовті, як мерці. Всі знали, що їх жде газова камера.

— Невже ми будемо такими малодушними, що навіть не спробуємо втекти. Хай краще загинемо в дорозі, аніж будемо поволі вмирати тут,— сказала Марійка Оксанці, таємно відвідавши її в ревірі. Звичайно, вона ризикувала життям, але чого не зробиш задля подруги.

— Пам'ятаєш, як мама читала нам оповідання Короленка «Мить»? Там в'язень втікає саме заради отієї миті. Хоч на мить відчути себе вільним, а тоді і смерть! Тільки не гібти тут, не губити поволі свою гідність. Тільки втікати! — відповідала Оксанка.

Від тої хвилини вони тільки і думали про втечу. Але як? З ким порадитись? Табір, огорожений колючим дротом, добре охороняється.

— От коли б нас послали на роботу в ліс чи на торф. Я певна, там би ми щось придумали.

Вирішили, як тільки Оксанка видужає, при першій же нагоді проситися на роботу в ліс. Все в таборі було важким до трагізму. Ні промінчика надії. Частіше — безпросвітний розпач.

Одного разу усіх з особливою поспішністю вишикували на вранішній апель. Всіх строем прогнали повз колючу загорожу. На дроті висіла мертва жінка. Її рука, скрючена передсмертною конвульсією, ще стискала верхній провід. Нестерпні знущання гітлерівців, туга за батьківщиною привела її до смерті на електричному дроті.

* * *

Багато табірних жінок зняли з будівництва доріг, з бетрибів і відправили на озеро вивантажувати баржі з коксом. Для Марійки ця робота була не під силу. Поряд на ношах з нею працювала полтавчанка Галя з військовополонених. У Галі — через всю шоку шрам.

— Скільки ж тобі років? — запитала вона у Марійки.

— П'ятнадцять, а коли погнали у Німеччину, ще не виповнилося й чотирнадцяти, — відповіла дівчина.

Галя бачила, як їй важко; коли відходила наглядачка, вона брала її тачку і відвозила на берег.

— Звідки у тебе шрам? — запитала Марійка.

Галя розповіла, що вона встигла повоювати на Сталінградському фронті, а поранення дістала на Курській дузі.

— Це вже після Курської дуги я одержала і орден Червоної Зірки.

Марійка дивилася на Галю із захопленням. Розуміла, що їй можна довіряти. Розповіла про свою втечу від бауера.

— Втікала з подругою через усю Німеччину. Майже на кордоні нас схопили і відправили у тюрму.

— То ти вже втікала — і не вийшло. Вдруге наважилася б на таке?

— Звідси не втечеш, — відповіла Марійка. — Он скільки вартових!

— А хочеш з нами? Ми з подругою вирішили: увечері, як стемніє і охоронці відійдуть в інший бік, ми проберемося он в ті бочки. Вони порожні. В них лежать пакля, мотузки. От ми пими і накриємося. Вчора я сама бачила, що розвантажена баржа відійшла без охоронців.

— А якщо буде перевірка?

— Перевірка буде тільки на апелі. Доки вони кинуться, що нас немає, ми вже будемо на тому березі. Там чагарник і ліс. Сховатися є дс. До того ж там далі луки де працюють свої наймити.

Час до вечора тягнувся неймовірно довго. Наглядачки, не бажаючи дихати вугільним порохом, стояли внизу і підганяли: «Швидше, швидше!» Видно було, що вони поспішали закінчити роботу, доки не стемніло.

В'язні майже розвантажили вже баржу, почало сутеніти, і всюди засвітилися ліхтарики вартових. Як тільки есесівець відійшов від трапа, Галя з подругою кинулися в бочки. Марійка закрила їх мотузками і паклею, але сама влізти в третю бочку не встигла. Вартовий раптом повернувся назад.

— Век! Век! — закричав він. — Ти чого і досі тут?

— Я загубила гольцшуги,— мовила Марійка і зробила вигляд, що шарить по палубі руками, відшукуючи їх.

Поки есесівець присвітив літариком, вона вже скинула гольцшуги і, подякувавши есесівцеві за те, що він присвітив, підняла їх з палуби. Зі щемом в серці Марійка пішла за в'язнями, які сходили по трапу з баржі.

Внизу наглядачки рахували тих, що сходили, але, мабуть, вони помилилися, бо ніхто не помітив, що двох в'язнів не вистачає.

Серце у Марійки шалено калатало. Вона бачила, що цього разу їй вже не пощастить втекти, і тепер хвилювалася за подруг. Адже за втечу дівчат чекала смертна кара, якщо б їх виявили в бочках чи впіймали там, на березі.

Маленький буксирчик дав гудок і потягнув баржу на другий берег річки. Моросив дощ, і наглядачка поспішала в табір.

На апелі довго і пронизливо вила сирена. Тричі перерахували в'язнів і виявили відсутність двох жінок. Есмани нишпорили по всіх закутках, але так і не знайшли їх. В'язні простояли на апелі під дощем всю ніч, аж до ранку. Есесівці вирішили, що при світлі їм легше буде знайти втікачок.

Старша наглядачка Доротія Бінц біла нагаєм кого попало, кричала:

— Признавайтесь, хто сховав цих двох сучок, які зникли.

Даша, забувши всі накази стояти непорушно, оглянулася, коли наглядачка вдарила нагайкою її сусідку по нарах. Бінц витягла Дашу з колони, повела в комендатуру, і там били її, поки вона не знепритомніла. Коли прийшла до пам'яті, відвели в барак. Подруги по бараку не могли їй розтулити злиплі від крові вуста. щоб влити ковток води.

Як тільки Оксані полегшало, її взяли на роботу в ткацьку майстерню. Ткалі працювали дуже напружено. Від кожної ткалі вимагали двадцять метрів за зміну. Оксану спочатку поставили ученицею німкені Лотти. Лотта виявилася антифашисткою, старою підпільницею. Вона скрушно похитала головою:

— З твоїм здоров'ям в ткалі? Звісно, тобі важко «на піску», але тут не легше. Десятий блок туберкульозників поповнюється в основному з нашого цеху. Ти прицювала на ткацькому верстаті?

— У моєї бабуні був верстат, на якому вона ткала рушники і верети,— відповіла Оксана.— Я теж допомагала їй, ну, і навчилася трохи сама.

— Це допоможе тобі опанувати ткацьке ремесло. Ну ж, давай спробуємо. Треба натискати безперервно ногами то на перший і третій брус, то на третій і четвертий. У лівій руці будеш тримати товстий гребінь і ударяти ним по тканині ось так, щоб до неї прибивалася нитка човника.

Оксана була тямущою дівчиною і скоро опанувала премудрості ткацької справи. Правою рукою вона направляє човник зі шпулькою, і він швидко літає зліва направо через натягнуті нитки основи. Вухом дівчини вловлювало при кожному ударі його об дерево своєрідне клацання.

Оксана згадала вірші Генріха Гейне, які їй читала мама ще в школі, і подумала: так само за ткацькими верстатами сто літ тому сиділи сілезькі ткачі.

В ритм з роботою верстата звучали в її пам'яті вірші Гейне:

Немає сліз в очах. Як в роки давнини,
 Все за верстатами нахилені вони.
 Німеччино, тчемо ми саван твій могильний,
 З прокляттям на вустах в своїй злобі безсилий.
 Ми тчемо, ми тчемо!

Вірші звучали, як молитва. Оксана вірила в загибель фашизму, і цю віру підтримувала в ній антифашистка Лотта, яка встигла вже посидіти не в одній німецькій тюрмі як борець проти фашистського режиму. Вона відбула свій строк ув'язнення, але її не звільнили, а залишили, як і багатьох інших «старих політичних», в так званому «превентивному ув'язненні» в жіночому концтаборі Равенсбрюк. Лотта розповіла їй, як вони, комуністи, разом з Ернстом Тельманом боролися проти фашизму, щоб усі зрозуміли звірячу суть нацизму.

Гітлерівці економили навіть на дерев'янках для табірних робітників. Тому ткалі, як і багато інших ув'язнених, до грудня ходили босоніж. Ступати розігрітими ногами по холодній кам'яній підлозі ткацької майстерні було боляче. У багатьох жінок відкривалися язви.

Терплячи невимовні муки жінки намагалися ходити на п'ятах. Ті, в кого гольцшуги розвалювалися раніше, ніж їм видавали інші, ходили босоніж і по табірному двору. Особливо важко було ходити по колючій жужелиці табірних доріг літнім жінкам, вистоювати босими ногами апель. Коли ж якась із них пробувала підмотити собі під ноги хоч би картон чи шматок паперу, їх за це важко карали.

Одного разу стара ткаля, що працювала поруч з Оксаною, сповзла із лавки і впала на ткацький верстат. На вустах її з'явилася кров.

— Сухоти,— гірко мовила Лотта.— Звідси прямо дорога до десятого туберкульозного блоку. Як могли вони тебе після важкого плевриту прислати сюди? Тут навіть найздоровіші не витримують спертого повітря. На табірній гемюзі і сухому хлібі за рік-два одержують рожеві картки, з якими відправляють в газові камери. Недарма есесівці бояться заглядати до нашого цеху, а якщо і сидять, то он у тій

конторці. Туберкульоз — це найрозповсюдженіша хвороба поміж ткачів.

Вона показала на службове приміщення, де за великими скляними вікнами сиділи есесівка і есман. Звідти добре видно було всю майстерню. Свої накази вони передавали через двох посильних (анвайзерів), які в кінці кожної зміни сповіщали, скільки тканини виробила кожна із ткаць. Щотижня в конторку викликали робітниць, що не виконували норми. Страх і відчай можна було прочитати в очах тих, що йшли в конторку.

Не минуло й місяця, як Оксанку з учениць перевели в ткалі, а вже її теж викликала до себе наглядачка.

— Ти вже не учениця. Мала б виконувати норму. А сьогодні не наткала і десяти метрів,— гримнула наглядачка і відважила кілька таких ляпасів по обличчю, що в дівчини потемніло в очах.— Це тільки попередження,— додала вона.— Не будеш виконувати норму, потрапиш в штрафблок і бункер.

Оксана спробувала щось сказати, але есесівка і слухати не хотіла. За жорстокість і потворність її прозвали «крокодиллом», і вона виміщувала свою злість на молодих дівчатах.

— Іди! — крикнула грубо, з ненавистю глянувши на дівоче обличчя, яке ще не встигло втратити принадності юні і краси. Вловила себе на тому, що її злила стрункість дівчини і її шляхетні рухи, які вона ще зберегла навіть в цьому пеклі.

В ткацькій майстерні було парко і спекотно. Хотілося пити, але напитися дозволялося тільки в час перерви. Навіть в убіральному водила наглядачка. Самостійно ніхто не мав права підійти до водопровідного крану. Двічі на зміну відчиняли вікна, і ткалі, як риби, поспіхом хапали свіже повітря, розминали затерплі ноги, встигали подивитися на небо.

Робота велася у дві зміни, отож бачили то сонце, то зорі, але все це поспіхом, бо вже наглядачка кричала: «Зачинити вікна! До роботи!»

Дванадцять годин в денну зміну, дванадцять в нічну... Ткалі завжди ходили стомлені і сонні. Після окриків і побоїв наглядачів не встигали навіть отямитися і відпочити, як знову треба було бігти на вранішній, а потім на робочий апелі.

За півроку роботи в ткацькій майстерні у Лотти на ногах з'явилися червоні плями, ноги розпухли, її нещадно били, але норму виробляти вона все одно не могла. Жінку відправили в ревір. Тільки дякуючи друзями-антифашистам її визнали непридатною для роботи в ткацькій майстерні.

Лотта згодилася піти в слюсарну команду Ра-венсбрюка, адже її батько був бляхарем і вона від нього дечому навчилася.

Попрацювавши кілька місяців ткалею, Оксана відчула, що в неї при кашлі все клекотить в грудях. Кашель став таким нестерпним, що вона вже не могла стримувати його. Адже ткаля не має права і на хвилину відлучатися від верстата, доки він працює. З високою температурою вона знову потрапила до ревіру, і яке то було щастя, що лікарка Антоніна того ж дня без відома есесівських лікарів перевела її до хворих, якими вона опікувалась.

Вовки є вовки

Того дня вперше випала тепла погода. Березневе сонечко зігрівало землю, здавалося — нарешті весна. Користуючися відсутністю блокової Мовгосі, полонені сиділи, гріючись на сонечку, На табірному плаці замаячили дві постаті. В'язні впізнали в них блокову Мовгосію і наглядачку Гертруду Шрейдер,

ставну вродливу жінку, есесівку, що розправлялася з табірними дівчатами не гірше за Доротею Бінци.

Блокова Мовгося, дружина польського офіцера, що воював проти Гітлера у з'єднаннях поляків-патріотів, сформованих на радянській території, ставилася до в'язнів поблажливо. Вона сама в таборі була польською заложницею і ненавиділа фашистів. Може, саме через це хтось проговорився їй, що Валя Самойлова — сталінградка. А тут Гертруда одержала з фронту звістку, що її брат, воюючи десь під Сталінградом, пропав безвісти. Прочувши, що серед військовополонених є сталінградки, вона наказала викликати одну з них на розмову.

Мовгося мала окрему кімнату при блоці військовополонених. Повернувшись з обіду, вона й викликала в цю кімнату Валю Самойлову.

— Ой, не на добро це! — шепнула Валя подругам.

Валя зайшла в кімнату Мовгосі. В кутку — образ матері божої, якій Мовгося молилася за свого мужа, благаючи заступницю, щоб вона повернула їй з фронту чоловіка і батька її дитини. За іконою — пучечок зілля. В кімнаті солодко пахло парфумами.

Гертруда дивилася на Валю добрими, майже материнськими очима. В них були смуток і тривога.

— Ти була в Сталінграді? — запитала Мовгося.

— Ні, — твердо відповіла Валя.

— Признайся, ми нічого тобі поганого робити не збираємося. Там воював брат фрау Гертруди. Від нього перестали надходити листи.

— Так, так, — мовила Гертруда. — Зрозумій мене. Мій брат воював там, на Волзі, а тепер наша сім'я одержала папірець, що він пропав безвісти. Росія — це не Європа. Де там можна пропасти безвісти? Звісно, він десь у полоні. Скажи, що роблять у вас з нашими військовополоненими. Убивають?

Валя бачила військовополонених тільки один раз, це були «язики», взяті нашими розвідниками в боях за ріку Царицю.

Вона щиросердно сказала про те, що бачила:

— Що роблять з полоненими? Ні, їх не вбивають. Наші солдати гуманні. Я сама бачила, як їх добре нагодували, а потім вони сиділи і зашивали свою одягу, чистили взуття і пішли на роботу розбирати якісь руїни.

— І де це було, в Сталінграді?

— Ні, я із Дарницького табору, із Києва. Працювала медсестрою і потрапила під Києвом у полон.— збрехала Валя.

Гертруда немовби подобришала. Її блакитні очі дивилися на Валю співчутливо.

— Бідненька, ти ще ж зовсім молода. А звідки знаєш німецьку мову?

— Я вчилася в школі на відмінно. Мови мені легко давалися.

— Отож у вас вчать німецьку?

— А чому б же ні? — посмілішала Валя.— І німецьку, і французьку, і англійську. А у вузах ще й інші мови світу.

— Мені казали, що у вас ліквідували гімназії.

— Але ж є школи. Там програма навіть ширша, як у колишніх гімназіях.

Гертруда виявилася зовсім необізнаною з життям у Радянському Союзі. Вона запитувала такі дурниці, що Валя розсміялася:

— Таж ми не дикуни. Більше двадцяти років Радянської влади — це не так мало. Ми багато чого встигли, хоч, звісно, були і труднощі. Коли б не війна, чого б іще досягли...

Обличчя Гертруди світилося щирим зацікавленням. Валя почала із захопленням розповідати про свою країну, її молодь.

Гертруда всім цікавилася і тільки здивовано поводи́ла плечима. Безплатне навчання в школах? Ні, вона цьому просто не повірила. Безплатне лікування? Такого теж не може бути!

— Ти верзеш дурниці,— нарешті мовила вона.— Це звичайна агітація.

Валя знову розсміялася.

— Та навіщо ж мені агітувати вас, фрау Гертруда? Я просто кажу правду, згадую те, що є, чого ми встигли досягти. Якби не війна...

— Ну, як ти вважаєш,— знову вела довірливо Гертруда.— чи ваші відпустять мого брата? Ще в коледжі йому пророкували велике майбутнє. Він був справжнім вундеркіндом.— Гертруда розчулено заплакала, і Валі стало жаль її.

— Я знаю, що наш народ високогуманний. Скінчиться війна, і після перемоги його відпустять, як усіх полонених. Звичайно ж, якщо він не брав участі у масових убивствах мирних жителів. Наполеон дійшов аж до Москви, а що з того?

Валя так захопилася своєю розповіддю, що не помітила, як раптово змінюється обличчя Гертруди Шрайдер. Вона позеленіла, її очі стали страшними, як у жаби.

— Ах ти, ферфлюхт менш! — закричала вона.— Ти ще сподіваєшся на перемогу? Та вам її не бачити, як свого носа!

Вона схопила Валю чіпкими руками, повернула на сто вісімдесят градусів і так штурхонула ногою, що дівчина вилетіла з кімнати, розчинивши двері Мовгосиної конурки, і влипла в коридорі в протилежну стіну. В'язні, що зібралися під дверима Мовгосі, ждучи, чим же закінчиться цей несподіваний виклик, кинулися врозтіч, тільки Віра підхопила її і потягла за собою. Удар був таким сильним, що Валю довелося відпоювати водою.

— Уявляєш, вона, ця пані Гертруда, плакала. І я пожаліла її, вирішила бути відвертою. За це ось маю.

Валя розповіла про розмову з наглядачкою, і Віра мовила:

— Це нам наука. Ніколи не довірятися фашистам. Бути пильними і не вірити навіть їхнім сльозам. Вовки є вовки!

Вночі Валя лежала на нарах і згадувала Сталінград. Все те, що блискавично пронеслось в її уяві, коли стояла перед Гертрудою. Перед очима постала волзька переправа і трагедія, яка розігралася там.

У перші ж дні лютого бомбардування міста сталінградці кинулися до волзьких переправ. Несли на руках свій скарб і дітей, закриваючи їх від полум'я і диму. На березі біля причалу збилося багато людей. Жінки й діти чим тільки могли, а часто просто як печерні люди — руками, рили у волзьких схилах невеличкі нори, щоб сховатися від куль і осколків. Вранці над Волгою з'явилися літаки з фашистською свастикою. Вони летіли над переправою, бомбили, строчили з кулеметів, хоч їм добре було видно, що на березі мирні люди і діти.

На цей час у Сталінграді опинилося чимало дітей, вивезених з Ленінграда. Валя разом з іншими медичними працівниками, солдатами і мирним населенням переносила на судна і баржі поранених і дітей. Місця всім не вистачало, отже, дозволялося вивозити в першу чергу тільки дітей і тяжкопоранених. Поранених несли на ношах, дітей — на руках під безперервним ворожим обстрілом, який почався ще на світанку. Валя вже падала з ніг, був наказ відправити дітей під покровом ночі. Та ночі, власне, і не було. Фашисти пускали освітлювальні ракети, вони зависали в повітрі, було видно як удень. Над водною гладдю шугали потужні вогня-

ні зблиски, то працювали ворожі прожектори: вполювавши судно чи катер, фашисти били по ньому.

Біля переправи стояла величезна баржа. На неї передавали дітей по трапу із рук в руки. Баржа вже була завантажена так, що здавалося, вона не витримає і от-от піде на дно, зануриться по верхню палубу разом з дітьми, які зановпили не тільки трюми, а й усю палубу. В цю хвилину невеликий буксир потягнув її на середину Волги. Стогнали поранені, плакали діти. До баржі виплав добиралися люди, що теж хотіли потрапити на той берег.

Коли баржа дійшла до середини Волги, в небі з'явилися «юнкерси». Гітлерівські пілоти добре бачили, що на баржі діти, та це не спинило їх. Вони обстрілювали і бомбили баржу, буксир, водяні трамвайчики і поодинокі тральщики, що відходили од берега. По них строчив кулемет... Валя побачила, як бомба влучила в баржу з дітьми, і вона розкололася надвоє. Повітря розітнув страшний тисячоголосий зойк. Обидві половини баржі з дітьми поглинув пекельний вир. Вода навколо одразу стала червоною від людської крові.

«А що, коли б я про все це розповіла Гертруді?— думала Валя. — Як би повелася тоді вона? Напевне, не відбулася б отим ударом добре натренованої есесівки, а повела б мене відразу до бункера, щоб згноїти там за недозволені спогади».

Валя зітхнула і в цю мить побачила біля себе Марійку.

— Як ти пробралася сюди? - здивувалася Валя.

— Проповзла під колючим дротом і через вікно, — мовила Марійка. — У нашому блоці всі вже знають, як повелася з вами Гертруда. Оце вам передала антифашистка Лотта. - Вона поклала на нари невеличкий згорточок, у якому була записка, написана від руки: «Тримайтеся! Ми з вами!»

Сльози заблищали у Валі на очах.

— Тобі погано? — запитала співчутливо Марійкай — Може, води?

— Води... — замислено повторила Валя. — Знаєш, мені згадався один епізод з водою з наших сталінградських буднів.

Недалеко від лікарні, в невеликій рятівній балці, зібралось багато поранених. Ми перев'язували їх, допомагали чим могли, приводили до свідомості і знову бігли на поле битви.

Поранені весь час просили пити. Ріка поруч, а води немає, бо ворог прострілює шлях до Волги. Кого не посилали із санітарів по воду — усіх знімали гітлерівські снайпери. А стогін: «Сестричко, пити, пити, пити!» — діймає серце до болю.

І тут з'явився хлопчик з місцевих, невеличкий на зріст, років шести-семи. «Тьютю, ну дайте мені котелок, ну дайте! — благав він. — Я доповзу. Ось побачите... Я точно принесу води».

— Я жаліла його. Такий маленький, худенький... «Куди йому?» — подумала. — Та хтось-таки дав йому котелок. Хлопчик доповз до Волги і набрав води. Я помітила його, коли він уже повз назад. Вода у котелку світилася на сонці і була рожевою. Кулі свистіли навколо хлопчика, одна нога була поранена, і він повз, спираючись на праву руку і ліву ногу, тримаючи котелок у зубах і зрідка притримуючи його лівою рукою. Я кинулася до нього перев'язала ніжку, напоїла поранених. Хлопчика звали Толиком. Взяла його на руки і відчула, що він легенький, мов пір'їнка. Погодувати б його. Та чим? Поранені теж котрий день без їжі. Санітар відніс Толю на переправу і посадив на тральщик, що йшов на той берег...

— Ні, води не треба, — мовила Валя. — Не пущу. Там штубова і блокова, не треба потрапляти їм

на очі.— Вона допомогла Марійці злізти з нар і додала: — Ми вирішили збирати хоч потроху хліба і передавати дітям. Вони ж зовсім голодні. Як ти думаєш, хто б там із старшеньких міг приходити так ось, як ти, під колючим дротом, за цим хлібом?

— Є у мене там така знайома, Павлінка з Білорусії. Я покажу їй, як пролазити до вас крізь колючу огорожу.

Так само нечутно, як з'явилася, Марійка вислизнула у вікно, тримаючи в руках дорогоцінні шматочки хліба для найменших з її блоку.

Морячка Ліда

Марійка навчилася у морячки Ліди Якутіної різати нитки. Вона робила це тоді, коли Біндера не було в цеху. А ще ламала голки і вчила дівчат, як це робити.

Якось увечері до них в барак зайшла Ліда Якутіна. Хтось сказав їй, що блокової не буде до вранішнього апеля.

— А чому вас усі звать морячкою? — запитала Марійка.

Тоді Ліда розповіла дівчатам, що її дід і брати були моряками і вона полюбила морську стихію, ще навіть не бачивши моря.

— З дитинства я теж мріяла стати моряком. Коли почалася війна, я закінчила курси медсестер і попросила, щоб мене направили в діючу армію у Севастополь. Потрапила я з подругами на плавучий госпіталь «Абхазія». До війни я плавала на цьому кораблі як пасажир. Який це був красень! Коли йшла «Абхазія», всі на березі не могли відвести од судна очей.

Особливо пишалися цим теплоходом абхазці. «Абхазія» їхньою мовою — це «країна душі». Про наш теплохід вони казали: «Це корабель душі».

Більш як дві тисячі поранених приймав наш плавучий госпіталь. Перший рейс був до Одеси. Судно бомбили фашистські літаки, проте радянська артилерія змогла відігнати їх.

Ніколи не забуду свого першого рейсу і перших кривавих ран, перев'язаних мною. Поранених ми привезли до Поті. Вносити їх нам допомагали добровольці міста. Коли винесли всіх, корабель завантажили боєприпасами для фронту. «Абхазія» взяла курс на Севастополь. Так почався наш рейс Севастополь — Поті — Батумі — Туапсе — Феодосія — Керч — Новоросійськ — Севастополь. Не раз на судно пікірували ворожі літаки, але наш командир колись був прекрасним лоцманом і вдало виводив його з-під обстрілу.

На початку червня 1942 року, привізши поранених до Батумі, ми знову взяли курс на Севастополь. Нас супроводили військові кораблі. Пришвартувалися на Сухарній балці. Виочі розвантажилися, а на світанку почався наліт ворожої авіації. Вили сирени, вибухали снаряди. Від розривів бомб підіймалися в морі водяні стовпи. Місто горіло, дим пожеж стелився до моря. В штольнях скупчилося багато поранених, ждали евакуації. Під обстрілом і бомбардуванням ми перенесли їх на судно. Раптом судно струснуло. Я була з пораненими в трюмі. Ми так обережно переносили хворих, прагнучи не травмувати їхні рани, роздроблені й поламані кістки. А тут багатьох з них вибухом викинуло з ліжок. Безпорадні, вони корчилися від болю, хто міг, видирався трапом на борт.

Ворожа бомба влучила в ніс «Абхазії». Ми зрозуміли, що це кінець... Командир корабля наказав

усім покинути судно, поранених перенести на берег. Ми ледь встигли це зробити, як в «Абхазію» влучила ще одна бомба.

Корабель почав занурюватись у воду. Ми стояли на березі... Команда плакала, проводжаючи свій красень.

«Ні, ні, не помре наш корабель! — сказав капітан. — По війні ми піднімемо його або збудуємо новий, ще кращий».

Після загибелі «Абхазії» нас, медсестер, направили у військово-морський госпіталь. В Севастополі йшли жорстокі бої. Ми працювали в госпіталі день і ніч. Коли гітлерівці розбомбили корпуси госпіталю, почали вивозити поранених. Але, на жаль, не вистачало транспорту.

З пораненими, які могли рухатися, ми дісталися Комишової бухти. Тільки звідси можна було морем потрапити на Велику землю. Та ворог уже був у Севастополі, і нас притиснули до берега. Ми, сестри з «Абхазії», вирішили живими не здаватися. Аж от раптово в скелях, де ми ховалися, з обох боків з'явилися фашисти з автоматами. Так ми потрапили в полон. Фашисти ходили між пораненими, що лежали біля скелі, і розстрілювали їх впритул. Я закрила своїм тілом одного пораненого, впавши на нього. Але його все одно добили. Моя ж рана виявилася незначною, це і врятувало мені життя.

Не буду розповідати вам по тричі прокляту дорогу на Равенсбрюк через пересильні табори. Не раз на вранішньому апелі мені хотілося кинутися на колючий дріт, але я розуміла, що фашистам тільки цього й треба. Будемо боротися, як тільки можна. Не віддамо свого життя задарма, — сказала Ліда. Її безстрашність викликала у полонянок захоплення.

Частенько після роботи Біндер усім дівчатам і жінкам цеху наказував роздягатися і шикуватися в колону. Проходячи рядами, він поглядом обмацував кожну жінку і дівчину. Видно було, що діставав від цього особливу насолоду. Ліда-морячка ледь стримувалась, щоб не кинутися на цього жирного кабана.

Цього разу він зупинив погляд на ній, провів рукою по шраму на плечі. Від нього тхнуло шпансом. Всі знали, що Біндер, якого чомусь величали ще й «графом», любить випити і при всіх закусити.

— Морячка? — запитав з ненавистю.

— Так, морячка! — гордо відповіла Ліда — Матрос теплохода «Абхазія».

Він з усієї сили вдарив її в обличчя.

— Щастя ваше, що ніхто нічого не поцупив, — сказав він і, стиснувши кулаки, вийшов.

— Хтось, мабуть, все-таки доніс Біндеру про мою розповідь.

— Не може цього бути! — сказала її подруга, теж медсестра з «Абхазії». — Невже серед нас, дівчата, могла знайтись така підла людина?...

Це здавалося неймовірним, і все ж усі глянули на жінку, яка, не слухаючи нікого, так само старанно, як і раніше, продовжувала виконувати норму, сподіваючись, що Біндер її таки відпустить на батьківщину раніше за всіх.

Біндер давно помітив, що з появою в цеху ротармійок з'явилося багато браку і різко знизилася продуктивність праці. Можливо, хтось справді доніс йому на морячку, і він почав за нею стежити. Другого дня опівдні, коли Біндер ходив обідати на есесівську кухню, Ліда швидко стригла один за одним шар ниток. Вона так захопилася, що й не помітила, коли Біндер підкрався ззаду і спостерігав якийсь час, як вона це робить. Коли Ліда різала останній шар ко-

тушки, Біндер налетів на неї і вдарив з усієї сили по обличчю. Кров залила її лице. Ще більш розлючений, він витягнув дівчину з-за машини і бив нагайкою, доки вона не звалилася на підлогу.

Витираючи кров, Ліда все-таки підвелася з підлоги.

Стиснувши кулаки, вона наступала на нього.

— Зустріла б я тебе, гаде, на фронті!

Біндер раптом зблід і відступив. Його трусило від люті. Вперше в житті цей садист зустрівся з відкритим опором, збагнув, що від цієї скаженої морячки можна чекати чого завгодно.

— Ти стріляти вмієш? — запитав Біндер зловісно, вказуючи на свій пістолет.

— Доводилося! — відповіла Ліда, одверто, з ненавистю глянувши йому у вічі. — Був би в мене пістолет, ми б з тобою поговорили.

Біндер, мабуть, зрозумів, що вона сказала, він посміхнувся і простягнув їй пістолет, тримаючи його за дуло.

Не роздумуючи, Ліда схопила пістолет, натиснула на курок, але пістолет виявився незарядженим.

Біндер зловісно зареготав, вирвав з її рук зброю і вдарив Ліду нею по голові. Ліда впала, заливаючися кров'ю. Тоді він почав топтати її ногами, доки дівчина не знепритомніла.

Побачивши, що вона ще жива, наглядкачка наказала віднести її до ревіру, а Біндер гукав услід: «Щоб духу її тут не було!»

Він подбав і про те, щоб Ліда дістала 25 ударів палицею і стала до «стовпа ганьби». Ще хвору витягли її з ревіру, на холоді облили водою і прив'язали до стовпа. Тіло дівчини палало від кривавих рубців, від ударів нагайкою, обличчя розпухло, а уста були запечені кров'ю. На морозі тіло взялося крижаною кіркою. Ліда злову знепритомніла.

Її били на очах у всіх після вранішнього апеля. Ці двадцять п'ять ударів мали стати показовими для всіх, щоб більш нікому не забаглося займатися диверсіями. Після «стовпа ганьби» Ліда відлежувалася в блоці. Подруги зробили все можливе, щоб вона знову не потрапила до ревіру, звідки для неї була одна дорога — на той світ.

Ще в ревірі Ліда одержала рожеву картку. Пояснили, що з цією карткою її відправлять на «чорний транспорт».

Коли у дворі в'язнів уже зганяли, як отару, до чергового «чорного транспорту», Віра Удовенко, знаючи, що до них можуть забігти есесівці і взяти Ліду, рішуче мовила:

— Ми сховаємо тебе так, що ніхто не знайде. Дівчата, давайте сурову нитку, циганську голку. — Одним рухом вона рвонула кінець матраца, розсунула солому. — Лідо! Лізь сюди! Ми зашиємо тебе в матраці, покладемо на верхні нари, і ніхто не здогадається, що там хтось є.

Худе, виснажене тіло дівчини зайняло небагато місця. Зверху і знизу її засипали соломною-потерухою, лишивши отвір для дихання. Матрац підняли нагору, накрили коврою. Так і пролежала Ліда в матраці до пізнього вечора, доки транспорт не виїхав з воріт табору.

«Транспорт на небо»

Від важкої роботи, холоду, недоїдання люди в таборі вмирили. А все ж смерть не завжди приходила відразу. Багато в'язнів, виснажених до краю дистрофіків, ще ходили на роботу, але навіть під окриками і нагаями наглядців користі з них було мало.

Табірна адміністрація поспішила позбутися цих людей.

— Нам потрібні зророві гефтлігни *, а не шмукштуки **, — одверто заявляв Гімmlер. Тому періодично вівся огляд в'язнів для «чорного транспорту», який ще називали хімельтранспорт або «транспорт на небо».

Головний лікар табору Персі Трейте щодня відбирав партії в'язнів для спалювання за особистим наказом Гімmlера, який побував у Равенсбрюку у 1944 році.

І що тільки творилось тоді перед зустріччю Гімmlера! Вдень і вночі крематорії працювали на повну потужність. Число хворих звели до мінімуму. Персі Трейте наказав своїм медсестрам-есесівкам вприскувати в судини слабих і хворих смертельну отруту. Одна з ессівок, яка любила повторювати, що вона сестра милосердя, тим, хто не хотів приймати білий порошок, натискувала коліном на горло і силою всипала смертельну отруту, після прийняття якої хворі помирали у страшних муках.

І все ж Гімmlер залишався незадоволеним.

— Заглянувши у ваші ревіри, можна подумати, що це не табір, а богадільня! — кричав скажено.

...В таборі військовополонених гамірно. Всі заклопотані, бо хворих відправляють кудись в інші табори. Пройшла тривожна чутка, що всі, хто одержав рожеві картки, приречені.

Військовополонена Марина Смілянська підірвалася на непосильній роботі і тяжко захворіла. Лежала на верхніх нарах 32-го блоку, не встаючи. Її, як непрацездатну, вже занесли в списки для відправки з «чорним транспортом». Марині всього 23

---

* Працездатні в'язні в концтаборі.

** В'язні, що згубили людську подобу.

роки, їй так не хочеться помирати. Вона вже не піднімається, коли до неї приходять подруги прошатися. Вони простягають їй руки і співчутливо дивляться в очі.

Настав день відправки. В таборі крик, стогони, прокляття. Марина, тремтячи всім тілом, прислухається, коли придуть за нею. Вже ведуть жінок з ближніх блоків, Марина істерично ридає. Раптом у 32-й блок вбігає Віра Удовенко. Вона підходить до хворої і, втішаючи її, благає:

— Прошу тебе, піднімись, Маринко. Якщо зможеш піднятися, ти врятована.

Марина дивиться на неї, нічого не розуміючи. Віра пояснює:

— Твій номер ми викреслили. Зробити це було нелегко. Нам допомогли наші німецькі друзі з канцелярії.

Марина збирається з останніми силами і, майже падаючи від слабості, злазить з нар. Військовопобиті дівчата прийняли її на руки і посадили поруч.

В цю хвилину до барака увійшли есесівці і почали викрикувати номери ув'язнених по списках на «чорний транспорт». Вони стягали хворих жінок з нар і штовхали до виходу. Тих, які не могли йти, хапали за волосся. Жінки ридали, благали, але на це ніхто не зважав. Марина напружено вслухається до номерів, її номер все ближче й ближче. І раптом наступний номер більший за її.

Полонених оглядає фашистський лікар Розенталь. Він, звісно, не впізнав Марину. Не може ж він усіх знати в обличчя. Лікар швидко оглядає нари, там порожньо. Полонені стоять перед ним шеренгою. Марина хилиться, але подруги міцно підтримують її, і лікар проходить, нічого не помітивши.

— Ура! Перемога! — радіють полонені.

Марія Петрушина підбігає до врятованої, міцно обнімає її і цілує. Далі виручка прийшла з боку чеських лікарів-комуністів. Доки Марина хворіла, вони дали їй звільнення з роботи, а подруги таємно приносили харчування. Видужавши, дівчина знову вийшла на роботу. Працювала вона в панчішній майстерні на одній машині з німецькою комуністкою Анною Кассіль. Ця жінка багато в чому допомогла юній Марині. Через неї військовополонені дізналися про інтернаціональне кільце в таборі, включились в активний опір фашистам. Анна Кассіль діставала німецькі газети, передавала полоненим відомості з фронтів, які вона одержувала від друзів-антифашистів, що працювали в канцелярії.

Анна була членом підпільної групи німецького блоку. Вона просиділа у в'язниці багато років після провокаційного підпалу рейхстагу. З них чотири роки — в одиночці.

— В цій камері я розучилася говорити і потім вчилася розмовляти так, як вчаться малі діти, — згадувала вона.

Анна подружилася з радянськими військовополоненими, вірила в перемогу, підкреслювала, що цю віру дали їй ротармійки.

Після візиту Гімmlера лікарі почали видавати хворим ще більше рожевих карток. Трейте ставив на них свій підпис, і це означало, що хворі приречені на знищення. Офіційно картка означала звільнення від роботи; а насправді — то було направлення в газову камеру. Через німецьких жінок-антифашисток і своїх лікарів у таборі скоро дізналися, куди відбирають зовсім хворих в'язнів. Радянські полонені вирішили звернутися з листом-протестом до начальства коцтабору. Вони написали його німецькою мовою і передали комендатові. Відповіді від нього так і не одержали. Але незабаром до хімель-

транспорту відібрали із ротармійок навіть здорових жінок, саме тих, що найбільше воювали проти «чорного транспорту» і підписали листа. Наглядачкі зганяли намічених до відправки жінок на плац, а потім до приміщення бані. В таборі лунали плач, зойки, прокльони. Жертви прощалися із найдорожчими людьми.

В російський блок есесівки зайшли вже після того, як вигнали на плац жінок з інших бараків. Радянські військовополонені вирішили не віддавати своїх подруг. Ніхто не відповів на пазвані номери. Червоноармійки стояли щільною шеренгою, закривши собою приречених на черговий транспорт. Есесівки передали список блокові. Вона ще раз повторила номери. Але червоноармійки стояли плече в плече, однією стіною, не даючи есесівкам силою схопити і потягти на машину пайслабших. Розлючені наглядачки шмагали тих, що стояли в першому ряду, та вони не відступали.

— Це ж бунт! — кричали поліцайки. — Вас усіх розстріляють!

Вони зовсім озвірили. Одна поміянка голосно скрикнула — твердий кінець нагайки потрапив їй в очі. Скориставшись замінанням, поліцайки почали відштовхувати тих, що стояли поперед, в другу половину барака, хапали пайслабших за руки і тягли прямо на машину. Серед жінок зчинився страшний лемент.

— Ні, так далі тривати не може! — звернулась до в'язнів Віра Удовенко. — Ми повинні захистити своїх подруг. Ходіте до коменданта, заявимо йому свої вимоги.

Всі, хто залишився, попрямували до комендатури, почали вимагати, щоб вийшов комендант табору.

— Ми будемо з ним говорити!

Нарешті на ганку з'явився розлючений лагер-фюрер. Широко розставивши ноги, він поглянув зверху вниз на жінок і з гидливою гримасою запитав:

— Чи говорить хтось із вас, скажених, німецькою мовою?

Тоді наперед вийшла Євгенія Клем і сказала:

— Ми — військовополонені. Ви не маєте права так поводитися з нами. Існує міжнародна конвенція, яка забороняє знущатися з військовополонених. Жоден закон у світі не дозволяє вбивати і спалювати німечних і хворих людей.

Жінки скандували:

— Ми протестуємо проти «чорного транспорту»!

Комендант вилаявся, наказав привести есесівців і сховався в приміщенні. Біля воріт табору з'явилися автоматники, вони підійшли до червоноармійок і наставили на них автомати, готові при першій же команді стріляти. Тоді знову на ганок вискочив комендант і розлючено закричав:

— Геть звідси! Наказую всім іти в блок. А то будете всі негайно розстріляні!

Але жінки стояли несхитно, мов не чули його слів, і знову скандували:

— Ми вимагаємо відмінити «чорний транспорт»!

Автоматники намагалися силою загнати жінок у блок.

— Нам залишається тільки оголосити голодовку, — мовила радянська військовополонена лікарка Любов Конова.

Всі п'ятсот червоноармійок, і без того виснажених напівголодним існуванням у таборі, відмовились від їжі. Поки що на три дні. Там видно буде.

Таке було в таборі Равенсбрюк вперше. Наглядчачки дивилися на них з острахом і злорадно шипіли:

— Кому ви робите гірше? Тільки собі!

Червоноармійки не пішли за обідом. Недовго думаючи, есесівки примусили дівчат з інших блоків принести каструлі з бруквеним супом. Бачки поставили прямо перед баракком військовополонених. Проте ніхто з них не торкнувся їжі.

Перелякана блокова Мовгося бігала між дівчатами і вмовляла:

— Благаю вас, їжте! Ви ще не знаєте, чим це може закінчитися!

— А ви знаєте? — запитала Люба.

— І я не знаю, — тремтячи, посинілими устами шепотіла Мовгося. — Такого ще в Равенсбрюку не було.

Щоб якимось вплинути на військовополонених, есесівки прямо перед ними всілися обідати. Їли навмисне довго, одна з них витягнула з сумочки в'ялу скумбрію, запах якої вимучував голодних жінок. Нарешті есесівки подобрішали і почали пригощати жінок штучним медом з комендантської їдальні. На той час навіть такий мед був неймовірними ласощами.

— Ні і ні! Ми не їстимемо зараз навіть шільникового меду, привезеного з моєї Полтави! — вигукнула одна з червоноармієнок, хоч у неї від голоду паморочилася голова.

А ввечері, коли всі поснули, маленька Марійка невідомо як пролізла під колючим дротом, передала через вікно загорнуті у смугасту наволочку шматочки хліба. Це її блок зібрав для протестуючих.

Той хліб Люба Конова роздала найслабшим, хворим подругам. Відмовитися од цього вони не могли, оскільки й без того вже кілька днів не одержували хліба і не мали сили ходити на роботу.

Другого дня в Равенсбрюк прибув транспорт з французькими жінками. Дізнавшись про голоду-

вання у блоці № 32, вони зібрали між собою чимало печива, сухарів, хліба і вирішили таємно передати мужнім ротармійкам.

Табірний блок радянських військовополонених привертав до себе загальну увагу. Про них говорили тепер усі. Все більше людей підходило до їхнього блоку, хоч як поліцайки не відганяли.

Комендант табору змушений був відступити. Цього разу «чорний транспорт» з Равенсбрюка не був відправлений. Ця велика перемога вселила в жінок табору віру в те, що тільки спільною боротьбою можна чогось добитися.

Сили опору в концтаборі росли. Тепер червоноармійки часто виконували відповідальні завдання. Вони користувалися загальним авторитетом серед антифашисток табору. Гітлерівці не могли зрозуміти, звідки в таборі почали з'являтися листівки, у яких сповіщалося про перемоги радянських військ на фронтах війни. Їх писала ночами військовополонена Леоніда Бойко, а наклеювали підпільники з інших блоків. Треба було бачити обличчя тих, хто читав ці листівочки. Очі світилися радістю і надією на перемогу та визволення з табору.

Євгенію Клем та Віру Удовенко запросили для участі в раді підпільного інтернаціонального кільця, до якого входили представники від кожного блоку.

Наближався день Першого травня 1944 року. Дівчата вирішили обов'язково відсвяткувати його. Вранці Першого травня табірне начальство побачило листівку навіть на будинку німецької комендатури. Розлючений комендант тицяв її під ніс своїм підлеглим і вимагав знайти винних. Винних, звичайно, не знайшли, а увечері, після робочого дня, перед сиреною відбою в деяких бараках таки відсвяткували цей день. Повечерявши й прибравши

посуд, сиділи за столами, мовби розмовляючи між собою, а тим часом хтось читав вірші чи усі разом стиха співали. Блокова Мовгося говорила:

— Співайте, дівчата, співайте, я нічого не чую.—
І сама охоче підтягувала їм.

Інтернаціональне кільце боролось з гітлерівцями до останніх днів існування табору, допомагало важкохворим, боронило слабких від знущань фашистів, підтримувало надію на визволення.

Незважаючи на те, що в Равенсбрюку людей знищували в газових камерах, спалювали в місцевих крематоріях чи відправляли в крематорії Освенціма, Майданека, Бельзена та інших концтаборів, місця для новоприбулих транспортів із завойованих країн Європи не вистачало. Почали розмішувати прямо в наметах, розбиваючи їх на мерзлій землі, вкритій снігом. Звісно, в'язні в таких наметах перебували в найгірших умовах, мерли від голоду, трупи складали в штабелі і відправляли в крематорії.

Ось прибув транспорт з Франкфурта-на-Майні з єврейськими сім'ями. Полонянки, які працювали на впорядкуванні концтабору, спостерігали, як зморені, брудні в'язні заходили в табірні ворота. Це були живі скелети, обдерті, в розбитих черевиках або ж і зовсім босі, вони тремтіли від холоду, світили синіми обмороженими ногами. У багатьох — ноги обмотані папером і обкручені мотуззям. Їх два тижні гнали етапом без їжі й відпочинку. Багато з них не витримало цього важкого переходу і померло ще в дорозі. Інші, дотягнувши до табору з останніх сил, впали тут же, на табірній дорозі, не в змозі підвестися. Так і лежали на мерзлій землі, незважаючи на холод і мокрий сніг. Ревіри відразу переповнилися, крематорії теж. Вільних блоків у таборі вже не було. Та це, мабуть, адміністрацію

не дуже й турбувало. По суті, це був транспорт для крематоріїв, але й крематорії, працюючи на повну потужність, не встигали перемелювати в своїх пащеках трупи померлих. Серед табірнього двору розбили один з наметів, заздалегідь приготований табірним начальством. Правда, збиралися розмішувати в ньому людей ще влітку, але вийшли із скрутного становища, відправивши нещасних в Освенцім. Як отару, запхали прибулих до того намету, де ні нар, ні підлоги, а спали люди просто на пригнущеній соломою землі. О третій ночі і цих вигнали на апель. Хто поспав, а хто й ні, бо вітер свистів усю ніч, задуваючи сніг у щілини. В'язні, зморені холодом, падали з ніг. Через два тижні їх уже лишилося менше половини.

— Вважаю, що це якась епідемія косить їх. Отак хай і запише той, що препарує трупи. Ви ж подбайте, щоб це не розповсюдилося по всьому табору,— наказав комендант головлікареві Трейте.

Лікарка Антоніна Нікіфорова, яка в цей час працювала патологоанатомом, дістала від головлікаря розпорядження встановити офіційно причину смерті такої великої кількості в'язнів.

Оглядаючи мертвих, санітарки викидали з їхньої одежі солому, ганчірки і стружки, знімали із задубілих ніг папір, яким ті силкувалися врятувати ноги од відморожування.

З єврейського транспорту внесли в морг більше двохсот трупів. Персі Трейте, викликавши лікарку Нікіфорову, наказав:

— Анатомуйте 8—10 трупів. Про результати повідомте мені.

Лікарка, звісно, не знайшла жодної інфекції. В картках значилося: двоє померло від початкової стадії сухот, троє — від запалення легень, п'ятеро — від голоду й холоду.

Персі Трейте, перечитавши картки, вилаявся, наказав викликати лікаря.

— Ви мене погано зрозуміли! — просичав, зухвало дивлячись в її очі. Голод і холод не можуть бути причиною смерті в таборі. Зрозуміло?

— Я написала те, що є насправді, — не зморгнувши під важким поглядом Трейте, відповіла Антоніна.

— Скільки разів я зарікався мати справу з радянськими лікарями! — процідив крізь зуби Трейте. — Будете прибирати в ревірі, допомагати нашим німецьким спеціалістам. До самостійної роботи ви нездатні! — Вигнав її з кабінету й наказав німецьким лікарям заповнити пові картки. — Трупів більше не треба препарувати!

Проте обов'язки патологоанатома лікарка Антоніна все-таки виконувала. Трейте експериментував на живих людях, отже, йому необхідні були вмілі руки і розумна голова для визначення причин смерті «крулечок» — жінок, жертв його дослідів. Білого халата лікарці Атоніні так і не видали. Як і всі табірні в'язні, вона ходила в смугастому темному халаті. Дедалі більше людей у таборі хворіло на туберкульоз. Знущальні апелі на холоді, під дощем, в морози закінчувалися тим, що до ревіру потрапляло багато хворих на бронхіти, запалення легень, які без своєчасного лікування легко переходять в астму чи в сухоти. Ліків майже не було, хворі повинні були дякувати начальству вже за те, що мали можливість тиждень-другий відлежатися.

Лікарку Антоніну знову направили до туберкульозників, до хворих на пирки, в епідемічні блоки, яких так боялися німецькі лікарі.

Трейте вважав, що Антоніна може поєднати функції патологоанатома з роботою лікаря в блоці ТБЦ.

У Антоніні краялося серце від того, що на туберкульоз захворіло багато табірних людей, і особливо дітей з останнього «транспорту на небо».

І все ж військовополонені спробували хоч чимсь допомогти транспортіві євреїв, приреченому на вмирання в літньому наметі.

Їм вдалося взяти звідти кількох дітей до себе в блок, відпоїти їх гарячим чаєм, вдягнути у вовняні жакетики, сплетені для них в'язальницями. Оскільки в блоці червоноарміюк уже були діти, то нових одразу не помітили. Блокова Мовгося теж не могла спокійно дивитися на ці живі скелети і разом з полоненими допомагала відгодовувати їх, хоч добре знала, що, як тільки про дітей дізнається Доротей Бінець чи старша поліцайка Турі, — карі зазнає в першу чергу вона.

Але ж пані Мовгося була теж матір'ю і не могла байдуже споглядати страждання цих крихіток, приречених на смерть.

* * *

Час від часу відбирали в'язнів для відправки на роботу на інші об'єкти. Збирали їх на табірштрає. З табірної комендатури виходив комендант із своїм ад'ютантом і фабриканти чи представники інших підприємств. Звертали увагу на найбільш здорових і сильних за зовнішнім виглядом. В'язнів розглядали, як худобу. Зазирали навіть у зуби. Принизлива процедура огляду тривала недовго — одна з полонянок не витримала. Коли її примусили роздягнутись, вона плюнула в обличчя ад'ютанта. Її тут же жорстоко побили і потягли в бункер. Звідти вона не вийшла.

Цього разу було оголошено, що відправлятимуть на чисту роботу, тому братимуть наймолодших, най-

вродливіших. Есесівки з комендатури в завуальованій формі пояснили, що їх поведуть обслуговувати панів офіцерів, що вони матимуть усе: гарну їжу, одягу, шоколад. Хто не згоден, може лишитися, але пошкодує.

— Коли закінчиться війна, всім вам будуть надані особливі пільги й можливість повернутися на батьківщину чи залишитися в Німеччині.

— Отже, ми будемо мати все, крім свободи й честі, — зухвало вигукнула молода єврейка з намету смертників.

Есесівка виштовхнула і її з колони. Інших дівчат уже вели до машини, коли перед ними з'явилася напівбожевільна розпатлана жінка: ніхто не помітив, звідки вона тут взялася. Жінка блиснула затуманеними катарактою очима і вивернула на дівчат страшну лайку.

— Ви не знаєте, куди вас везуть? Дурепи, розпусниці, вами пограються пани офіцери та й кинуть. Солдатам видаватимуть талони на користування вами, як худобою, я то знаю... Мою доньку, мою, мою дорогу... одурили, заразили сифілісом і спалили в крематорії. Краше вже спалить мене! Чуєте, спалить! Навіщо ви кинули мене в божевільню? Я зовсім не божевільна. Це ви, ви виродки божевільні!

Вона засміялася страшним сміхом. Есесівка схопила її й потягла назад до ревіру. Дівчатка, як овечки, кинулися врозтіч, затерлися в шеренгах в'язнів. Тепер важко було визначити, хто дав себе обдурити і зголосився їхати добровільно в те найстрашніше пекло — офіційно дозволені фашистами будинки розпусти для німецьких офіцерів і солдатів.

Будинки розпусти діяли в багатьох фашистських концтаборах. В них панів офіцерів і есесівців об-

слуговували професіональні німецькі повії і молоді єврейки. В Освенцімі будинок розпусти був створений у 1943 році на різдво. Відкриття було урочистим і відзначалося, як велике свято. Комендант табору власноручно видавав офіцерам і блок-фюрерам спеціальні талони для есесівців та зразкових гефтлінгів. Професіональні повії охоче прибували з Німеччини, тому есесівці влаштували «конкурс» красунь. Їх не лякало навіть то, що в табірних будинках розпусти була велика норма «виробітку»— вони мали приймати на день не менше шести візитерів. Дівчину, яка завагітніла, негайно відправляли до крематорію або ж спроваджували до лікарів, які проводили свої нелюдські досліди над ув'язненими.

В таборах була поширена й інша, прихована форма проституції. Пани офіцери в супроводі ауфзерки заходили в дівочі бараки жіночого табору, відбирали молоденьких дівчат, нібито в служниці чи офіціантки. Дівчата мусили роздягатися в присутності офіцера, мовляв, чи нема у них нашірних захворювань. Після цього офіцери забирали їх до себе. Старші чини використовували їх як повій.

Вродлива Рахіль, яка стояла з матір'ю в черзі до газової камери, впала в очі молоденькому есесівцю. Він добре знав, що її чекає, і вирішив використати дівчину для своїх потреб.

— Ви така красива! Ви нагадали мені біблійську красуню Леліт. Я беру вас до себе в служниці і цим врятую ваше життя,— сказав, відкликавши її вбік.

— Іди, іди, — підштовхнула мати, яка здогадувалася, що вони стоять в чергу не до лазні. Адже з тих, кого раніше повели нібито купатися, ніхто до намету не повернувся, а з труб крематорію повалив густий дим з гидким специфічним запахом спалених кісток.

Рахіль несміло пішла за есесівцем. Матір її спалили, а другого дня по табору рознеслася звістка, що з триповерхового будинку есесівців викинулася дівчина незвичайної краси, яка не вбилася на смерть і несамовито кричала, бажаючи пристрелити її. Підїхала есесівська машина і, накривши дівчину плащ-наметом, відвезла її до ревіру.

Діти «неарійської раси»

Це було весною, коли зацвітають квіти. В таборі навколо бараків ні травинки, чорна безрадісна земля, чорна утрамбована жужелиця. Біля дитячого барака дивом пробилася кульбабка, зацвіла золотистою квіткою. Діти, що провели по кілька років в таборі, сприйняли її як диво.

— Гляньте, сонечко, сонечко! — кричала маленька чарівна Галя з кирпатим носиком. Вона говорила тією мовою, яку з пелюшок одержала як дарунок від своєї мами-українки. Мами вже не було в живих, а її мова жила в душі дівчинки, і кожне вимовлене нею слово звучало, як музика.

— Треба полити, ружечка така гарніюсінка, така файніюсінка! — щебетала Галя. І вже вони біжать до умивальника, набирають у миски води, поливають гоструваті листочки кульбаби. До квіточки підбігає семилітня Яна і згадує, що десь вона вже бачила таку квіточку.

— Скоро з неї виросте пухнаста кругла кульбаба, схожа на повітряну кульку. Дмухне вітерець — і вона полетить ген за ті високі мури.

— Можливо, і ми з нею полинемо за ті мури, — промовляє старшенька дівчинка з карими очима. У неї на грудях жовтий шестикутничок. Вона вже знає, що приречена, як всі єврейські діти, як багато з цих дітей, що зараз поливають кульбабку. —

Тільки я не діждуся, — шепоче вона, поглядаючи з сумом на свою жовту позначку, хапає її зубами, хоче відірвати.

— Рости, сонечко. Стань білою кулькою і винеси нас звідси на своїх пушинках. Кожній по пушинці!

— А таке справді може бути? — цілком серйозно запитує Яна. — Ми полетимо на білому дирижаблі далеко-далеко, аж до моєї мами.

— Рости, сонечко! Стань таким великим, як дирижабль, і забери нас усіх звідси.

Такою була дитяча гра.

А такою дійсністю: із-за рогу вже виринула блокова Тільда. Біля квіточки калюжа води, і Тільда потрапила черевиком прямо в брудне, чорне місиво.

— Зупиніться! Що ви тут поливаєте? Тьху, кульбабу!

Скільки ж було крику!..

— Як посміли! Хто дозволив? Вилити стільки води прямо біля барака!

Тільда, яку діти прозвали Тортілою, зі злістю наступила каблуком на квіточку, і її не стало.

— Геть в барак!

Тортіла б'є дітей лозиною, що в неї в руках. Б'є боляче, злісно, вона ненавидить дітей. Може, тому її поставили блоковою дитячого барака.

— Роздавила сонечко... У-у-у! Тортіла! — заголосила Галя.

— Що ти сказала? Повтори!

Галя, не розуміючи, чого на неї кричать, продовжує ридати.

— Роздавила квіточку. Каблуком. Ніхто не полетить звідси на дирижаблі.

— Ні, ти повтори, що ти сказала перед цим. — Б'є Тільда Галю по обличчю своєю замашною долонею.

Саша, що спостерігає цю сцену, нарешті не витримує.

— Вона сказала: Тор-тіла! Тортіла! — одчайдушно кричить він прямо в червопе обличчя Тільди.

Тільда кидається на нього всією вагою свого випеченого тіла, хапає обома руками за плечі і б'є головою об стіну.

— Уб'ю, якщо іще раз почую...

Але за есесівцями Тільда не біжить. Прізвисько влучне, їй буде соромно, якщо про нього дізнається весь табір.

У Саші від дикого болю розламується голова. Він качається на нарах, закусивши губи, щоб не кричати. Хлопець дає собі клятву, що знайде спосіб помститися Тортілі.

А назавтра біля блоку хтось посадив з десяток кульбабок, діти бігали навколо них і кричали:

— Скоро пушинки понесуть нас звідси. Понесуть далеко-далеко, аж додому!

— Мене в Лідіце! — кричала Яна.

— Мене в Полтаву! — гукнула Галя.

І тільки Саша мовчав. Він мріяв, щоб той казковий дитячий дирижабль попіс його не в рідну Білорусію, не в маленьке село Сябри, де він жив, а в Брест, де загинув його тато і де він чув, як завзято грав у палаючих мурах замурований у фортеці вибухом горніст. Горніст, який вже ніколи не прийде додому, а мелодію його сурми Саша пам'ятав і досі.

* * *

До табору Равенсбрюк потрапляли і матері з малолітніми дітьми, а часом і вагітні жінки. З 1943-го по 1945 рік у таборі народилося понад вісімсот дітей.

Майже всі вони померли в перші ж дні після народження або через тиждень-два. Матері були такі виснажені, що не могли годувати дітей груддю. А де в таборі візьмеш молока? Спільні зусилля майже всього барака роздобути для новонароджених їжу рідко кінчалися успіхом. І вже на врятоване дитя кожен дивився, як на своє власне. Дитина могла якось вижити, якщо народилася влітку, якщо ж узимку, коли холоднеча в бараках була нестерпною і часто смертельною навіть для дорослих, малята гинули відразу. До самих пологів вагітних ганяли на роботу, примушували вистоювати знуцальні ашелі. Після народження дитини матері дозволялося побути з немовлям не більше десяти днів. Бідна породілля в розпачі чекала появи на світ дитини. Де вона візьме для неї пелюшки, чим годуватиме? Та маля з'являлося на світ, і добрі материнські руки зносили йому з цілого барака хто що мав. Із драного шмаття, з хусточок шили маляті сорочечки і пелюшки. Деякі жінки — польки, француженки — одержували в посилках цукор, печиво. Матері є матері. Вони ділилися останнім.

На дітей, народжених у таборі, страшно було дивитися. Жаль проймав материнське серце. Залишені без догляду, діти, накричавшись, часто помирали. Матері готові були на крилах летіти до своїх малят, але над ними стояли наглядачки, і навіть в обід жінці не завжди щастило погодувати своє немовля. Молоко перегоряло в материнських грудях, а частіше його і зовсім не було. Та й де б воно взялося в німеччій, виснаженій жінки? Вона прибігла увечері в барак, і якщо дитина ще не померла з голоду, не захлинулася від крику, не одубіла на холоді, то притискала до грудей маленьке посиніле створіння, частинку самої себе.

З чим можна зрівняти страждання матерів у таборах, матерів, які знали, що вони приречені так само, як і їхні діти? Рятували своїх крихіток, як тільки могли. Пережовували табірний хліб, замотували його в ганчірку і тицяли в ротик немовлятам. І все ж вижити щастило одиницям. Перед очима в'язнів розгорталася трагедія материнства, страшніша за ту, яка чекала на рабоню, що народжувала раба.

Навіть за часів кріпащини Шевченко міг написати: «Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим...» У Равенсбрюку вигляд матері з дитиною викликав не захоплення, а безмежний жаль і скорботу, ненависть до тих, хто міг так знущатися з людини.

Перші діти потрапили в концтабір Равенсбрюк ще влітку 1939 року. Це були діти циган, які разом з матерями прибули із австрійської землі Бургенланд. З дітьми в табір привозили і єврейських матерів. Після початку другої світової війни матері з дітьми прибували із країн, окупованих Гітлером,— із Польщі, Австрії, Чехословаччини, потім із Голландії, Бельгії, Франції і Югославії. Часто матері помирали, а дітей відправляли в Освенцім, там їх знищували в газових камерах. Було і навпаки: матері з дітьми прибували із Освенціма. Хлопчиків ще до дванадцяти років безжалісно відривали від матерів і посилали працювати в чоловічий табір. Дівчаток посилали на виробництво з дванадцяти років. Від непосильної праці діти хворіли туберкульозом і помирали. Комуністки намагалися влаштувати цих дівчаток на легшу роботу, але це не завжди вдавалося.

В грудні 1944 року в Равенсбрюку жило біля чотирьохсот дітей. В кінці війни більшість з них фашисти відправили транспортом...

Найбільше обурювало матерів, що діти мушили разом з дорослими стояти в спільній колоні на апелі, застуджуватися на вітрі й холоді. Дитина до семи років не завжди може втямити, що від неї вимагають стояти струнко і не ворухитися.

Худенькі істоти, бліді личка маленьких старичків з великими недитячими очима, відчайдушний плач і схлипування замерзаючих, які синіли й трусилися на апелі і пробували зігрітися, тупцюючи на місці,— це викликало співчуття у всіх жінок, тільки не у есесівок.

Досить було комусь із дітей вийти з колони, як їх жорстоко карали. Здавалося часом, що наглядочки, багато з яких було набрано з колишніх рецидивісток та повій, ніколи не мали власних дітей, не знали, що таке материнська любов і материнський біль.

Чорношматники * люто ненавиділи в'язнів, які були матерями, тобто мали те, чого вони ніколи і ні за які гроші, ні за яке плазування перед табірним начальством вже не матимуть. Почуття любові до дитини у них було випалене розгульним життям. Дивина, але любов до собак у нацистів доходила до сентиментальності, вони цінили собаку в таборі більше за людину.

Есесівка Доротія Бінц любила підкреслювати своє ніжне ставлення до табірних вівчарок. Вона кидала їм ласі шматки з есесівського столу, а комендантського улюбленця Цезаря власноручно годувала печивом на очах у табірних дітей, що ковтали слинки, дивлячись, як вовкодав поїдає ласощі.

Військовополонені почали вимагати в табірному начальства, щоб дітей звільнили від знущальних апелів.

---

* Чорношматниками називали тих, що носили чорні вінкелі.

В знак протесту весь табір відмовився вийти на роботу.

Комендант змушений був поступитися. Офіційно відмінили апель для дітей на плаці разом з дорослими. Але влаштували його дітям у блоках. Їх однаково підіймали о четвертій. Сонні діти хитались від втоми, бо багато з них працювали парівні з дорослими по 12—16 годин. Часом падали, розбивали носи, їх щедро наділяли стусанами. Одне слово, те, що робилося раніше надворі, на очах у всіх, тепер відбувалося в закритих приміщеннях. Що ж до вимоги призначити дітям норму харчування парівні з дорослими, то на неї взагалі не звернули уваги. Радянські жінки знову оголосили протест і почали вимагати поселити дітей з дорослими, щоб мати змогу доглядати їх і підгодовувати.

Діти з личками старичків порпалися в помийних ямах, шукаючи в покидьках хоч якийсь огризок з есесівського столу, простягали до в'язнів тоненькі, мов соломинки, руки, і як же болісно було тій жінці, яка не мала, що їм дати, бо й сама була голодною.

Якось під час обіду Валя Самойлова поставила на стіл у своєму блоці мисочку, перша відщипнула від власної пайки часточку і мовила:

— Якщо кожна з нас покладе в цю миску хоч тридцять грамів, ми зможемо нагодувати дітей. Адже їм не видають навіть стільки, скільки одержують дорослі.

Миска пішла по столах, а надвечір, коли стемніло і Павлінка, як завжди, пробралася до ротарміюк під колючим дротом, вони дали їй хліба. Павлінка заплакала: «Це ж усім, усім вистачить по трошку. У дітей сьогодні справжнє свято».

Валя побачила у вікно Герду, що йшла до їхнього блоку.

— Біжи, Павлінко, біжи, моя дитинко, через вікно в умивальнику, бо до нашої Мовгосі йде чогось ця відьма Герда, яка вже обіцяла мене згноїти в штрафному блоці.

— От чортова відьма! Я так хотіла ще побути з вами, Валю. Я вас дуже, дуже люблю. Ще від того дня, як ми познайомилися. Дозвольте мені звати вас мамою.

— Донечко моя! — аж скрикнула Валя і почервоніла. До війни вона вже встигла вийти заміж і мріяла про доньку. Війна розкидала її з чоловіком по різних фронтах. Не знала, живий він чи ні, і ось ця дівчинка, чимось схожа на неї, мов дарунок долі. Вона обняла Павлінку, відчула тепло її маленького, беззахисного тільця, що так потребувало материнської ласки і любові.

— От я і віднайшла маму, — із сльозами на очах мовила Павлінка. — Я так хотіла її мати! — Вони обнялися так міцно, як обіймаються кровно рідні, люблячі люди.

Валі було всього дев'ятнадцять років, вона ще не могла мати такої доньки, як Павлінка, але любов і довіра дівчинки стали для неї дорогими. Вона й сама ставилася до Павлінки, як до молодшої сестрички чи доньки. Не раз вже повністю віддавала їй свою пайку хліба чи діставала у штубової для неї миску гемюзи. А останній раз подарувала їй казки Андерсена, які взяла у Мовгосі, і прочитала їй «Казку про дівчинку, що наступила на хліб». Як же обурювалася Павлінка! Вона переповідала цю казку усім дітям у своєму блоці, і голодні виснажені малята ніяк не могли зрозуміти ту випещену дівчинку, що кинула хліб в калюжу і наступила на нього.

То замало було покарано ту дівчинку, — мовила подруга Павлінки. — За те, що вона втопта-

ла хліб у багно, її треба було відправити у такий табір, як ошей, а не перетворювати на пташку.

Ні, ми не можемо бути такими жорстокими, як фашисти, — мовив Саша. — Гітлерівці привезли нас сюди, хоч ми не мали жодних провин. От їх би в табір! Мені казали, що коли наші переможуть, то їх усіх, тих, хто знущався з нас, — повісять або розстріляють.

— Тихше, тихше, Сашо, — благала Павлінка. — А то ще відправлять тебе до ревіру. — Вона навіть виглянула у вікно, щоб впевнитися, що Сашу ніхто не чув. Ревіру діти боялися не менше від крематорію.

Саша вже побував у ревірі, куди відвезли з їхнього блоку новоприбулих дітей, нібито для того, щоб потримати їх якийсь час у карантині. Саша бачив, як величезним шприцом німецька лікарка витягувала у них кров. Після цього діти щодень марніли, а потім усі померли, і їхні посинілі трупики спалили в крематорії.

«Якби я був таким виснаженим, вони те саме зробили б і зі мною», — подумав Саша. Йому пощастило втекти з ревіру, а що його матір відправили до крематорію, то ніхто його й не шукав, вважали, що його спалили разом з мамою. Він уже встиг подружитися з найменшими з в'язнів, що жили у блоках для дорослих, — Марійкою і Оксанкою. Про побачене в ревірі він розповів Марійці, а вона суворо наказала мовчати про це.

Дізнавшись від Саші, що військовополонені діляться з дітьми хлібом, в'язні Марійчиного блоку теж запровадили у себе миску для підгодовування дітей.

Цього разу Віра Удовенко прийшла в дитячий блок разом з Марійкою. Віра витягла з-під табірної куртки миску з шматочками хліба. Шматочки дрібненькі, розміром з іриску.

Ось це передали жінки з нашого барака. Кожна відрізала від своєї пайки маленький шматочок для дітей.

Штубова дитячого блоку Магда не встигла ще взяти миску, як до неї потягнулися десятки дитячих рук. Вони були такими худими, ці діти, ці живі привиди з стеблинками довгих коростявих рученят, з великими очима і блідими личками, які забули, як усміхатися. Віра брала з миски хліб і клала в їхні маленькі долоньки, діти обома руками підняли той шматочок до своїх ротиків, хапали його жадібно, немов пташата. А вже тягнулися до миски інші рученята і благали:

— Хліба, хліба. Мені хліба...

Магда відтрутила старших, щоб не напірали на малих, вони борсалися в її руках, билися і знову рвалися до миски.

І все одно усім не вистачило. Ті, кому не дісталось навіть отого маленького шматочка, який, звісно, не міг втамувати голоду, плакали, розмазуючи по обличчю брудними руками сльози.

— Даремно принесла, — сухо сказала Магда. — Ті, кому не дісталось, будуть всю ніч скиглити.

Тільки старший за інших хлопчик Саша, років десяти, стояв збоку і не підходив за хлібом. Йому стало жаль тих, що плакали, і він вийняв із-за пазухи галети і почав їх роздавати.

— Де ти взяв ці галети? — кинулася до нього штубова.

— Мене пригостили! — відповів Саша і поліз на третій ярус спати.

— Чому ти не приходиш до червоноармійок за хлібом? — спитала Марійка. — Куди ти зник?

Сашу Марійка знала ще відтоді, як їхала з ним і його мамою в одному вагоні до Равенсбрюка. Коли спалили Сашину маму, він дуже страждав. Йому снилися кошмари, і він часто заходив до їхнього двадцять шостого блоку, де колись жила його мама. Жінки Сашу любили і, чим тільки могли, допомагали йому.

Віра вже запримітила у цьому гурті Яну, підійшла, зодягнула на неї теплу кофтилу і черевички, запитала: «Тепер тобі тепло?» Яна гладила ручкою вовняні ворсинки і усміхалася. Тоді Віра згадала фразу, яку вона вже встигла вивчити папам'ять від чешки Ружени: «Дорога Яночко, тепер ми завжди будемо разом». Яна міцно обняла її за ший, притиснулася до неї і, вщасливлена, повторювала знову і знову найдорожчі для неї слова: «Це моя мама, я знайшла свою маму».

Віра хотіла поговорити з штубовою, та діти їм не дали. Вони підбігали до неї і просилися в туалет. Горщиків не було, ходили вони прямо в котелки, з яких ув'язнені їли суп.

— Що з ними робити, не знаю, — скаржилася Магда. — Поголовна дизентерія. А смертників щодня... страшно і сказати. — Вона підняла ковдру і показала прямо на підлозі в умивальнику кілька посинілих дитячих трупиків.

— Ось цих ще не винесли. Щоночі умирають дітки.

— Давайте я вам допоможу, — запропонувала Марійка. Вона була меткою, дома завжди допомагала мамі доглядати малих. Стомлена штубова зраділа такій помічниці. Доки Віра слухала щебетання Яни, Марійка повимивала котелки, допомогла найменшим.

-- Усім спати! -- наказала штубова.

Діти, як малі, спритні мавпочки, миттю опинилися на нарах, та по них зовсім не видно було, що вони збираються спати. Старші знімали сорочки і, як дорослі, шукали воші, а потім, витрусивши на підлогу, зодягали їх.

У багатьох з них була короста, і вони відчайдушно шкребли нігтями свої животики. Від нігтів на тілі лишався червоний слід. В їхніх очах світилася сирітська туга і безпорадність. Таку ж безпорадність Валя запримітила і в очах штубової.

— Нічого не вдієш, короста, і ніякісіньких ліків, — поскаржилася вона. — Завтра буде селекція, звісно, цих дітей загазують.

— Що це значить?

— А це значить: уб'ють газом — і в крематорій!

Віра кинулась до Яни, міцно пригорнула до грудей. Ця чужа дівчинка вже стала їй найдорожчою на землі.

— Ви хочете, мабуть, удочерити Яну, але я вас повинна попередити. В Яни туберкульоз, — сказала Вірі Магда. — Минулого разу, коли в нашому блоці була селекція, блокова схвала дівчинку в своїй комірчині. Вона хотіла взяти її до себе додому за няньку своїй донечці, але у Яни ніяк не проходив кашель, тому вона повела її на рентген. У Яни знайшли палички Коха, і тепер блокова хоче відправити її в туберкульозний блок.

— Бідна дитина, — побивалася Віра.

Дівчата тихенько вийшли з дитячого барака: озирнувшись і побачивши, що поблизу нікого немає, скрадаючись, пішли до свого приміщення.

Другого дня Віра принесла Саші черевики, випросивши їх в полоненої, що працювала на складі, і хліб, зібраний їхнім баракком для дітей. Але Яни в дитячому блоці вже не було. Її помістили в деся-

тий туберкульозний блок. Валя вирішила провідати Яну, дізнатися, чим їй можна допомогти. На порозі барака вони побачили маленьку п'ятирічну дівчинку.

— Ти чому тут сидиш? — запитала Віра.

— Я Стелла! Хіба ви мене не знаєте? Моя мама в цьому блоці. Вона хвора.

Від медсестри Віра дізналася, що рідні Стелли — іспанці. Її батько боровся проти Франко. Після падіння республіки вони змушені були втікати до Бельгії, брали там участь в русі Опору. В Антверпені їх обох, батька і матір Стелли, арештувало гестапо. П'ятилітню Стеллу разом з матір'ю кинули в Равенсбрюк, а батька — в Бухенвальд.

У таборі мати Стелли захворіла на сухоти, і її помістили в туберкульозний блок. Тепер Стелла часто приходила до своєї хворої матері, хоч і жила в іншому блоці з жінкою, яка її прихистила.

Як тільки в туберкульозний блок потрапила Яна, мала Стелла відразу з нею подружилася. Яна була старшою за неї і розуміла, що мати Стелли при смерті. Вона допомагала їй чим могла. То подавала воду, то годувала її малу доньку своїм супом. Медсестрою в цьому блоці працювала бельгійка Клер. У матері Стелли серце розривалося від того, що її єдина дитина залишиться на цілому світі одна. Відчуваючи, що жити їй лишилося недовго, вона покликала до ліжка медсестру Клер і попрощалася:

— Коли я помру, замініть їй матір. У вас добре серце, і тільки вам я можу тут довірити моє бідне дитя. Можливо, мій чоловік залишиться живим, він розшукає свою дочку і вас в Бельгії, яка стала нам другою батьківщиною.

Клер стала опікати Стеллу. Це вона дозволяла приходити їй до мами і годинами сидіти біля її

ліжка. Коли до блоку потрапила Яна, сестра Клер зраділа, що дівчатка подружилися і тепер навіть в її відсутність буде кому подати умираючій води.

Стеллина мама з ніжністю гладила по голівці свою доньку, а Яна дивилася на них із заздрістю, сумуючи за теплими, ласкавими руками своєї матері. В її пам'яті воскресла картина мирного життя, і далекий, що вже почав стиратися, образ її батька, і кривава пожежа в її рідному Лідіце.

— До мене також прийде мама, — похвалилася вона, хоч не була певна, чи справді та жінка, яка віднайшла її нещодавно, є її справжньою, а не названою мамою. Вона пригадала маленьку Льолю, що прибула з Освенціма. До неї прийшла жінка, що не була її мамою, і Льоля попросила: «Я хочу, щоб ви були моєю мамою». Та жінка погодилася і забрала Льолю в свій блок.

Яна страшенно боялася, що її мама, яка нарешті знайшлася, не розшукає її в табірній лікарні.

Та ось нарешті жінка з голубими, як у мами, очима, стоїть на порозі палати. Яна кинула їй назустріч з словами: «Я ж казала, що у мене є мама!» Треба було чути її голос в цю хвилину!

Яна обіймала Віру своїми худенькими ручепятами, і очі дитини світилися щастям. Тільки жінкам дається щасливе відчуття материнства навіть до нерідних дітей. І те відчуття для них було великим, ні з чим не зрівняним у цьому пеклі щастям.

Поруч з Яною лежала дівчинка Йолан з Угорщини, батьки якої загинули в Освенцімі. На її передпліччі чітко позначався витатуйований помер. Її вишнежене тіло було схоже на тіло десятирічної дитини, хоч їй було вже чотирнадцять років. Раптом ця дівчинка встала з ліжка із силою, якої аж ніяк не можна було чекати від цього слабого створіння, обвила Вірину шию.

— Я така одинока, у мене нікого немає. Полюбіть мене, — благала вона.

Так само несподівано, як і встала, вона повернулася на своє ліжко. Медсестра шепнула Вірі на вухо, що ця дівчинка смертниця і її не можна образити. Навіть на порозі смерті вона просила в людини, яку бачила вперше в житті, хоч крихітку любові. Віра тримала обох — п'ятирічну Яну і чотирнадцятирічну Йолан — за худенькі дитячі рученята і тамувала сльози, що підступали до горла. Яким чуттям ці маленькі створіння відчували, що вона і є та людина, у якої вистачить любові для всіх?

З глибини табірних нар, мов із печери, виповзла маленька Зофі і, не маючи сили встати на ноги, приєднала до переплетених рук і свою маленьку, зморщену, як у бабусі, долоньку. Так і сиділи вони, здавалося, цілу вічність, не чуючи стогонів умираючих і слухаючи казку російської дівчини про Попелюшку. Віра не знала, розуміють вони її мову чи ні, але по очах їй здавалося, що розуміють. Коли казка скінчилася і Віра підвелася, щоб іти, троє рученят довірливо потисли їй руку. Тільки тепер вона згадала про апельсин, який їй дав хтось із блоку політичних, дізнавшись, що вона йде до хворої дівчинки. Вона розділила його на чотири частини і дала їх Стеллі, Йолан, Яні і Зофі.

Коли Віра виходила з палати, сестра Клер подякувала їй за добре серце і розповіла про маленьку Зофі.

Дівчинці було вісім років, коли гестапівці забрали її разом з рідними з невеличкого польського містечка Зелена Гура. Батька і матір, як партизанів, відразу спалили в освенцімському крематорії. В той час, коли Зофі виповнилося вісім років, есесівці почали масове знищення дітей. Тікаючи від смерті, Зофі підробила в своїй лікарняній картці

день народження. Тепер її вважали тринадцятирічною і відправили із Освенціма в Равенсбрюк, а звідти з транспортом на військовий завод. Робота в нічні зміни, холод і голод довели її до повного виснаження. Зофі захворіла на сухоти і потрапила в десятий блок. Хвороба зайшла далеко, лікарі вважали її приреченою.

Віра запитала у Клер, звідки до кімнати туберкульозників доносилися якісь дивні звуки. Хворі діти в цей час здригалися, а мала Стелла запитувала: «Мамо, кого там б'ють?» Та з тривогою поглядала на дитину і нічого не відповідала.

Клер відчинила двері сусідньої кімнати, і Віра побачила страшне видовище. Виявилось, що при туберкульозному блоці в окремому приміщенні містилася так звана «кімната для божевільних», де жили психічно хворі люди. Звідти й доносилися страшні крики. В тісному приміщенні без повітря і догляду проживало кілька десятків нещасних жінок. Переживаючи депресію чи втративши когось із рідних, вони вже не мали сили боротися за своє життя і не помітили, як хвороба забрала у них найдорожче — розум. Тепер всі вони мали жалюгідний вигляд, опустилися, ходили тільки в сорочках, часто спали на підлозі. Табірні номери у них були написані прямо на спинах чи на сорочках. Одна божевільна повзала по підлозі і гавкала по-собачому, подумки втікаючи від страшних табірних вівчарок, які, мабуть, снилися їй навіть ще тоді, коли вона була здоровою. Інші щось бурмотіли собі під носа, а зовсім молода і вродлива дівчина з крейдянобілим тілом видивлялася на себе у вікно, як в дзеркало, і запитувала: «І як ви гадаєте, куди вони діли мою дитину, яку я народила в таких муках?» Стара, схожа на відьму жінка з дикими очима підбігла до Клер і вчепилася їй в волосся так, що Віра

ледь врятувала її від розправи. Клер грюкнула дверима і повернула в них ключ.

— Я пробувала їм чимось допомогти, це просто неможливо. Їх же ніхто не лікує! — сказала вона, мовби виправдовуючися. — Час від часу їх відправляють у газову камеру, а на їхні місця приходять інші. Хоч би вже їх помістили десь подалі від хворих діток...

Вже в наступну суботу, принісши дітям хліб і дарунки, Віра не застала ні Зофі, ні Йолан, ні Яни. Клер пояснила, що при черговому обході хворих есесівський лікар Вінкельман поставив на картках Зофі і Яни хрестики, а другого дня їх відправили в газову камеру. Йолан померла своєю смертю через кілька днів після їх знищення і теж була спалена в крематорії.

Відправили в газову камеру і матір Стелли. Мати Стелли вже харкала кров'ю і помирала. Стеллу перестали пускати до неї. Дівчинка сиділа на порозі блоку і ждала, коли ж їй дозволять побачення з мамою. Так і не помітила, заснувши, що маму відправили до крематорію. Заглянула у вікно — мами немає. «Ну, то я не піду звідси, доки не вернеться мама. Без мене вона нікуди не піде, — мовила Стелла. — Вона наказала мені ждати її тут». Так Стелла стала дитям туберкульозного блоку.

* * *

Тієї ж осені в таборі трапилась надзвичайна подія. В есесівки Гільди пропав шпіц. Він зник прямо з її кімнати. Ідучи на святкову гулянку, вона замкнула його у своїй кімнаті, лишивши відчиненим вікно. Гільда знала, що у вікно він не зможе вилізти, оскільки його лутка вища за ті бар'єри, які брав

вчений шпіц. І все ж — шпіц зник. Вона бігала по табору, питала у всіх, чи вони не бачили найдорожче для неї створіння. Адже шпіц умів не лише стрибати через поставлену для нього палицю, не лише служити, коли йому показували шматочок м'яса чи ковбаси, а ще й підвивати їй людським голосом. Тільда вважала, що шпіц розумів порухи її душі навіть краще, ніж чоловік Отто, якого убито на війні десь під Тернополем.

В дитячому блоці жила ціла сім'я циганчат — дітей циганки Маріуци. Схоже було, що бруд на них лишився не змитим ще з мандрівних доріг в кибитці. Старший син циганки Маріуци Сандро був ровесником Саші, але вони не дружили, мабуть, тому, що мали різні характери. Саша — ліричний, ніжний хлопчик, Сандро — відірвиголова.

У Сандро очі як дві перестиглі сливи на молодому дереві. Він ще пам'ятає ті добрі часи, коли кибитка його батька їздила по всій Угорщині, і запах диму та смаженого прямо на вугіллі м'яса на привалах, і танці з піснями навколо вогнища, коли полум'я сягало кибитки. Він і вві сні марив гарячими, викраденими з іподрому породистими конями, на спинах яких можна проскакати від Карпатських гір до самого Пешта. Сандро не розучився красти усе, що потрапить йому під руки, та так спритно, що ніхто не міг спіймати його на гарячому. Він пробирався до кімнат есесівців і серед білого дня, не помічений ніким виносив щось їстівне: банку консервів чи шматок хліба. А одного разу приніс навіть пістолет і заховав його так, щоб знали про зброю тільки він та Саша.

Пізно ввечері, коли есесівці з якоїсь нагоди зібралися у старій поліцайки Турі, пили шнапс і горланили своїх пісень на вірець: «Дойче, дойче юбер алес (Німеччина понад усе)!», Сандро, який вже не

раз бачив потішного шпіца на руках блокової Тільди, пробрався до її кімнати і заглянув у вікно. Шпіц спокійно спочивав на канапі, в кімнаті нікого не було. Сандро миттю опинився біля шпіца, почав його гладити, примовляти ніжні слова. Песик, розплющивши очі, готовий був гавкнути на незнайомого гостя, але він вже скучив за ласкою, бо фрау Тільда все частіше лишала його самого. Шпіц лизнув руки, а потім обличчя хлопчика, вони відчули повне взаєморозуміння. Песик скочив на ноги і почав таке виробляти, що Сандро падав зі сміху, сміючись, звичайно, не вголос, а тихо, щоб ніхто не почув. З доброї згоди, без ніякого насильства, шпіц поліз під полу його куртки і прикишк, немовби розуміючи, що треба вести себе тихо, інакше буде погано і йому, і його новому господарю.

Може, Сандро нагадав вченому песику його дресирувальника з цирку, у якому він виступав до війни, і досить успішно. Сандро, знаючи, що його блокова сьогодні гуляє у поліцайки Турі з нагоди свята, вирішив порадувати своїх численних братиків і сестричок, та і всіх інших дітей, цирковою виставою, яку їм міг дати вчений песик. Він приніс його в блок і почав давати йому завдання, щоразу грудніші. Песик виконував їх з такою ретельністю, мовби у нього не було ніякої перерви між його цирковим періодом і часом перебування під замком у фрау Тільди Шпіц крутився і стрибав під замком лапках, перескакував через бар'єр, танцював під губну гармошку. Але коронним його номером було завивання і підспівування вслід за Сандро, який мав чудовий голос і знав чимало циганських пісень.

— Браво! Браво! Іще! — кричали діти.

Скільки то було радощів в дитячому блоці. Шпіц виявився талановитим цирковим артистом, і діти

належно цінили його талант. Вони реготали доти, доки Сандро не взяв його на руки, заховав під полу куртки і зі словами «пора» зник у темряві. Він крався попід блоками до Тільдиного вікна.

Минуло тридцять хвилин нежданого щастя дітей, цих маленьких в'язнів, які були щасливі вже з того, що їхня штубова спала, а вони мали можливість досхочу навітшатися витівками тямкуватого песика. Вони не знали, що розлючена Тільда уже повертає табір. Сандро прошмигнув до кімнати Тільди і, побачивши темне вікно, кинув в нього притихлого шпіца. В цю мить хтось схопив його за руку. Ні, це не була рука Тільди. Перед ним стояв широколечий табірний поліцай, що катував ув'язнених у бункері разом з поліцайкою Шуркою Адайте. Сандро схопили і били так жорстоко, що, коли потягли в бункер, за ним простяглася смуга крові. Він так і не прийшов до пам'яті. Ранком його спалили в крематорії.

Його мати, як осиротіла вовчиця, металася по табору розпатлана, з божевільними очима. Забігла до дитячого блоку, обіймала дітей, страждаючи за них, і знову голосила, ніби передчуваючи їхню швидку загибель.

По смерті Сандро його матір Маріуцу ганяли на роботу, а діти лишалися в бараці без догляду. Якось після відвідин матері дівчатка прибігли до штубової Магди із радісною звісткою:

— Ми скоро поїдемо звідси разом з батьком і мамою.

Їхній батько був ув'язнений у Заксехаузені.

Через якийсь час мати прийшла за дітьми, і їх відвели до ревіру. Магда вже чула про нелюдські досліди над бідними жінками. Маріуца сказала їй, що лікар пообіцяв вилікувати її і чоловіка так, щоб у них не було більше дітей.

— Нас викликали і наказали розписатися. Ми оставили хрестики, бо обое неграмотні. За це після лікарні нас усіх випустять на волю! — раділа циганка.

Бідні циганчата разом з батьками відбули стерилізацію, повернулися до ревіру з безкровними блідими личками і довго хворіли. Тепер Маріуца, забігаючи іноді до дітей, лаяла на весь табір проклятого коменданта Фріца Зурена і лікаря Фішера, який покалічив її, чоловіка і їхніх дітей, а на волю не відпустив.

— Нічого, Маріуцо, скоро я відправлю тебе на небо, — знущально говорила їй наглядачка, коли бачила, що незвична до важкої праці Маріуца падала під вагою носилок і до табору її мало не на руках тягнули слабші за неї жінки.

Маріуца щодня губила сили на важкій праці і справді дуже скоро потрапила в «транспорт на небо». Її вели табірною вулицею, і жіноче прокляття було чути за табором. Проходячи повз дитячий блок, вона рвала на собі волосся і кликала дітей. Діти прорвалися крізь загорожу і кинулись до матері. Вони так міцно трималися за неї, що здавалося, немає сили, яка б могла їх розлучити. Помічник коменданта Бройнінг махнув рукою: «Нехай!» Йому і самому вже набридло замикати дітей в «темну», а тепер з'явилась можливість позбутися їх негайно.

Того дня спалили в крематорії не тільки циганчат, що пішли за матір'ю, а й багатьох дітей, яких забрали прямо з дитячого блоку, і частину найслабших дітей, привезених з Освенціма.

Тільда скаржилася всім есесівцям, що циганські виродки замучили її шпіца. Вона ридала за ним, немовби за власною дитиною. Поховала його біля дротяної огорожі, і ніхто з ув'язнених не бачив, коли і хто посадив на клумбі яскраво-червоні сальвії, оточивши ними могилку Джека.

— Ви погляньте, Качалка обсадила могилку свого песика квітами, — мовила на апелі Марійка, яка перша побачила сальвії, повернувши голову до Даші, щоб щось їй сказати.

— Не озиратись!

Гарапник есесівки затапцював по її плечах. Тільда знала, що в'язні давно прозивають її Качалкою за вихлясту ходу і опасистий зад. Про нове її прозвище Тортила, яке вийшло з дитячого блоку, ще мало хто знав.

Увечері есесівка примусила жінок поливати квіти на клумбі, де був похований її шпіц. Жінки, що працювали на території табору, охоче поливали. Адже ця робота куди легша, ніж розбирати каміння в руїнах чи возити пісок. Ходили навіть чутки, що Тільда збирається замовити для свого шпіца пам'ятник. Тільда годинами простоювала перед клумбою і артистично ридала, викликаючи цим у в'язнів ще більшу зненависть, ніж раніше.

— Пам'ятник собаці. А згинь ти та пропади разом із своєю начальницею, — обурювалися в'язні.

— А я чула, що десь у світі є пам'ятник собаці. Чому б не поставити пам'ятник і Джекові, щоб ми пам'ятали і цупкі руки Качалки, і її песика, який був симпатичним цирковим артистом. Нехай подякує, що шмукштуки не з'їли його. У таборі стільки голодних людей, а тут по вулиці вештається таке відгодоване щеня. — Це мовила жінка з опухлими від голоду ногами, в якої, може, колись і виникло

таке бажання, тільки вона не спроможна була упіймати спритного шпіца, якого есесівка вечорами не надовго випускала на вулицю.

Друзі вчительки Євгенії Іванівни вирішили відмітити її день народження. Вони так і називали її «наша вчителька». Євгенія Іванівна ще з дитинства знала німецьку мову і охоче допомагала тим, хто прагнув її опанувати. Вважала, що немає народу-ворога, є тільки вороги — фашисти. «Мову народу, з яким ми так чи інакше змушені спілкуватися, — треба знати, — не раз, бувало, казала вона. — Знати хоч би для того, щоб боротися з своїми ворогами, щоб розуміти, що вони від нас хочуть, а коли треба, і належно відповісти».

Ця мужня жінка, яка навіть у таборі організувала вивчення історії комуністичного руху, викликала у всіх глибоку пошану. Жила собі у блоці військовополонених червоноармійок і спілкувалася переважно з ними. По війні стане відомо, що в таборі діяло біля 80 різних гуртків, звичайно ж, нелегальних. Вони створювалися стихійно, діяли по бараках. Часто, щоб повторити якусь главу з історії, декілька червоноармійок збиралися на нари і кожна повторювала те, що вона запам'ятала, прочитавши аркушки, які передавалися із рук у руки.

Із картонок для посилок Євгенія Іванівна вирізала літери і навчала дітей читати. Яке то було щастя для малої Наталі, коли вона навчилася складати літери в склади і нарешті прочитала перше слово «ма-ма». Наталя кинулася цілувати Євгенію Іванівну. «Моя мила вчителька», — говорила з такою пошаною, що у всіх серця заходилися ніжністю до цієї тямущої дитини.

Етапом з Освенціма до Равенсбрюка гнали тітку Ганну разом з матір'ю Наталі і великою групою освенцімських в'язнів. Знеслилилась мати Наталі, що

працювала на осушенні боліт. Мала хворі ноги, вени на них здулися, посиніли. Надворі осіння негода, котрий день бредуть по дощу і калюжах. Знали в'язні, що женуть їх подалі від фронту. Надія, що живила їх останнім часом, коли чули про наближення радянських військ, тепер згасла, а з надією втратили жінки і силу, яка допомагала їм боротися за своє життя.

Як не тягла тітка Ганна знесилену Наталчину маму, та не врятувала. Упала сердешна край дороги, тільки й вимовила:

— Не можу більше... Сили у мене всі мовби вистекли!

Упала прямо в калюжу, в мокву, і так сумно дивилася на свою донечку, що кинулася до неї.

— Мамочко, ходім, ми тобі допоможемо, — плакала Наталя і тягла матір за рукав.

— Вставай! — закричав есесівець, копнувши її чоботом. Звився над жінкою в'юнкій гарапник. А вона тільки й встигла закритися рукою, коли він вистрелив в її серце.

Наталя скрикнула, припала до матері. Добре, що тітка Ганна відтягла і майже силою змусила рушити за колоною. Цим врятувала їй життя.

— Ходімо, дитино, бо той, у кого зброя в руках, і нас може постріляти.

Тягла за собою тітка Ганна напівпритомну дівчинку, в очах якої чорний жах і божевілля. Чи ж можна таке забути, вистачить бідній на все життя. На себе і на дітей, якщо вони будуть колись у неї. Вже коли у Равенсбрюку записували їх, сказала Ганна до Наталки:

— Називай мене мамою... Може, залишать нас разом.

— Не буду. Мою маму вбили, — вперлася мала.

— Називай, бо кинуть тебе однееньку без мене

в дитячий блок, де діти без батьків, і зроблять з ними, що хочуть.

Наталі і самій не хотілося йти від тих жінок, з якими була в Освенцімі. Так і пішла в барак за своєю пазваною мамою — тіткою Ганною.

В подяку, що павчила Євгенія Іванівна малу Наталю читати по складах, вирішила тітка Ганна роздобути для неї квіти. Стояли у неї перед очима червоні, аж бурякові, жоржини на клумбі, яку вдень поливала. Хотіла ще тоді зірвати хоч квіточку, та стояли поліцайки поруч, пильно стежили за кожним рухом жінок, що працювали на табірному дворіщі. Хоч як стомилася, а увечері вирішила: непоміченою вислизну. Коли відійшли вони на вечерю, нахилилася над клумбою і непомітно, крадькома зірвала три жоржини. Не встигла і спину розігнути, як поруч мов з-під землі з'явилася есесівка Тільда, схопила копаницю, що стояла поруч, і сікнула жінку по голові. Сама, мабуть, не сподівалася, що проламає череп. І коли впала тітка Ганна прямо на клумбу, зім'явши не один куш, пошкодувала не людину, а квіти, посаджені над собакою.

— Хай бачать, що таке буде з кожним, хто зазіхатиме на ці квіти, — закричала люто і, зустрівшись з суворими, засуджувочими поглядами ув'язнених, мовби злякалася, відступила. Крутнула широко сідницею і побігла до коменданта скаржитися.

Фріц Зурен не любив втручатися в дрібниці, він гнівно гукнув:

— Я вже не раз говорив, що ви самі повинні бути винахідливими в покаранні винних!

Качалка виявилася винахідливою. Другого дня всіх жінок блоку, де жила тітка Ганна, наглядачі примусили стояти без їжі і без води на пекучому сонці. Якщо хто не витримував і падав, до них підбігала Качалка і била ногами, обливала водою

і знову змушувала стояти. Допомагала їй поліцайка Шурка. Потім поліцайки і наглядачки пішли обідати, а жінки все стояли...

Повернувшись з обіду, Качалка взяла лійку, при всіх напилася і заходилася поливати квіти, а жінки стояли, облизуючи потріскані, зашерхлі від спраги вуста. Євгенія Іванівна знепритомніла і впала. Качалка підбігла до неї, хотіла ударити, та тут побачила, що ув'язнені жінки кільцем заступили від неї немолоду вже жінку.

Качалка оглянулася навколо себе — поблизу ні однієї поліцайки. Вона злякано відступила і позадукувала.

Тітку Ганну відвезли до крематорію, а весь блок, де вона жила, був залишений без їжі на три дні.

Відтоді ніхто з в'язнів не поливав цієї клумби. Як не примушували їх, скільки не били, а вони мов затялися:

— Не будемо поливати квіти на могилі собаки.

Довелося Качалці поливати квіти самій. А що була вона від природи ледащою, то квіти поступово пожухли, доки зовсім не засохли, і на клумбі лишився тільки горбик землі, насипаний над Джеком.

Про смерть тітки Ганни ніхто не сказав малій Наталі: Віра, втішаючи дівчинку, сказала, що її забрали на транспорт і повезли працювати на завод.

— Скоро твоя мама повернеться.

Наталія не повірила. Вона сиділа перед вікном і незворушно дивилася на табірну трубу, із якої валив густий чорно-сизий дим. В десять років дитина вже все розуміла. Про смерть тітки Ганни вона здогадалася, вдивляючись в очі жінок, що співчутливо гладили її по голові.

Лягла на нари і закрилася подушкою, щоб не бачити співчутливих очей і не чути запаху нудотного диму, що валив із крематорію.

Саша

Білявого блакитноокого Сашу з Бреста всі любили. Його знали в багатьох блоках. Хлопчик з крейдяно-блідим обличчям, напевне, страждав від недокрів'я. Його довгі тонкі ноги запліталися від виснаження, як у старика.

Жінки підгодовували Сашу чим тільки могли. Він завжди несподівано з'являвся в їхньому бараці, вистеживши, коли зникає блокова. Саша охоче брав все, що йому давали. Маленькі шматочки хліба він їв так, мовби це були найбільші ласощі, по крихітці відкушував і смакував, як діти смакують цукерки.

До Марійки і Оксани підходив якийсь неспішно, винувато посміхався.

Увечері Саша приходив по миску, в яку в'язні збирали хліб для дітей. Якщо Саші довго не було, Марійка сама вечорами пробиралася до дитячого блоку, коли вже діти спали. Ставила миску на столі і непомітно зникала. Останнім часом вона все частіше не заставала Сашу на своєму місці в блоці, і це непокоїло її.

— Де ти ходиш? — питала вона, коли він раптом з'являвся якийсь просвітлений, ніби кимось приласканий.

— У мене з'явився друг, — казав їй Саша.

— Друг? — із жартівливою ревністю перепитала Марійка. — Хлопець чи дівчина?

— Не скажу, — посміхнувся Саша.

А одного разу наказав Марійці підставити пелену і висипав в неї пригоршу німецьких галет.

— Це для ваших малят, — мовив усміхаючись, як дорослий.

— І де ти узяв стільки печива? — питала Марійка. — Чи не нікменя часом твоя подруга?

Саша загадково сміявся і загадково відповів, що це «від зайця».

— Давай я тебе розчешу, — запропонувала Марійка, вийняла гребінчик і вичесала у нього з голови реп'яхи і соломку. Вона раптом почула запах псини, який ішов від Саші, і згадала, що таке саме печиво вона бачила у місці Цезаря — комендантського пса.

— Сашо, ти забрав це печиво у Цезаря? — жахнулася вона.

— Ні, — не хотів признаватися Саша.

— Ти знаєш, чим це пахне? Смертю. Якщо дізнається Доротей Бінець, що ти викрав у нього, коли він спав... Та ні, цього не може бути, вовкодав би загриз тебе.

— Отож, — мовив Саша. — Хай би загриз. Відтоді, як маму спалили у крематорії, мені так сумно... так самотньо.

— А давай дружити з нами, зі мною і Оксанкою. Так, щоб на все життя. От побачиш, що і туга відступиться.

Саша, здавалося, не звернув уваги на її слова. Він і так дружив з ними стільки, скільки можна було при суворому табірному режимі. Він жив якимось своїм внутрішнім життям. Діти казали, що вві сні Саша часто кричить.

— Ти не знаєш, Марійко, що таке Брест... Не пережила цього і ніколи не зможеш уявити. Там була така велика фортеця...

І Саша з усіма подробицями розповів, як їх з татом і багатьма мужніми захисниками Брестської фортеці оточили фашистські нападники. Як тато з іншими командирами відбивався до останнього.

— Гітлерівці вигнали жінок і дітей з підвалу, примусили всіх підняти руки. Довго гнали голодними і не годували. Кидали з табору в табір.

А потім посадили на відкриту платформу і привезли сюди, в Равенсбрюк.

Мама, прибувши сюди, вже була дуже слабкою від довгих переходів і тієї їзди на відкритій платформі. Ночами вона кашляла кров'ю і відчувала, що її жде скорий кінець.

Мама віддала мене іншій жінці і просила, аби вона всім говорила, що я її син. Маму взяли незабаром у чорну машину. В той день у небі билосся червоне полум'я он із тих труб.

Жінку, якій віддала мене мама, скоро відправили в Барт*, і я залишився сам. А кричу у сні я тому; що часто бачу, як шалено нуртує полум'я он із тих труб, і вві сні біжу до нього, щоб врятувати маму. Але, коли я сплю з Цезарем, я нікого не бачу, мені тепло.

— Як, ти спиш з Цезарем? З вовкодавом?—скрикнула Марійка. — Ти говориш, сам не знаєш що... Ти мариш!

Їй стало страшно.

— Сашо! Нікому цього не розкажуй. — Вона бігла до барака, і їй здавалося, що її доганяє комендантський вовкодав. Серце страшенно калатало. Вона ледь добігла до свого блоку і напівжива упала на тверді пари з передчуттям неминучої біди.

Невдовзі Сашина таємниця стала відомою всьому концтаборові і закінчилася страшенною трагедією.

В кінці царні, ближче до канцелярії, містилася прибудова, в якій есесівці тримали великого, схожого на вовкодава пса. Пес був улюбленцем коменданта. Іноді комендант брав його з собою, коли йшов оглядати табірну територію чи виїздив з своїми охоронцями в район торфорозробок. Грізний на вигляд вовкодав насправді мав досить лагідну

* Назва місцевості, де працювали табірні жінки.

вдачу, був ледачим і старим. Тримали його, потураючи примхам коменданта і старшої наглядачки Доротеї Бінци, яка мала особливу насолоду від того, що годувала його залишками галет з есесівського столу та печивом, вилученим із посилок Червоного Хреста, які, на її думку, занадто часто надсилали табірним в'язням.

Двері комфортабельної собачої прибудови, де жив Цезар, ніколи не зачинялися. Годували пса об'їдками з комендантського столу і кістками з есесівської кухні. Звісно, Цезар більше любляв кістки, аніж галети Доротеї Бінци. Тому галети часто лежали біля нього незайманими. Як трапилося, що Саша приручив Цезаря, ніхто не знав. Певно, пес був таким же самотнім, як і Саша, і радий був навіть цій нічній дружбі з живою істотою. Саша пробирався у собачу будку рано вдосвіта, коли всі спали. Цезар звик до нього і охоче поступався печивом, принесеним Доротеєю Бінци. Спочатку в обмін на кістки, які Саша збирав на смітнику біля есесівської їдальні, а потім, звикнувши до хлопчика, в обмін на його дружбу.

Саша подружився з Цезарем і полюбив його, Цезар це розумів і відповідав теж своєю собачою довірою, адже насправді на нього ніхто не звертав уваги. Жив він в самотині і, як кожна жива істота, потребував чиеїсь ласки. Іноді Саша, не діждавшись ранку, пробирався до Цезаря вночі. Він стиха кликав його, і пес, немовби розуміючи, що гавкати не можна, ласкаво облизував йому обличчя і руки. Інколи, пробравшись до пса опівночі, він обнімав його, зігрівався і тут спав.

Та одного разу вранці есесівець застав Сашу в обнімку з Цезарем. Він витріщив очі, не повіривши тому, що побачив, а потім протер свої окуляри і, впевнившись, що в'язень спить з вовкодавом, схо-

пив Сашу за руку, надавав йому стусанів і повів до поліцайштубе.

Есесівці вирішили покарати хлопчика якнайжорстокіше, привселюдно, щоб у інших не було бажання привчати до себе табірних псів.

— Віддати його на розстерзання вовкодавам! — люто кричала Доротей Бінц. Вона ж і придумала кару, щоб усі бачили і знали, як годиться шанувати комендантських собак.

Сашу підвісили головою вниз на перекладині над псарнею. Цезаря прив'язали збоку, а іншим молодим, найзлішим вовкодавам наказали кусати хлопчика і рвати його тіло.

Цезар рвався з ланцюга, стрибав високо, як тільки міг, жалібно підвиваючи, злісно гавкав на вовкодавів, що накинулися на його друга.

До місця катування зібрали весь табір. Марійка з Оксанкою прибігли, коли вже зібрався чималий гурт. Коли найбільший пес вивернув хлопчикові всі нутроші, повітря розітнув одчайдушний дитячий крик. За мить есесівські пси розірвали хлопчика на шматки. Марійка більше нічого не бачила і впала непритомною. Жінки, сповнені жаху, закривали руками очі, натовп хитнувся. Есесівцям здалося, що в своїй ненависті в'язні можуть зім'яти їх, і вони почали шмагати жінок нагайками, силою заганяючи їх в бараки.

Не стало Саші, що вечорами так гарно співав своїм тоненьким дитячим голосочком: «Діду мій, дударіку, ти ж, було, селом ідеш, ти ж, було, в дуду граєш...»

Перед очима Марійки все стояв синьоокий хлопчик, що обнімав за шию страшного величезного пса. Скоро табір дізнався, що Цезар здох. В'язні шепталися, що старий пес не пережив смерті свого маленького друга.

Не одержавши від коменданта відповіді на свою вимогу про покращення умов табірних дітей, жінки блоку військовополонених написали йому ще одну петицію і цього разу до коменданта пішла сама Євгенія Клем. Вона обурювалася розprawою над Сашею і тим, що в таборі діти знаходяться в найтяжчому становищі, що вони не мають навіть того мізерного пайка, який отримують дорослі, що діти кинуті напризволяще, приречені на вірну смерть.

Вона поклала комендантові на стіл петицію радянських жінок, у якій вимагалось помістити дітей з дорослими, щоб вона мали змогу доглядати і годувати їх.

-- Може, ви накажете ще приставити до них няньок? — насмішкувато запитав комендант. — Та хто ви врешті така? Хто вам дав право щось вимагати від мене?

— До війни я захистила дисертацію в Одеському університеті, — мовила Євгенія Клем. — Я педагог, виховання дітей — моя пряма спеціальність. Тільки війна нав'язала мені інше...

Комендант зверхньо подивився на жінку років сорока, що трималася з великою гідністю і говорила з ним досить пристойно німецькою мовою.

Ваше знання німецької мови далеко від досконалого. І все ж я зрозумів вас. Ви хочете взяти дітей до себе в бараки? — Він зареготав так, що задрижали стіни. — Ну що ж! Тоді самі і годуйте їх. Значить, вам дають занадто багато їжі!

Євгенія Клем вийшла від коменданта вся червоною від обурення. Вона чекала, що за сміливість він посадить її в штрафний блок. Але комендант поки що залишив її в спокої, тільки дав розпоря-

дження встановити за військовополоненими пильніший нагляд.

Яка ж гадюка цей комендант! — обурилися жінки, дізнавшись про відповідь коменданта. І все ж вони розібрали табірних дітей по блоках і рятували їх як тільки могли.

Віра Удовенко разом з чешкою Мілкою працювали в лабораторії ревіру. Їм було доручено годувати мишей, яких тримали для дослідів гітлерівських лікарів у таборі.

— Нічого, хай мишки трохи схуднуть заради дітей, — вирішила Мілка, — ніхто ніколи не перевіряє, скільки крупи вони з'їдають, зате дітям дещо перепадє.

Вони одержували на мишей крупу та борошно і чималу долю мишачого раціону переправляли дітям.

Француженкам, норвежкам, бельгійкам, власне всім європейським жінкам, крім росіянок, дозволялося одержувати посилки від рідних і від Червоного Хреста. Частину посилок вони почали віддавати дітям.

Часто хтось із іноземок кидав у вікно російського блоку, де жили діти, пакунок з домашнім печивом. Анна-Ліза одержувала посилки із Норвегії і віддавала їх дітям, а антифашистка француженка Марі-Клод віддавала дітям частину табірної пайки, — майже половину! — запевняючи, що їжа «не лізе їй в горло», коли вона бачить голодних дітей. Потім ротармійки назвуть її Марія-Париж і разом з Марією-Москвою врятують Марі-Клод від знищення, заховавши її у себе в блоці на якийсь час, доки відправляли «транспорт на небо».

Увечері Віра Удовенко з Мілкою ховали чашки з гемюзом, а на світанку, коли всі ще спали, несли їх дітям.

Годуючи шестирічну Павлінку, Валя Самойлова запитала у Мілки, за що вона потрапила у це пекло.

— Нас посадили в табір за опір фашистам, — мовила Мілка. — Ще коли я була студенткою Празького медінституту. Ти чула щось про Юліуса Фучіка? — Вона розповіла Валі про його героїчне життя.

— Я з своєю подругою Інкою хотіла бути схожою на нього. За це і опинилася в таборі.

Так Валя вперше в житті почула ім'я чеського патріота Юліуса Фучіка. Вона ж прочитала Мілці вірші Тараса Шевченка про Яна Гуса, і та, хоч і не знала української мови, все зрозуміла.

— Я сама трохи пишу і хочу перекласти вірші вашого Шевченка про безсмертного чеха Яна Гуса.

Валя пообіцяла їй написати підрядник російською мовою, яку Мілка знала краще, ніж українську.

— У нашій ремонтній бригаді «Трилисник» є хороші дівчата-патріоти. Хочеш, я познайомлю тебе з ними? — запропонувала Валя Марійці. — Серед них художниця-бельгійка Фелісі Мартенс. Я чула, що ти опікувалась Сашею, так от вона замальовала Сашу разом з Цезарем. Думаю, що тобі буде дуже приємно мати на пам'ять цей малюнок.

Фелісі вони застали в бараці. Вона сиділа на нарах з олівцем в руках і альбомом на колінах і замальовувала те, що їй найбільше врізалось в пам'ять із табірної життя.

Фелісі по пам'яті відтворювала у своїх малюнках обличчя загиблих подруг, жінок, спалених у крематорії. Їх живі риси лягали на білий ватман альбому. В кожному обличчі художниця зуміла схопити головне. Рішучість, бажання боротися до смерті, краще вмерти, ніж жити рабом. Ось що можна було прочитати без слів у цих малюнках. Картини відправки «транспорту на небо», обличчя, сповнені

страждань, сувора брама табору, сіре приміщення бункера, куди потрапляли всі, хто поставав проти табірнього режиму.

Валя просить Фелісі показати Марійці увесь альбом.

— Фелісі! Дайне бух! Марієчка стільки зробила для нашого бідного Саші, якого всі ми так любили.

Фелісі гортає альбом, на Марійку дивляться до болю знайомі очі Саші. У них стільки щирої дитячої наївності і довіри до людей. Він обнімає за шию Цезаря, а над ними вже схилився гітлерівець у чорному мундирі із зображенням черена і схрещених кісток на рукаві.

Під малюнком напис: «Останній друг». Так, Цезар виявився останнім другом Саші, але їхня дружба була безсилою проти чорної фашистської непаєвисті.

А ось іще малюнок, «Кара»: напівгола, стрижена під машинку жінка в жалюгідному смугастому одязі стоїть на колінах серед табірнього плацу. На неї падає сніг. Поруч наглядачка в чорному плащі з собакою на поводку, а за спиною у приреченої до смерті — високі, повиті димом труби крематорію.

Пройде час. Серед в'язнів які дивом врятувалися, буде і Фелісі. В травневі дні 1945 року, коли Фелісі від'їздила до себе на батьківщину в Бельгію, вона взяла з собою і свій альбом. А через кілька років по тому колишні в'язні табору бачили її малюнки надрукованими багатотисячними тиражами.

* * *

Офіційно наказ коменданта табору «Годувати дітей будете самі» довів до відома ротармійок його ад'ютант Бройнінг, який люто ненавидів дітей. Ставив їх на кілька годин під холодний дощ і вітер.

поров кашуком чи колов їм руки і посипав рани вапном з сіллю. Це викликало у них неймовірні муки, вони плакали, часто кричали, і тоді він мав повне право вимагати в самого коменданта, щоб дітей негайно було відправлено в крематорій.

Діти часом виходили грітися на сонечку, раділи, коли жінки з кеселькоманди катали їх на возиках, звільнених від бачків з гемюзю. А часом самі брали ці возики і катали одне одного.

Варто було Бройнінгу це помітити, як він замкнув дітей, що розважалися з візками, в холодну і сиру кімнату, яка не топилася, і вони мало не померли там. Адже ніхто не знав, де вони. Тільки випадково дізналася Марійка про їх місцезнаходження і розповіла про це ротармійкам. Ті вночі випустили дітей, замок допомогли їм відімкнути слюсарі із жіночого «Трилисника».

Дозвіл розібрати дітей фактично був даний вже після того, як жінки самі таємно розібрали дітей і почали їх підгодовувати. Червоноармійка Марія Петрушина зустріла в таборі маленьку чорнооку Галку і запитала у неї: «Де твоя мама?»

— Її спалили, — відповіла Галка ледве чутно.

— А ти хочеш мати маму? — не роздумуючи, запитала Марія Петрушина.

— Хочу! — ледь чутно відповіла Галка і несміливо простягнула їй свої обидві руки.

Так відбулося удочеріння дівчинки з України жінкою з Підмосков'я. Батько і брат Галі — партизани з Вітебщини — загинули, як герої. Матір — спалили в крематорії. Галя залишилася круглою сиротою і після війни виховувалася в сім'ї Марії Петрушиної.

Віра Удовенко прийшла в ревір, коли почався обхід головного лікаря Персі Трейте. Трейте педантично проводив «селекцію», себто намічав ослабле-

них дітей для відправки в газову камеру. Серед цих дітей, яких мали «загазувати», була і трирічна дівчинка Ліля.

Працюючи в лабораторії, Віра часто бувала в дитячому блоці, її полонили сині, як волошки, очі дівчинки і те, що вона, ще така крихітна, вже вміла говорити. І що найдивніше — говорила не тільки російською, а навчилася вимовляти й німецькі слова. Спочатку Трейте хотів залишити її для онімечування, але, коли побачив, що дитя стало таким кволим, що навіть не підіймається з ліжка, категорично кинув: «І цю теж!»

Віра Удовенко діждалася, коли в ревірі чергувала знайома медсестра, пробралася до дитячого блоку через колючу загорожу і викрала дівчинку. Ліля обняла її за ший своїми маленькими рученятами, і Віра зрозуміла, що вона вже нізачо нікому не віддасть цього дитяти. В блоці військовополонених всі кинулися до дівчинки.

— Матка боска! Таке мале, — здивувалася Мовгося. — Що ти будеш з ним робити?

— Ліля! Лілічка! — гукнули дівчата, немовби це була їхня дитина. А маленька Надя, яку взяла червоноармійка Клава Повітова, вилізла з-під нар і лебеділа:

— Це буде моя маленька сестричка. Я обіцяю доглядати її, коли ви підете на роботу.

— От бачите, і нянька знайшлася, — з полегшенням зітхнула Віра.

Присутність Наді і справді полегшувала її роль як матері.

Надю Богданову гітлерівці вивезли з-під Ленінграда разом з бабусею, яку спалили в крематорії на очах у Наді. Надя розповідала:

— Коли мою бабусю тягнули від мене в крематорій за те, що вона не мала сили стояти на апелі,

я заплакала, а вона мені крикнула: «Не плач, дитино, цим ти мені не допоможеш, а собі зробиш гірше!»

Відтоді Надя, почувши кроки ауфзерки, ховалася під нари. Та витягала її за погу і обливала холодною водою. Про це дізналася Клава і забрала її в блок червоноармійок. Надя часто кричала ночами: «Не бийте мене, мені боляче!»

Спільними зусиллями червоноармійки відпоїли Лілю гарячим чаєм з цукром, який випросили у жінок, що одержували посилки із Франції. Жінки забрали до себе в блоки й інших дітей. Для них діставали із табірної аптеки навіть риб'ячий жир і таблетки глюкози, які називали «гіркими цукерками Равенсбрюка».

У блоці військовополонених жили дві Ліди. Ліда-морячка і Ліда-Пушкін, кримчанка з засмаглим від південного сонця обличчям і чорним кучерявим волоссям. Після того, як її остригли, воно виросло густою кучерявою щетиною. Може, за це волосся, а може, тому що Ліда Безногова знала напам'ять багато віршів Пушкіна, її прозвали Ліда-Пушкін.

Ліда страждала від того, що діти в коштаторі росли, забуваючи не лише грамоту, а й свою рідну мову. Разом з Євгенією Іванівною Клем вона вирізувала із картонок для посилок літери і навчала дітей грамоті. Її здивував хлопчик років семи, якого звали Льонею. Він не тільки добре читав, а й знав напам'ять багато віршів.

— Хто тебе навчив? — запитала його Ліда.

— Моя вчителька, з якою я разом був в партизанському загоні, — відповів хлопчик. — Їх усіх повбивали, а мене привезли сюди.

Відтоді Ліда-Пушкін, відвідуючи дитячий блок, нібито для ремонту водопроводу, охоче читала дітям вірші і, граючися з ними, навчала їх абетки.

Так склалася її дружба з сином загиблих партизанів. По війні вона забере його з собою в Крим і, коли він виросте, разом з ним буде розповідати дітям в школах про страхіття фашистських таборів.

Звичайно, діти хворіли і плакали по почаях. І жінки, стомлені на роботі, тихенько благали, щоб вони плакали тихіше, аби не розбудити блокову і тих, хто врятував їхнє життя.

З цими усиновленими дітьми жінки йшли на Батьківщину після визволення. Вони таке пережили, що не боялися косих поглядів міщан і тих, хто тихо-мирно перебув війну.

За клятвою Гіппократа

Через місяць після прибуття в концтабір лікарів відправили на земляні роботи в таборі і поза табором. До голоду прибавився ще й холод. Працювали під дощем і снігом, не маючи ні теплої одежі, ні взуття. Увечері приходили, промокнувши до кісток, висушити одягу не встигали. На роботі ауфзерки весь час покрикували: «Weiter! Schnelher!» («Далі! Скоріше!»).

Для чогось копали канаву, а другого дня засинали її. Наглядачки сміялися прямо в обличчя: «Советські лікарі нікудишні гробовщики».

Лікарка Любов Конова захворіла і потрапила до ревіру. Пізніше вона згадувала: «В ревірі людей били, калічили, умертвляли уколами. За найменший спротив лікарі-есесівці добивали хворих, топчучи їх чобітьми».

Одного разу Люба кинулася допомагати сестрі перев'язувати покусану вівчаркою жінку. В її ранах зібралось стільки гною, що в палаті важко було дихати. В цей час з'явився Трейте.

— Чому взялася не за своє діло? — запитав суворо.

— Я лікарка, — сміливо відповіла Любов Конова. — Ми давали клятву Гіппократа завжди поспішати на поклик хворого.

— Ти вправно робиш перев'язки. Можеш по одужанні залишитися в ревірі, — сказав Трейте. — Халатів не вистачає, тому працюватимеш у своїй одежі. Але, дивися мені, щоб завжди була чистою!

Люба перев'язувала хворих під наглядом сестри-есесівки. Крім того, вона повинна була бігати по обід, підмітати підлогу, виносити й вимивати урни.

— Тими самими руками, якими я щойно мила вбиральню, я маю робити перев'язки, годувати та напувати хворих, і навіть продезинфікувати їх нічим, — з обуренням сказала вона старшій сестрі.

Про її незадоволення старша сестра донесла головлікарю Персі Трейте.

— Ах, вам не подобається працювати в ревірі! Гарзд, дуже скоро я потурбуюсь, щоб вас перевели дупати камінь і місити глину.

Поки що це була тільки погроза.

Щоб підкупити ротармійок, гітлерівці випустили внутрітабірні марки. Есесівці обіцяли видавати марки тому, хто краще працюватиме. Від марок і пфенінгів Люба відмовилась і підбурювала робити інших те саме. «Їхні тридцять срібляників тхнуть кров'ю і зрадою», — говорила Люба. За це її послали на військову фабрику.

Там їй звеліли йти на роботу до штрафного цеху. В присутності старшої наглядачки Трібус Люба заявила, що виготовляти патрони, амуніцію чи боеприпаси для убивства братів і сестер не буде.

Трібус скаженіла:

— Ця русіше швайн — саботажниця, таких, як вона, треба вішати.

Надворі було холодно, і Любу в самій табірній роботі залишили стояти до кінця дня на апельплаці. Потім її жорстоко побили і відправили в санчастину. Там вона допомагала мити посуд, роздавати їжу хворим, чистила унітази. У неї краялося серце від самого тільки вигляду в'язнів. Брудні, виснажені, вони нагадували тіні Дантового пекла. Медикаментів не було, лише полячки одержували дещо в посилках. Вони охоче віддавали ліки Коновій, яка їх обслуговувала, а Люба вночі робила тяжкохворим уколи. Про це дізналася Трібус. Вона ще раз спробувала примусити Конову працювати.

В супроводі есесівця з собакою вони привели її в цех і силоміць посадили на конвейер, яким рухалися якись блискучі деталі.

— Тобі доведеться виконувати найпростішу операцію — вставляти в цю деталь втулку. Це найлегша справа в цеху. Куди приємніше, ніж мити ватерклозети.

— Ні! — твердо сказала Любова Конова. — Це військове виробництво, і жодної операції тут я робити не буду.

Трібус біла дівчину чим попало. Напівпритомну, есесівець потягнув її до бункера.

В січні сорок четвертого року Любу замкнули в бункері.

Бункер — кам'яний мішок завдовжки чотири метри і шириною півтора. Кам'яний мішок без вікон і повітря. Люба сиділа на лавці в самому табірному платтячку. Було так холодно, що зуб на зуб не попадав. Кілька днів не давали ні пити, ні їсти. В кінці бункера лежала мертва жінка. Труп її почав розкладатися. Спочатку Люба його не бачила, адже в бункері суцільна темрява. Та згодом помітила, що вгорі крізь щілинку ледь пробивається світло. Вдень зрозуміла, що вечір і ніч провела разом з трупом. Згада-

ла постановку «Вій» Гоголя, яку дивилася в дитинстві разом з мамою. Як же жакалися усі люди, побачивши чоловіка, що провів ніч поруч з трупом! Як би повелися вони тут? Люба не плакала, сліз не було. Не боялася, бо знала, що її жде страшніше, ніж описані Гоголем кошмари. Будуть і тортури, і, напевне, смерть. І все ж ніхто її не примусить працювати на фашистів!

Через дві доби прийшов старший по табору. Умовляв. Погрожував. Люба повторювала те, що сказала першого дня. На шостий день прийїхав комендант табору Равенсбрюк.

Любу повели до нього. Він сидів, утولاючи в м'якому шкіряному кріслі, ситий, самовдоволений. Здавалося, що для цієї людини не було війни, нестатків, людського горя. Комендант почав лагідно: «Ну то що? Підемо в цех?» Люба сказала, що працювати на військових об'єктах не буде.

— Ти ж вродлива фрейлейн. Могла б бути окрасою кожного салону. Хочеш, відправлю тебе до освенцімського борделю? Ніхто і не знатиме. По закінченні війни повернешся додому з грішми. — Він знущально дивився у красиві безстрашні очі дівчини, насолоджуючись її обуренням.

— Як там у вас кажуть, по-німецькому? По-нашому... негідник!.. Ви не маєте права мене ображати!

Та комендант не дав їй договорити до кінця. Хоч перекладач із співчуття до дівчини не переклав комендантові слова «негідник», той схопив дівчину за комір і почав душити.

— А, не хочеш працювати, русіше швайн? Це тобі не на фронті стріляти в наших солдатів і спати з руськими офіцерами. З ними ти можеш, а з нашими не можеш? Ну так от! Робота на заводі «Гетінг» чи смерть? Вибирай.

— Мені нема чого вибирати. Я категорично і на завжди відмовляюся виготовляти зброю для вбивства моїх співвітчизників.

— Згноїти її в бункері! — люто вигукнув комендант, викликавши охоронця.

І знову кам'яний мішок, тільки тепер він наповнюється водою, і вода піднімається майже до горла. Вода холодна і смердюча від трупа, що плаває в ній. Любу занудило, але блювати нічим, просто вивертає всі кишки, в голові тьмяніє, і їй здається: це — кінець.

Через кілька днів напівживу Любу витягають з бункера. Старша наглядачка табору довго говорила з нею, дозволила їй переночувати в бараці при фабриці.

«Чого вони від мене хочуть? — не розуміла дівчина. — Комендант табору міг мене просто задушити чи застрелити. Чому він цього не зробив?» Нарешті збагнула. Взятися за неї, щоб зламати її і таким чином залякати, зламати інших полонених ротармійок. Вважають, тоді з ними буде простіше. Ні, не діждуться!

Вранці її силою погнали на фабрику. Наглядач взяв дівчину за руку, потягнув до верстата. «Вам належить виконувати лише одну операцію. Це дуже просто». Він показав, що треба робити з гільзою.

Люба навіть не підняла руки. Мовила рішуче:

— Я — військовополонена. Кулі робити не буду. Передайте своєму старшому.

— Отже, ви обрали смерть? — здивувався наглядач, пильно поглянув на неї. Потім довго про щось радився з іншими фашистами в есесівській формі. Нарешті вирішили її принизити. Їй наказали:

— Мийте вбиральні!

Цілий день Люба мила вбиральні. З цеху в цех. Увечері наглядач побив її і сказав, що до цієї ро-

боти вона не здатна, миє погано. Вранці знову силою посадили за якусь машину. На машині лежала блискуча залізняка.

— Це просто деталь котка. Коток — не стріляє!

— Я хочу бачити, куди ставиться ця деталь, — рішуче мовила дівчина.

Наглядач розмахнувся з усієї сили, вдарив Любу в обличчя. Кров потекла носом, більше її не били. Мабуть, був наказ не вбивати.

До табору Любу повели окремо від усіх, помістили в ізолятор, приставили есмана, щоб не втекла і не спілкувалася з в'язнями. Тиждень її перекидали з цеху в цеху. Показували, як робити ту чи іншу деталь. Люба була несхитною. Зносила побої, знущання, ледь тягнула ноги.

На початку лютого їй сказали, що з нею має говорити комендант табору. Вдосвіта її розбудила наглядачка Велта, привела до себе в кімнату.

Власне, тільки в цій жінці Люба вперше побачила щось людське. Не розуміла, де тільки в таборі набрали стільки наглядачок і есманів, позбавлених людської подоби. Не вірила, що вся німецька нація може бути такою. Тут, у наглядачки, доки та збиралася, встигла роздивитися фотографії. Їх троє: він, вона і син.

— А де ж ваші? Це ж, мабуть, син і чоловік?

— Немає вже. Мертві, — сухо відповіла наглядачка. Але тут же не витримала і заплакала. — Не розумію, кому була потрібна ця війна? Смерть наших чоловіків і дітей? Життя дається людині одне, і от його немає. Все інше в порівнянні з тим, що ти втратив, нічого не варте. Мені було досить місця і в Німеччині. Кому потрібен той простір там, на сході? Чому ніхто у нас не питав?

Люба здивовано дивилася на неї, вірила й не вірила, що вона щира.

— Давай щось перекусимо, — мовила фрау Велта, дістаючи з полички хліб. — Іж, — поклала перед нею бутерброд в півдолоньки. — Раджу не опиратись, все одно тебе зламають. Що ти проти них?

Люба рішуче мовила, що буде твердо стояти на своєму, з'їла бутерброд. Ідучи, вирішила спитати у фрау Велти:

— Чому у таборі всі наглядачі жорстокі і злі?

— Багато з них набрані з рецидивістів. Тому-то вони вислужуються. Я до них не належу. Потрапила до табору за нелояльність до Гітлера. — Більше фрау Велта нічого не сказала і всю дорогу мовчала. Мабуть, зрозуміла, що ця російська дівчина її не послухає.

Опівдні Любу доставили знову в Равенсбрюк. Знайома блокова Мовгося встигла шепнути їй, що вона щаслива знову її бачити живою.

— Щойно звідси відбув хімелътранспорт, на який потрапило і кілька ротармійок. До речі, вони виглядали краще за тебе. Запам'ятай, до коменданта Равенсбрюка потрапляють перед смертю.

До коменданта Любу повели з ранкового апеля. Есман довів її до поліцайштубе — великого цегляного будинку за есесівською їдальнею. Донитував шеф гестапо Ромдор з допомогою перекладача.

— Мені стало відомо, що ти відмовилася працювати. Це ж у вас є гасло: «Хто не працює, той і не їсть». А тут, у таборі, панує закон «хто не працює, той і не живе». Що, тобі набридло життя?

— Я відмовилася не взагалі від роботи, а від роботи на военных заводах. Я — військовополонена, і ви знаєте, що примусити мене не маєте права.

— Нічого, примусимо! — гаркнув шеф. — Церемонитися не будемо. А що ви робите з нашими військовополоненими? Яблучками годуєте?

— Можливо, не яблуками, але й не бруквяним пійлом. Я дуже хотіла б опинитися в такому становищі, як ваші полонені. І щоб до нас було таке ж ставлення. Тобто людське. В таборі розмовляють нагаями і кулаками. Ви чули, щоб так поводитися з полонесими пімецькими солдатами? Очевидно, дуже погані ваші справи, якщо ви жінок-медиків примушуєте робити кулі.

Ромдор встар з-за столу. У нього сіпалася рука, він, певне, хотів за старою звичкою вдарити Любу. Глянувши на її тендітну постать, зрозумів, що вона може не витримати удару. Вбити її зараз в плани гітлерівців не входило. Її треба було будь-що зламати, аби примусити працювати інших.

Коновā знала, що Ромдор любив педантично застругувати сірники і заганяти їх під нігті. Вийняв сірника і почав його застругувати, потім передумав, наказав внести миску з водою. Любу поклали на стіл так, щоб обличчя було над мискою. Дівчину прив'язали до стола, руки в наручниках за спиною. Ромдор сидів і ждав, коли її лице зануриться у воду. За цей час він встиг випалити цигарку і поспідати.

Люба вже ледь тримала голову, і тоді він підійшов до неї і опустил голову в миску. Люба захлиналася.

— Ну що, підеш працювати чи я втоплю тебе в мисці води?

— Я вже сказала...

— Що, дати їй двадцять п'ять? — запитав Ромдор у коменданта.

— З цим ще встигнемо іншим разом. В бункер її. Іжу раз на чотири дні, щоб тільки не здохла... Любу розв'язали, дозволили сісти.

— Підпиши акт допиту — мовив Ромдор з люттю.

— Він написаний німецькою мовою, — мовила

Люба. — Я розумію окремі слова. Хай хтось перекладе на російську мову. Ну, хоч би цей перекладач, який допомагав мені зрозуміти те, що ви говорили.

— В бункер! — загорлав гестапівець.

Переклад протоколу Любі принесли в бункер. Вона зрозуміла, що сам протокол тут мало що значить. Головне — її поведінка, за якою тепер стежив увесь табір.

В бункер привозили їжу українські бранки. Це врятувало Любу від голодної смерті. Вони таємно залишали їй зайву миску гемюзи. Одного разу, коли вартовий запалив у камері світло, Люба встигла прочитати слова, надряпані гострим предметом на стіні камери: «Віра Ванченко 12.III.1922 р. нар. Із Уддес Г. (очевидно, з ударної десантної групи). М. Ленінград. Пр. 28 жовтня, 8V. к.17. Жду розстрілу. Вітчизна, чому ти так далеко? Батьку, мамо і братику Саша, якби ви знали, як я сумую за вами, як мені хочеться ще б хоч раз побачити ваші рідні, кохані обличчя. Але це неможливо. Мені, очевидно, судилося загинути далеко від рідної землі. 15 жовтня».

Люба здригнулася. Вона знала, що така сама доля чекає і її. І все ж знайшла в собі сили завчити напам'ять ці слова і через дівчат передати військовополоненій лікарці Антоніні.

По війні лікарка Антоніна Никифорова піде за цією адресою до рідних Віри Ванченко. Вони разом напишуть лист у музей Равенсбрюка і дізнаються, що за антифашистську діяльність десантницю-полонену Віру Ванченко направили в «Гетінг» в цех по випуску боєприпасів.

Віра довго опиралася, але її силою змусили працювати. Тоді дівчина вирішила боротися з фашизмом інакше. За кілька місяців під її керівництвом

брак у цеху досяг чотирнадцяти ешелонів, які були повернуті на завод. Почалось розслідування і знущання з робітниць цеху. Віра не могла дивитися на замордованих робітників. Тоді Ванченко наважилася виступити перед катами і сказати:

— Не вбивайте безневинних, винна в усьому я!

Віру посадили в тюрму, в одиночний бункер, тримали там кілька місяців, потім повісили, а труп спалили.

Люба не знала, чому загинула ця мужня патріотка, але здогадувалася, що дівчина не підкорилася фашистам і за це була страчена. Та страх ні на мить не закрився в її серце. «Ні, гітлерівцям не вдасться мене зламати!» — твердо вирішила вона.

Через місяць Любу перевели до штрафблоку. Був він обгороджений колючим дротом, відокремлений од інших блоків парканом. Переповнений рецидивістками усіх мастей і колишніми повіями, він з першої ж хвилини справив на неї гнітюче враження.

Жити в оточенні людей, які тебе ненавидять, — це страшніше від одиночної камери в тюрмі. «Краще б уже вони кинули мене в табірну тюрму, ніж між цих виродків суспільства, з якими неможливо знайти спільну мову, та й взагалі не хочеться розмовляти», — думала Люба. Верховодили у блоці розпусні рецидивістки, і що тільки вони не чинили! Так звані «швайг штунде» (години мовчання) могли тут тривати і цілий день.

Отже, було кому стежити за небезпечною ротармійкою. Німкеня Берта підглядала за нею вдень і вночі. Про Берту казали, що вона готувалася стати співачкою, але спилася і втратила голос, що встигла побувати в будинку розпусти і втекла звідти з якимсь французом, обікравши начальницю свого неблагопристойного закладу...

Тут не дозволялося сидіти, не можна було навіть написати якусь записку, не дозволялося мати олівця при собі. Били кому заманеться — наглядочки, штурбові. Накидалися по двоє, по троє. Інші сиділи й реготалися, а коли решта бачила, що ті не справляються, то посилала когось із своїх на поміч.

Їжу в блоці роздавали самі в'язні. Вони часто залишали Любу голодною або ж давали половину пайки, вважаючи, що вона більше не заробила. Найчастіше на Конову сипалися штрафи «оне фресен» — без їжі. Іноді штрафували цим на один день, а інколи на кілька днів — для всього блоку. Це було здебільшого тоді, коли блокова не могла впоратися з Бертою і її прихильницями, які влаштовували такі оргії, що про них знали навіть у комендатурі.

Посилаючи жінок на роботу, блокові й штурбові не обходилися без кийків. Наглядочки супроводжували їх до місця праці з собаками і есманами. Хто відставав, на того нацьковували собак, і ті їх розривали на шматки. Коли наглядочка чи блокова стомлювалися роздавати навкруги стусани, то вдавалися до легшого методу покарання, без застосування фізичної сили. Жертву тягли в умивальну кімнату, де завжди, навіть узимку, були відчинені вікна, обливали її холодною водою і там замикали на кілька годин. Часом занурювали голову ув'язненої в бочку з водою, тоді записували, що ув'язнена померла раптово. Діагнозом все одно ніхто не цікавився.

Штрафникам спілкуватися з в'язнями інших блоків заборонялося під страхом смерті. І все ж тридцять другий блок знайшов спосіб одержувати записки від Любові Конової. Їх приносила радянська військовополонена дівчина Ганя, яка втекла з хімельтранспорту і за це потрапила до блоку штраф-

ників. Люба Конова подружилася з цією дуже хворою дівчиною, що вже не могла ходити на роботу через серйозну травму хребта, яку їй завдав есман. Вона довго провалялася в ревірі, але так і не стала працездатною. Дівчину залишали прибирати блок. Прибиральниці одержували зайву ложку супу, і, коли Любу позбавляли їжі, полтавчанка таємно підгодовувала її. За три з половиною місяці Люба могла б уже померти з голоду, і тільки завдяки Гані цього не сталося.

Ніхто не знав, хто запровадив для штрафників таке безглузде правило: йдучи на роботу чи з роботи, обов'язково співати. Фашистам здавалося, що так вони досягають найбільшої ізоляції, адже, співаючи, в'язні не можуть розмовляти між собою. Для Конової це були найтяжчі тортури. «Луговий зацвів цвіточок...» — співали штрафники, і найбільше серед них чувся пронитий голос Берти. Від цієї нікчемної пісеньки вона діставала справжню насолоду.

Співати тих пісень, яких співали місцеві рецидивістки, Люба не могла. Доводилося удавати, що співає, бо наглядачка навмисне йшла поруч і стежила за нею. «Ти тільки удаєш, начебто співаєш! А голосу твого я не чую!» — І гумова палиця опускалася їй на спину.

В червні Любу викликали в капцелярію, щоб дати двадцять п'ять ударів пагаєм. Подивилися на неї, побачили її немічність, поговорили між собою і відправили до блоку. Так новторювалося кожного вівторка і п'ятниці протягом місяця. Наглядачки заборонили Берті позбавляти ротармійку їжі. «Її мають покарати, і тому вона не повинна вмерти. Після покарання її відправлять на фабрику і вона вже не зможе відмовлятися од роботи, навпаки, стане прикладом для всіх ротармійок, що опираються».

Отже, протягом місяця Люба одержувала пайку повністю, та в липні вирішили, що вона вже витримає екзекуцію.

Її привели в одну з кімнат напівпідвального приміщення — бункер. Поклали животом на довгий стіл з низенькими ніжками, коліна впиралися в маленьку табуретку, трохи нижчу за стіл, руки витягли вперед. Тримали так, доки пасами не зв'язали груди, ноги, руки. Голову замотали мішком, щоб не чути було крику. Дівчина відчула, що задихається. Перед тим, як на голову накиннули мішок, встигла помітити, що до бункера ввійшов комендант табору, старша наглядачка і лікар Трейте. «Ні, ви не почувете мого крику, гади! — затялася вона. — Жодного стогону зараз, ані покори і прохання після екзекуції». І вона витримала... Коли вели, побиту, скривавлену, зібрала останні сили, щоб дійти до блоку. Але вже на подвір'ї, вдихнувши свіжого повітря, відчула, як непритомніє. Отямилася в ревірі. Її насилу повернули до життя свої ж, радянські лікарі-військовополонені. Через кілька днів Любу знову викликали до комендатури.

— Ну що, працюватимеш? — зловтішно запитав комендант.

— Ні! На військових об'єктах не буду! — так само твердо відповіла Люба.

— В бункер! Посмертно! — заволав комендант.

Це було її останнє побачення з комендантом табору Равенсбрюк. Однак в бункер її так і не перевели. Після екзекуції Люба стала такою кволою, що вже не було потреби замикати її в бункері. «Їй вже одна дорога — в крематорій» — сказала старша штрафного блоку.

Есесівки завжди відчували вищість цих дівчат. О, ротармійки зміли мовчати, зціпивши зуби, коли їх били. Їх навіть важко було примусити відрахо-

увати удари по-німецькому: «Айн, цвай, драй...» Вони могли ще примусити рахувати цивільних, ці ж мовчали мов затяті.

У ревірі Любов Конова одержала від своїх подруг-військовополонених лист, де вони обурювалися езекуцією, проведеною над нею. Копію листа, перекладеного на німецьку Євгенією Клем, було відправлено комендантові. В ньому писалося: «Ніколи, ніколи ще не бувало, щоб військовополонених, тим більше медичних працівників, використовували на військових заводах для роботи, спрямованої проти їхньої батьківщини, щоб їх силою, катуванням примушували готувати смерть для своїх братів. Сьогодні радянську лікарку, військовополонену, яка мала мужність відмовитися виготовляти зброю для свого ворога, жорстоко закатували.

Запам'ятайте, вам цього не пробачить історія!»

У листі Конова знайшла вірш, присвячений її мужності. Ось тоді розплакалась.

Досмертний бункер. Гітлерівці знали, що там довго не витримували. Вони сподівалися, що доки радянська лікарка сидітиме в бункері, для інших військовополонених це буде доброю наукою, вони знатимуть, що на них чекає, якщо не захочуть працювати. Гітлерівці були певні, що Люба Конова підкориться. Та цього не сталося.

І знову штрафний блок. Люба не раз згадувала слова гітлерівця в Зоесті *: «О, ви ще не раз пошкодуєте, що ми не пустили вам кулю в лоба. В концтаборі ви будете вмирати поволі, і настане день, коли смерть здаватиметься вам благом...»

Знущання рецидивістки Берти ставало дедалі нестерпнішим. Люба ненавиділа її, не могла чути голосу цієї брутальної, зухвалої рудої німкені, що

---

* Пересильний табір для військовополонених.

невідомо звідки одержувала шпанс і потихеньку попивала його. Напій виводив її зі стану байдужості й сонливості, вливав диявольські сили і збуджував до бешкету, злості, знущань. Берта помітила, що хтось передає Любі записки, одверто, не ховаючися, шпигувала за нею.

— Вона ще вдає, що гідно тримається, ця русіше швайн. Вважай, що маєш за честь сидіти разом зі мною в оцьому смердючому блоці, годувати тих самих блощиць, яких годую я, перша співачка і танцюристка Берлінського нічного кабаре.— Берта підіймала своє смугасте плаття і витанцьовувала перед Любою, нахабно дивлячись на неї.

Потім Берта забрала у Люби навіть останню її тоненьку ковдру, зухвало заявивши, що «північна швайн» давно вже звикла до холоду.

Люба сиділа на нарах і мовчки поглядала на те, що витворяла Берта, користуючись відсутністю штубової. Після роботи на розвантажуванні барж у Люби все боліло, і вона не знаходила у собі ні сил, ні бажання відповідати на гидку поведінку Берти.

Підклавши кулак під голову, Люба лягла і заплющила очі.

Збагнувши, що бійки не вийде, Берта заходилася співати. Їй хотілось довести всім, що вона — загублений, скривджений людьми талант. Завела сентиментальну німецьку пісеньку про любов, розрюмсалась і, обнявши за шийку свою подругу, скигвила. «Все, все поламали мені прокляті. І за що? Тільки за те, що я спуталася з французом. Якби це був благопристойний німець, ніхто б мені й слова не сказав! Тепер маю потерпати тут я, Берта Хольман, що колись бувала на обіді у самого Гітлера».

Берта невдовзі заснула, а з нею послули й інші жінки блоку, не діждавшись очікуваної вистави.

Люба потихеньку витягла олівець і почала писати записку своїм друзям з тридцять другого блоку.

«Дорогі мої! — писала вона. — Мені здається, що я не витримаю тут і місяця. Або збожеволю, або накладу на себе руки. Не маю вже сили ходити на камінь і вантажити баржі. Обстановка у блоці страшна».

Користуючись черговою повітряною тривоگوю, коли всі наглядачки розбіглися, Ганя передала цей лист радянським військовополоненим. Він потрапив до лікарки Антоніни. «Як же вирвати Любу з штрафного блоку?» — гарячково думала Антоніна.

Штрафників готували для відправки на порохову фабрику, де, звичайно, з них не виживе і десята частина. Люба, як завжди, відмовиться працювати, і її чеде вірна смерть. Одержано наказ коменданта: хворих з штрафного блоку до ревіру не класти. До них просто в блок викликають запеклу есесівку лікарку Курт, щоб засвідчити, як правило, лише факт смерті.

За ніч у лікарки Антоніни визрів план. Виснажена і хвора на серце Люба мусить сказати, що захворіла на нирки, і проситися на прийом до сестри есесівки Еріки. Еріка любить сама призначати ліки, щоб показати, начебто здатна заступити будь-якого лікаря. Всі знають, що Еріка короткозора. Коли призначать Любі ліки, то своя медсестра замість таблички з написом «уротропін» дасть Любі табличку з написом «6-й блок». Оскільки хворі швидко йдуть одна за одною, то поліцайка відведе Любу до шостого блоку, де працює лікарка Антоніна.

Черговий день огляду хворих Ерікою всі ждали з нетерпінням. Антоніна хвилювалася більше за всіх. Знала, що в разі невдачі відповідатиме в першу чергу вона. З другої половини дня почали надходити хворі. Серед них Антоніна побачила ледь жи-

ву Любу. Її важко було впізнати. Від міцної дівчини залишилися самі тільки кістки й шкіра. Обличчя землистого кольору, під очима — мішки. Еріка лише поглянула на Любу і відразу, не оглядаючи хвору, встановила діагноз:

— У тебе хворі нирки! Оп які мішки під очима... Уротропін! — гукнула Еріка і почала оглядати іншу ув'язнену.

З табличкою «6-й блок» Любу привели до ревіру, де працювала Антоніпа. Їй приготували постіль ближче до вікна і далі від тифозних хворих. Тільки над вечір, коли все стихло, лікарка підійшла до Люби. Вони обнялися і наговорилися вволю. Тепер до розчиненого вікна шостого блоку підходили військовополонені і допомагали Коновій чим тільки могли...

Випробування. «Крулечки»

В тридцять другому блоці, де жили військовополонені, на другій половині тримали так званих «важкополітичних» — це переважно німецькі підпільниці-антифашистки, які відбули вже своє покарання, але на волю їх не відпустили, а відправили в концтабір для так званого превентивного ув'язнення (себто ув'язнення без пред'явлення звинувачення). На тій самій половині, де жили радянські червоноармійки, було виділено спеціальне приміщення для полячок над якими нацистські лікарі проводили свої нелюдські дослідження.

Важко навіть уявити собі, яка тіснява була в тому блоці. Напхати у порівняно невелике дерев'яне приміщення більш як півтори тисячі чоловік, могли тільки фашисти, яким було байдуже, що в таких умовах людина не може довго прожити. Виснажуючись на роботі, в'язні не мали спочинку і вночі: не вистачало повітря, вони задихалися від смороду.

терпіли від нужді і блощиць. Виснажених «вibraковували» на всілякі транспорти, щоб позбутися, очистити блоки від непрацездатних і заповнити новими в'язнями, які ще можуть працювати.

Військовополнена лікарка Антоніна Никифорова, яка прибула до Равенсбрюка пізніше, ніж велика група полонених, була залишена в ревірі за медсе-стру. Антоніна мила підлогу, заправляла ліжка, роздавала їжу, міряла хворим температуру. Нацп-стська лікарка Герда Оберхаузер разом з хірургом робила перев'язки. Одного разу вона попросила Антснїну допомогти їй. Побачивши, як вправно та перев'язує рани, вона охоче переклала цей обов'язок на неї. Якщо до цього хворі стогнали від грубих рук Герди, то тепер з вдячністю дивилися на лікарку Антонїну, як обережно вона знімає бинти, ще обережніше обмиває і перев'язує рани. Отже поступово Антоніна почала виконувати обов'язки лікарки. До того ж головлікар Трейте, дізнавшись, що вона патологоанатом, призначав її при потребі препарувати трупи.

Умови в ревірі були надто тяжкими. На одне ліжко клали по двоє або й по троє хворих. Анти-санітарні умови не сприяли швидкому одужанню, до того ж відсутність потрібних медикаментів, погане харчування — усе це погано позначалося на хворих. І все ж взаємовиручка в'язнів, допомога радянських лікарів багатьом врятували життя. Дякуючи антифашистці Лотті, що була в добрих стосунках з червоноармійками, Оксана, захворівши в ткацькій майстерні на запалення легень, потрапила в ревір до лікарки Антоніни.

— Цього разу я тебе не випущу, доки не вилікую до кінця, — мовила рішуче Антоніна. А сама гарячково думала. «Що ж призначити дівчині? Висока температура, сильний астматичний кашель...»

Вона встигла ще з першої зустрічі полюбити симпатичну русяву дівчину з України. А відтоді, як Оксана розповіла їй про свою втечу від бауера, перейнялася до неї особливою симпатією і почала ставитись до Оксани з великою довірою. Кілька ночей не відходила від хворої, доки не збила високу температуру.

Ще в сорок другому році табором поповзли чутки, що в ревірі лаштують велику операційну. Туди викликали кілька зовсім здорових полячок і зробили їм операції. Невдовзі весь табір уже знав, що професор Герхард з асистентом зробили операції на ногах здорових жінок. Невідомо з чієї легкої руки, їх стали називати «крулечками», бо справді нацистські лікарі використали їх, як «кроликів» для своїх нелюдських дослідів. Кімната, де лежали «крулечки», була в тому самому ревірі, в якому працювала лікарка Антоніна. Поруч містилася невеличка засекречена комірчина, що її есесівські сестри замикали на ключ.

І тут в палату до лікарки Антоніни привезли з операційної двох молодих полячок. Молодша з них, яку звали Ядвігою, почала плакати і скаржитися:

— До операції після тортур Біндера у мене трохи боліла нога. Операцію мені зробили на литках, і тепер я відчуваю нестерпний біль. Що вони зі мною зробили?— кричала Ядя. Вона зривала з себе бинти, скочила з ліжка. Ядю впіймали, помістили в маленьку комірчину, прив'язали до ліжка і замкнули на ключ. Крізь стінку Оксана протягом усієї ночі чула стогін і прокльони і тому довго не могла заснути.

Через два тижні Ядю оперували ще раз і разом з двома жінками, привезеними з операційної, замкнули в тій самій комірчині.

Антоніна конче повинна була знати, що ж зробили з полькою Ядвігою, чому вона перестала стогнати і затихла. Попросила Оксану постояти на сторожі, а сама підбрала ключа і відімкнула потаємну кімнату. Заглянувши туди, Антоніна з жахом помітила, що у Яді не було тепер руки до лопатки, а у двох інших жінок ампутовано ноги. Антоніна швидко замкнула кімнату, Оксана повернулася на своє ліжко.

Через якийсь час до кімнати ввійшла сестра СС, несучи в руках шприци. Через хвилину вона повернулася з порожніми шприцями...

Мертвих жінок, із страшними слідами своїх дослідів, есесівці поклали в подібні до труп ящики і забили гвіздками. І все ж таємниця есесівських лікарів була розкрита, її передали по інтернаціональному кільцю. Жорстокість фашистських лікарів викликала у в'язнів люту ненависть. Дедалі більше дівчат, які приходили до ревіру здоровими, виходили каліками. Здебільшого це були засуджені до смертної кари, їм, здавалося, було однаково, аби якимось продовжити життя. Та коли після операцій їх все-таки повели на страту, навіть смертники збунтувалися.

Згодом фашисти почали більше вдаватися до іншого «матеріалу». Душевнохворі люди потрапляли в кімнату для божевільних. Звіди їх приводили збудженими, це ще не були справді божевільні люди, але вже стояли на грані психічного зриву. Їхні нерви не витримували ні надмірного знущання, ні перепаселення в бараках, ні отих нескінченних апелів і праці під нагаєм. Уколами їх доводили до сонливого, байдужого стану, а потім проводили над ними свої експерименти.

В таборі зростало обурення. Двох прооперованих смертниць забрали з ревіру у крематорій. Тепер

«крулечки» нарешті збагнули, що їх обдурювали, і відмовилися йти на повторні чергові операції. Тоді в блоці позамикали двері. Блок вдень і вночі охороняли поліцаї. Три дні «крулечкам» не давали їжі.

В ревірі Оксана встигла потоваришувати з полькою пані Геленою, дружиною польського патріота, яка потрапила в табір як заложниця. Звичайно, пані Гелена теж почувала себе смертницею, адже вирок над нею могли вчинити щохвилини. Та, незважаючи на це, вона відмовилася од операції на нозі. Коли її почали прив'язувати до стола, вона вирвалася і втекла. Її знайшли і посадили в бункер. В бункері її зв'язали і силоміць пооперували прямо на підлозі. Операцію робили в антисанітарних умовах, без наркозу.

Привезли на операцію ще чотирьох полячок-заложниць, чоловіки яких воювали в польських з'єднаннях проти фашистів. Ці вже знали, що їх жде. Вибравши момент, зуміли втекти і сховатися в блоці червоноармійок. Доки нацистська сестра викликала есесівців, польки встигли переодягнутися, і ті, прибігши до блоку радянських військовополонених, зустріли жінок, що виносили на носилках мертвих. Вони мали на руках вінкелі червоноармійок, тому їх не зупинили. Есесівці обшукали весь блок, але полячок не знайшли. Відтоді вони переховувалися в різних місцях, потім, дякуючи активісткам Опору, дві з них одержали номери померлих і жили в різних блоках до самого визволення, іншим двом пощастило втекти.

Відчуваючи наближення краху великого рейху, адміністрація табору намагалася сховати сліди своїх злочинів. Найбільше їх зараз непокоїли «кролики». Їх треба було негайно вивезти і знищити так, щоб ніхто не знав, куди вони поділися.

На початку лютого тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року в тридцять другий блок принесли список. В ньому значилося шістдесят прізвищ жінок, яким зробили експериментальні операції на ногах.

— Треба негайно втікати, — запропонувала польська заложниця пані Гелена.

Втікати, коли навколо вишки з кулеметами, коли вдень і вночі чатують вартові, а крізь колючий дріт пропущений струм великої напруги. Ця пропозиція більшості здалася нездійсненною. І все ж частині «крулечок» пощастило перевдягнутися в чужі плаття і вийти з чужими номерами на роботу за зону табору. Сподівалися, що пощастить втекти. Але, як на зло, охорона цих партій останнім часом була підсилена. Вже на місці, в лісі і на торфорозробках, побачили, що на втечу не варто і сподіватися.

Проте «крулечки» зрозуміли: табір настільки великий, що у величезній масі людей можна загубитися, якщо змінити номер і прізвище. На допомогу «крулечкам» прийшли жінки інтернаціонального кільця. Ночі «крулечки» проводили в загальних блоках, а як тільки починало світати, кожна ховалася де могла. Частина жінок здійснила з великими труднощами підкоп під блоком й переховувалися там в нилюзі, без світла і свіжого повітря, тремтячи від страху і задубівши від холоду.

Порівняно молоді ще жінки стали схожими на старух. Щоб їх не впізнали, вони замотували голви великими хустками чи просто лахміттям, затуляли обличчя. Дехто перевдягнувся в одягу, яку любили носити табірні черниці, себто надміру довгі плаття. На рукава смугастих суконь пришивали чужі вінкелі з великими номерами за сто тисяч, тоді як номери «крулечок» були значно меншими.

Чимало «крулечок» переховувалося по ревірних блоках, під чужим прізвищем і номером.

В блоці залишилося зовсім небагато в'язнів, але й ті мали намір втекти, як тільки прийдуть за ними.

В кінці лютого сорок п'ятого року блокова одержала наказ від головної наглядачки про те, що «крулечкам» забороняється виходити за межі свого барака. Дізнавшись про цей наказ, жінки не спали цілу ніч. Вони розуміли, тепер щохвилини можна ждати, що прийдуть есесівці, візьмуть їх силою і вивезуть в газові камери. Кілька днів проминуло в тяжкому очікуванні, всі відчували, що над ними нависла страшна небезпека, що треба щось робити, а не сидіти склавши руки. В блок з'явилася сама Доротея Бінц і спробувала всіх заспокоїти:

— Хтось із наших ворогів навмисне сіє брехливі чутки, — розчулено говорила вона. — Ми ж хочемо створити для вашої евакуації найкращі умови. Ви повинні бути готовими до транспорту, що має слідувати до Гроссрозена. Починається евакуація, і ми хочемо, щоб у вас були найкращі умови в дорозі. В зв'язку з наближенням фронту, ми, можливо, більше не одержимо вагонів, тому, знаючи, що ви особливо хворі, вирішили віддати ці вагони саме вам. Не поїдете ви, бажаючих, розумніших і хитриших за вас, знайдеться скільки завгодно.

Та «крулечки» не повірили елейшим умовлянням Доротеї Бінц. Вони добре знали цю запеклу фашистку.

Після декількох невдалих спроб зібрати «крулечок» нацисти влаштували генеральний апель для блоку, де мешкали «крулечки» і частина віськово-полонених та політичних.

Поліцаї разом з наглядачками оточили барак. Бінц наказала виходити всім по черзі. Спочатку відпустили військовополонених, потім політичних. Тоді тільки «крулечки» зрозуміли, що вони потрапили в пастку. На допомогу прийшли політичні

і військовополонені. Вони разом штурмували кільце наглядачок і есесівців, хоробро приймаючи на себе їхні удари.

Есесівці і наглядачки били штурмуючих палицями, залякували їх штрафними блоками, і все ж частині «крулечок» пощастило вирватися з оточення і втекти в табір, змішатися з іншими в'язнями. Серед тисяч в'язнів їх нелегко буде знайти, і це добре розуміла адміністрація табору.

Військовополоненим і політичним вдалося вирватися з лабетів есесівців чимало «крулечок». Вони помітили, що наглядачки тепер побоюються їх. Адже вороги знали, що з наближенням Радянської Армії кожному із них загрожує відплата за нелюдське поводження з в'язнями. Розуміли вони і те, що червоноармійок просто так, на очах у всіх в'язнів, знищити не можна.

Весь блок «Ніч і туман» був у траурі. Їхня блокова польська заложниця пані Зося одержала наказ нікуди не виходити із блоку. Це означало, що скоро буде виконано смертний вирок, який давно висів над нею. Смертний вирок було винесено гітлерівцями за те, що чоловік її, польський офіцер, патріот своєї батьківщини, воює у польських з'єднаннях проти фашизму.

Другого дня Зосю повели на розстріл. Всі полячки, політичні, а особливо червоноармійки прощалися із нею, плачучи.

Червоноармійки мужньо стояли шеренгою, проводяючи антифашистку в останню дорогу. Всі знали, завтра замість Зосі, яку всі встигли полюбити, прийде есесівка Кетті Кнопль і з ранку до вечора буде шпигувати за кожною із них.

За бараками для хворих височів земляний вал з вишками для вартових. В ньому викопали бомбосховище. Головлікар Трейте вирішив використати його для препарування трупів. В одному з підвалів, що містився поруч з моргом, працювала й лікарка Антоніна. Прощаючись з Оксаною, вона показала їй, де її можна знайти.

— Як тільки тобі буде потрібна моя допомога, знайдеш мене он там! — вказала на східці до підвалу.

В погребець, де працювала Антоніна, часто навідувалися в'язні. Вони ставилися з великою повагою до радянської лікарки і, коли потрапляли у безвихідь, сподівалися на її допомогу. Звичайно, вона не завжди могла допомогти. Але іноді їй щастило дістати якісь ліки у європейських жінок, що мали право на посилки з дому, вона могла дати розумну пораду. На її роботу дивилися часто з острахом і внутрішнім трепетом. Навіть Шурка, забігши якось в трупарню, мовила:

— Яка ж страшна у тебе робота!

— Невже ж страшніша за твою? — запитала лікарка.

— Авжеж, страшніша, — невинно відповіла Шурка-кат. — Я б'ю живих, а ти ріжеш мертвих.

«Що ж, у цьому є певна логіка ката», — подумала лікарка. Вона вигнала Шурку і просила її більше ніколи їй не заважати.

— Стривай, потрапиш ще й ти до моїх рук, тоді погворимо по-іншому, — злісно кинула Шурка і, з гонором піднявши голову, пішла.

Оксанка дуже скучила за Марійкою і Антоніною. Марійці іноді щастило пробратися до неї, принести їй щось із продуктів, які давали для Оксанки жін-

ки її кімнати. Та останнім часом Марійка теж почувала себе зле і вже сама ледь діставалася ліжка після роботи.

Хворих у ревірі більшало. Оксана лежала «валетом» з жінкою-астматичкою. Вночі її сусідка померла. Оксанка не зімкнула всю ніч очей. Вона відчувала, як дубіє тіло жінки, і сама крижаніла від того холоду. Вилізла з ліжка і просиділа біля вікна до ранку. Вранці вирішила піти в «анатомку» до Антоніни. Боязко вийшла з ревіру. Побачила, як у сусідньому блоці жінки з тотенкоманди клали на возок померлих уночі. Вантажниками трупів були здебільшого пімкені — карні злочинці. Вони брали мертвих за руки і ноги, під грубі вигуки рахували «айп, цвай, драй», розгойдували тіло і кидали на возок. Оксана встигла помітити серед трупів ще зовсім молоду жінку, на щоках її грав рум'янець. Дівчині здалося, що вона ще жива, коли її кинули на возок, з її рота потекла червона цівка крові. Щоранку до моргу привозили нові трупи. Часом їх було так багато, що в мертвецькій не вистачало місця, і тоді їх складали біля бомбосховища.

Табірною вулицею йшли наглядачки. Оксана сховалася в ревір, доки вони пройшли, і потім побігла до погребця. Саме в цей час вивантажували біля моргу трупи, і Оксана почула приглушений стогін серед мертвих. Стрімголов побігла східцями вниз. Лікарки Антоніни на місці ще не було. Через віконце Оксана заглянула в морг, сподіваючись побачити, її там. Ні, лікарки і в морзі не було. Те, що вона побачила, жахнуло її ще більше, ніж жорстокість жінок-вантажниць. Дантист Гармс виривав у мертвих золоті зуби... Перед ним поважно виступав його підручний і шпатель відкривав мертвим роти, а Гармс, видобувши щипцями коронки, клав

їх у торбу. Тепер Оксана зрозуміла, чому в'язні називали Гармса осквернителем трупів. Золото він здавав в канцелярію, але чимала частка цього золота осідала в його кишнях. Вона метнулася від вікна моргу, боячись, щоб її ніхто не побачив, і тут же натрапила на лікарку Антоніну.

— А ти чого тут? Щось сталося?

— Там, серед трупів, жива,— заплакала Оксана, притиснувшись до плеча Антоніни.

Лікарка підбігла до штабеля трупів, почувла стогін і наказала жінкам з тотенкоманди зняти кілька трупів, щоб добулися до живої. Неохоче, лаючись, вони все-таки послуухали її.

На Оксанку жалібно глянули водянисті очі жінки, що борсалася під трупами, а тепер силкувалася підвестися. Вона, очевидно, була дуже хворою і піднятися так і не змогла.

— А тепер покладіть її на носі і віднесіть до того ревіру, з якого взяли,— наказала лікарка жінкам з тотенкоманди. Вони поклали напівмертву на носі і понесли. Лікарка пішла за ними, щоб подати жінці найпершу допомогу. Вже в ревірі вона зробила їй укол і сказала сестрі, як бути далі. Нещасна жінка ожила. Вона потім ще довго житиме і дякуватиме лікарці Антоніні при кожній зустрічі за врятування. А потім, по війні, згадуватиме її із вдячністю.

— А що в тебе? — тільки тепер запитала вона Оксанку.

— Я спала всю ніч з мертвою. Мені страшно, — знову розплакалася дівчина.

— Біжи, Оксанко, до свого ревіру, а я простежу, щоб хвору відвезли в палату.

Труп забрали з Оксанчиного ліжка тільки надвечір. Герда Оберхаузер, розлючена тим, що в її блоці знову порядкує ця ненависна їй радянська

лікарка, вирішила зігнати злість на Оксані. Ще вчора вона викликала «крулечку» для проведення чергової операції, та не з'явилася. Тоді вона, глянувши на Оксану, вирішила, що ця дівчина вже досить здорова для того, щоб провести операцію на ній. Вона наказала відвести її до операційної. Оксану схопили і почали прив'язувати до стола. Але їй пощастило вирватися. Дівчина втекла і сховалася в блоці військовополонених.

На Барт

Уже звечора військовополонені знали, що завтра вранці їх, дванадцять чоловік, відправлять у Барт. З ними їхало близько п'ятдесяти молодих дівчат, відібраних у таборі спеціальною комісією.

— Досить мені, досить! — кричав комендант табору. — Відберіть тих, що підбурювали писати петиції, і очистіть від них Разенсбрюк. У Барт їх! Там з ними церемонитись не будуть. Хто не послухається — згноїти в бункері, довічно в штрафні блоки, нарешті — в газові камери.

Серед військовополонених, що мали їхати в Барт, були Іра Лозова і Валя Самойлова. До півночі вони говорили, як їм важко розлучатися з друзями, з якими зустрілися в таборі, особливо ж із своїм блоком військовополонених.

Віра Удовенко підійшла до Іринки, мовила:

— Чула вашу розмову з Валюшею. І нам теж нелегко розлучатися з усіма вами. Тільки, якщо вже так вийшло, нічого не вдієш. Приймай наше бойове завдання. Яке те підприємство в Барті, ми поки що не знаємо. Адміністрація табору на цю тему з нами не хоче говорити, тримає в глибокій таємниці. Відомо лише, що Барт — це табір у таборі.

— Нам пообіцяли, що ми там будемо медичними працівниками.

— Ну, обіцяти вони вміють. А от до нас дійшли інші чутки від учасників руху Опору в таборі, зокрема від його керівника Еріки Бухман. Якщо там справді військовий завод, то ви, звісно, повинні відмовлятися від роботи. Але не доводити справу до кривавих сутичок. Що ви зможете проти озброєних до зубів фашистів? Треба навчитися вести боротьбу проти них навіть у найтяжчих умовах. Віддати життя задарма — це найпростіше. Можливо, що і на їхньому заводі доведеться все ж працювати і, де тільки можна, влаштовувати диверсії. Звісно, люди в цехах різні, але потроху і в них треба пробуджувати свідомість. Така думка керівників нашого руху Опору. Якогось досвіду у боротьбі ти вже набула тут, але, очевидно, там буде набагато важче.

Ірина зітхнула:

— Коли ми всі разом, не страшно і вмерти. А тепер тривожить невідомість.

Віра Удовенко зняла теплу фуфайку:

— Візьми, в дорозі згодиться! Мені ж наші в'язальниці пообіцяли вив'язати вовняну тілогрійку.

Групу жінок, що їхали на Барт, підняли вдосвіта. І знову холодний, незатишний товарняк, цього разу для перевозки коней. На підлозі ще збереглися сліди перегоронок: такий вагон містив вісім коней, в'язнів же набилося більш як півсотні. Двері зачинили і заплombували з надвору. У вагоні — напівтемрява. Ледь пробивалася смужечка світла крізь вузькі віконечка з ґратами. Настрій у всіх був пригнічений.

Серед цивільних, яких відправляли у Барт, була і Оксанка. Відтоді, як після ревіру її переховували військовополонені, щоб вона не потрапила до «крулечок». Оксана подружилася з ними. Валю Самой-

лову навіть полюбила. Та, власне, це ж завдяки їй і лікарці Антоніні вона не померла тоді від мокрого плевриту, а потім від запалення легенів, не була відправлена в «транспорт на небо».

Десь посеред дороги від Равенсбрюка до Барта на одній із станцій поїзд зупинився. Зайшов німецький офіцер.

Полонянок вигнали з вагона і вишикували в колону. Німецький офіцер походжав вздовж колони і пильно приглядався до кожної з дівчат.

— Усі молоді! Це добре, — сказав по-німецьки.

Потім підходив до тих, кого уподобав, безцеремонно вказував пальцем:

Ду, ду, ду — ап!

Офіцер відібрав біля дванадцяти дівчат на свій смак. Серед них були Оксана Безсмертна, Валя Самойлова, Люда Гаєвська, Галя Заброцька. Отже, відібрав наймолодших і найвродливіших...

Відібраних дівчат посадили в фургон разом з німецькими автоматниками, решту загнали у вагон. Двері закрутили дротом. Офіцер сів у машину з шофером, і дівчат повезли, нічого їм не кажучи.

Іхали досить довго. Від побережжя Балтики в глибину Німеччини. Дівчата сиділи на лавках арештантської машини, де навіть віконечок не було, щоб роздивитися, куди ж їх везуть. На серці було тривожно.

— Куди ж вони збираються нас везти і чому віділили від наших подруг? — тривожно шепотіла всім Галя Заброцька. — Полізли усі, як овечки, в машину, нічого не спитавши.

— Та капець нам, хочуть тихцем позбутися непокірних.

— Тоді б взяли і Лозову. Вона найбільше бунтувала проти «чорного транспорту» і так званих «преміальних талонів» за сумлінну роботу.

— Не такі вони дурні, щоб дешево робочу силу пустити в розход! Вони вичавлять з нас усі сили, а потім викинуть, як непотріб.

Машина зупинилася перед залізною брамою. Шофер відчинив двері, випустив дівчат. По вишках з вартовими видно, що це концтабір.

— Ось так! З огню та в полум'я, — каже Люда Гаєвська.

— Все одно і тут на війну працювати не будемо, — рішуче заявляє Валя Самойлова.

У супроводі есесівців і собак дівчат привели до бараків. Офіцер кудись побіг, а дівчата стоять на дощі роздягнені, голодні. Адже в дорозі їх ніхто не годував. Просто перед ними — похмурий двоповерховий будинок. Із-за нього вийшла калона чоловіків в смугастій табірній одежі. Коли в'язні порівнялися з дівчатами, хтось із них сказав:

— Жіноче поповнення... в Бухенвальд.

— Руські есте?

— А може, хто з України?

— Я з Києва! — вихопилася Валя, зрадивши, що і тут, у відомому всім пеклі, є теж свої, земляки. Оглянулася, щоб подивитися, хто ж запитав, але побачила лише згорблені спини і смугасті куртки. В'язні побоялися навіть повернути голови в бік дівчат.

І все ж на душі в бранок стало тепліше. Отже, і тут є свої, значить, знайдуться і друзі. Вони ще довго стояли в дворі під охороною есесівця з собакою на повідку.

Із будинку вийшов невисокий на зріст, худий, як засушений гриб, чоловічок з пов'язкою на рукаві. Підійшов до есесівця, щось йому сказав. Той засміявся і нецензурно вилаявся, дивлячись на дівчат. «Засушений гриб» наблизився до дівчат, запитав:

— Звідки ви, дівчатка? Чи ви хоч знаєте, навіть що вас сюди привезли?

— Ми військовополонені і працювати на воєнних об'єктах не будемо! — проговорила Валя не раз повторювану фразу.

Вона вже приготувалася до того, що її ударять, як це робили в гестапо Равенсбрюка. Але, на їхнє здивування, «засушений гриб» стиснув руку в кулаці і, приклавши її до грудей, впівголоса сказав:

— Іх біл дойче комуніст. Рот фронт!

Дівчата порозкривали роти від здивування і тільки тепер на рукаві і на грудях німця побачили пришитий поверх смугастої табірної одежі червоний вінкель — так в таборах мітили комуністів.

— Я Альфред Буцоль. Якщо вам буде дуже зле, відшукайте мене, може, в чомусь і я зможу вам допомогти.

Більше нічого не встиг сказати дівчатам німець, що назвав себе комуністом, довірившись радянським військовополоненим. Отже, і в цьому фашистському лігві є люди, які можуть підтримати їх у важку хвилину.

За спиною пролунав крик: «Ахтунг!» Дівчат повели в приміщення. Довгим коридором вони дійшли до якоїсь кімнати. Під стінами стояли есесівці, які дивилися на дівчат, як на рабинець, що їх привели на продаж. Дівчатам наказали роздягатися.

Оксанка сором'язливо зняла своє плаття і, прикриваючи груди, стояла в самій сорочці. Старший з есесівців, підійшов до неї, брутально рвонув сорочку. Грубо вигукнув до всіх:

— Скидайте з себе все!

Дівчат оглядали прискіпливо.

В однієї з них часто висипала кропивниця. Це бувало від нервування і від ліків. Лікар, що заглядав навіть в зуби, допитувався, від чого у неї почер-

воїння шкіри. Боялися тифу, епідемія якого лютувала по таборах. Потім почали допитувати кожну, де служила, чи вчилася до війни, чи правильно записана в картках національність.

Молоденький есесівець з дебільним виразом обличчя цапнув Зойку за груди, вона відштовхнула його так, що він заточився. Есесівець вистрелив у дівчину, вона впала, заливаючи кров'ю підлогу. Дівчата кинулися до неї, але Зойка була мертвою. Її тіло негайно витягли.

Старший лікар нервувал. Він порадився про щось з есесівським офіцером і твердо сказав: «Висипання у цієї фрейлейн підозріле. Взяти дівчат ми не можемо. Є підозра на тиф».

— Одягайтеся! — злісно кинув офіцер, плюнувши з досади, що даремно загубив стільки часу.— Ці суки неспригодні навіть для борделю.

Дівчат знову посадили в закриту машину і повезли до поїзда. Всю дорогу вони проплакали, згадуючи одчайдушну Зойку, яка звикла завжди сама себе захищати, її сміливість врятувала подруг від ганьби.

По приїзді ж у Барт полонянкам не дали ні їсти, ні пити, ні навіть відпочити. Прямо з поїзда етапом відправили на завод.

Вийшли з вагонів. Дме холодний лютневий вітер, силе в очі колючим снігом, а вони ж здебільшого в одних платтячках та в легких, без підкладки, табірних жакетах. На ногах парусинові дерев'янки без задників (їх тут називають ще шуї). Територія табору так само, як у Равенсбрюку, огорожена колючим дротом. Правду казали німкені, що Барт — це табір у таборі Равенсбрюк. Перед очима майже такі самі бараки, як у Равенсбрюку. З одного боку — жіночі, з другого — чоловічі, а посередині — адміністративні корпуси. За ними видніються за-

водські цехи. Чути шум авіаційних моторів, видно злітну смугу. Тепер уже ні в кого не було сумніву, що це авіаційний завод і аеродром.

Дівчата дивляться одна на одну, в їх очах тривога і рішучість. У Лозової стиснуті кулаки. Кров підступає Валі до обличчя, воно вкривається червоними плямами. Після всіх попередніх знущань ще й це!

— Вони сподіваються, що ми виготовлятимемо їм деталі для бомбардувальників, які потім будуть бомбити наші міста і села, вбивати наших рідних. Не діждуться! — Ірина одразу помітила, як посуворішали в усіх обличчя, в очах — тривога й німе запитання: «Як бути далі?»

— Ні, я краще вмру, ніж тут працюватиму, — мовила рішуче Валя.

Її ніжне, майже воскове обличчя налетіло від хворобливого рум'янцю й обурення. Її, що пройшла Сталінград, стріляла з кулемета в гітлерівців і, тяжко поранена їхнім танкістом, була взята в полон, хочуть примусити повернути смертельну зброю проти своїх!

— Та ніколи, ніколи цього не буде! — ще раз рішуче мовила вона. Валя одразу збагнула, що всі ті обіцянки про влаштування їх тут медирацівниками — просто брехня. Їх хотіли виманити з Равенсбрюка, щоб там усі п'ятсот військовополонених не запротестували, не повели за собою весь табір.

Полонянок вишикували біля приміщення одного з цехів. Довгов'язий німець у цивільному, очевидно, майстер, звернувся до них російською мовою, густо пересипаною німецькими словами:

— Ви прибули на підприємство «Хейнкель-концерн». Тут уже все залежатиме від вашого старання в роботі і, звісно, особистих здібностей та слухняності. Хто добре працюватиме, тому дирекція

фірми видаватиме додаткову пайку, можливо, навіть дозвіл на відпустку і виїзд до рідних на якийсь час чи й назовсім.

— Це ж брехня, брехня, — шепотіла Ірина. — Вони ніколи не випустять із свого секретного заводу, скоріше згноять нас тут живцем.

А майстер і далі говорив флегматично, голосом дуже втомленої людини. Мабуть, він багато разів повторював одне і те ж і, очевидно, сам не вірив у те, що говорив.

— А тепер вас розведуть по цехах, прикріплять до майстрів, покажуть робоче місце і павчать, що робити.

Він почав викликати за списком номери, вказуючи, куди йти. Однак вся колона стояла перухомо, ніхто з полонянок не ступив ні кроку, ніби не чули того, що їм наказували.

— Ви що, не чули чи не зрозуміли, що я вам сказав?

— Ваш завод військовий, — рішуче мовила Ірина, не виходячи з колони, — і ми на ньому працювати не будемо.

— Військовий чи ні, яке це має значення? — вишкірився майстер.

— Ми — радянські військовополонені — відмовляємося виготовляти зброю для вбивства наших рідних, — голосно вигукнула Валя Самойлова, — категорично відмовляємося!

— І ми теж, хоч ми й не полонені, а просто силою вивезені з України, не будемо робити літаки... Вони ж бомбитимуть наші міста. Відмовляємося працювати на воєнних об'єктах...

Заводські майстри й інженери вийшли з цехів, очевидно, щоб прийняти поповнення, здивовано дивилися на таких зухвалих і нерозумних дівчат. Оксана прочитала у декого в очах навіть співчут-

тя, а старий майстер шепотів, нібито про себе, але так, щоб його почули хоч передні, що стояли близько: «Фрейлен, опам'ятайтеся! Це ж смерть, вірна смерть. Ви ж іще такі молоді».

Такого тут ще не бачили. Серед інженерів і майстрів — переляк і розгубленість. Вони бояться доповідати комендантові, метушаться, розмахують руками, щось гелготять між собою. Поло янки почули тільки одне слово, сказане, очевидно, шефом: «Примусити! Провчити!»

Той, що бігав до шефа, доповів про виклик есесівців для встановлення порядку. Гітлерівці дивилися на радянських полонянок, як на лютих ворогів. Чекали, що ті можуть кинутися на них навіть голіруч. Однак жінки стояли спокійно, з міцно стиснутими устами. Прибули есесівці. Майстер ще раз наказав полонянкам іти працювати. У відповідь почув одностайне:

--- Ні, зброю ми кувати не будемо!

Тоді на жінок накинулися есесівці і почали їх пешадно бити гумовими палицями, кастетами і загаяти до цехів. З того нічого не вийшло. Ті, кого силою потягли на робочі місця, незабаром повернулися і, як і раніше, стояли разом з подругами, сповнені рішучості краще вмерти, ніж піти працювати на фашистів.

А у мене... а у мене ж брат льотчик! — заголова дівчина з цивільних.

Її одразу зрозуміли, і до неї підскочив есесівень, ударив кастетом, вона впала на землю, обливаючись кров'ю. Нацькували псів. Найбільший вовкодав кинувся до дівчини, почувся пронизливий крик. Скривавлене дівоче тіло навмисне довго не прибирали, але жінки не здавалися. Стояли у дворі на холодному лютневому вітрі до вечора.

--- Хто піде в цехи, той відразу одержить хліб, ---

волав інженер, надриваючи горло, але колона стояла незворушно. І тут одна з поліцайок закричала:

— Ці північні свині не відчувають холоду. Для них це як променад...

— Знімайте верхню одягу! — скомандував шеф.

Під ударами кийків бранки знімали табірні жакети.

— І панчохи, хай знімають і панчохи, і гольшуги! — верещала та сама поліцайка, трясучись від задоволення, що це вона придумала для ненависних дівчат випробування холодом.

— Тепер їх можна полити з брандспойта! — наказує старший есесівець.

Струмись холодної води спрямували на жінок. Поступово на тілах він береться льодком. У них вже зуб на зуб не попадає.

У вікнах блоків засвічуються вогні. Повз колону жінок ідуть робітники заводу — французи, чехи. Хтось із них запитує:

Чому вони стоять? Та ще й роздягнуті на морозі?

— Це руські. Відмовилися працювати, — відповідає конвоїр.

— Браво, руські діви! — кричить хтось з робітників захоплено. До ніг Ірини, що стоїть у першому ряду з високо піднятою головою і рішучим виразом обличчя, летить плитка шоколаду.

Ірина ступає крок уперед, нахиляється, щоб її підняти, і в цю мить свистить нагай. Розлючена наглядка б'є передніх куди попало — по обличчю, по спині. На табірних платтях полонянок проступають червоні смуги. Лозова, стиснувши кулаки, примушує себе стояти не поворухнувшись. Висока, ставна, вона зім'яла б оцю миршаву наглядку з жорстоким обличчям і очима наркоманки, однак напружує всі сили, щоб не кинутись на неї.

Холодний вітер гнав розірвані хмари, крізь які де-не-де просвічувалися зірки. Он і та вечірня зіронька, яку так часто показувала Оксані її мама. Може, й вона зараз дивиться на цю зірку, тому і згадується у цю мить тепла мамина хата і її школа. Ноги у Оксани затерпли від стояння, земля холодна, холод пронизливий.

«Мабуть, пальці відморожу», — подумала Оксана. Хотілося сісти на землю і заснути. Та свідомість підказувала, що сісти на землю зараз значить підвести і всіх старших подруг, отож трималася з останніх сил.

Світало. В таборі почався ранковий апель. Зловісно й погрозливо, не обіцяючи полонянкам нічого доброго, завилала «сова».

Приклад радянських військовополонених підбадьорив інших бранок, що вже працювали в концерні. Вранці чимало чешок і югославок приєдналось до колони з Равенсбрюка, підтримуючи жіпок, які відмовлялися працювати на військовому виробництві. Наглядка з допомогою есесівців схопила одну югославку, почала бити і кинула її собакам. Ті розірвали бідну жертву на шматки. Дві молоді югославки кинулися було на допомогу старшій, але теж були розтерзані спущеними з ретязів псами. Лежали на землі кривавлячи сніг...

— Те саме буде і з іншими, хто підбурюватиме до саботажу! Якщо хто здумає примкнути до бунтарок, кинувши роботу в цеху, з тими розмова буде коротка — смерть! — кричав старший есесівець.

На дахах будинків поблизу Барта сиділи місцеві мешканці, розбуджені гавканням собак і криками жінок.

Побачивши нещасних, вони почали вимагати припинити розправу над беззахисними, ні в чому не винними жінками.

— Ми будемо скаржитися вашому господареві пану Хейнкелю. Він не погладить по голівці тих, що чинять гірше за варварів. Такого ще не бачив наш стародавній добродійний Барт.

Однак невдовзі мешканці впевнюються, що їхній старовинний «доброчинний Барт» побачить ще й не такі злочини гітлерівців, а на лаві підсудних у Нюрнберзі опиниться і їхній «гуманний» хлібодавець батечко Ернст Хейнкель, який у повоєнних своїх брехливих писаннях намагався довести непричетність до масового знищення людей на заводі в Барті, філіалі табору Равенсбрюк.

Так жінки стояли доти, доки не з'явився комендант Барта, а з ним і начальник концтабору, якого підняли з ліжка.

Комендант швидко пройшов уздовж колони, поглянувши, з ким матиме справу. Дівчата здалися йому миршавими, не вартими уваги. Впала в око лише крейджано-біла, з посинілими губами і блакитними очима дівчина, яка дивилася на нього з неприхованою ненавистю. Став навпроти неї, широко розставивши ноги, як господар. Хотілось висловити співчуття цій дівчині, яка здалась йому пімкенею. Як вона сюди потрапила?

— Дойч медхен? — запитав він досить лагідно.

— Ні! Nein! — твердо, стримуючись, щоб не зацокотіти зубами, мовила білявка.

Це була Валя Самойлова. У неї сьогодні був день народження, їй згадувалася мама... Перед очима пливли іменинний торт і сімнадцять свічок на ньому.

— Чому відмовляєтеся працювати? — звернувся саме до неї, бо вона відповіла йому по-німецькому.

— Ми не працюватимемо на заводі, що виробляє зброю чи літаки, з яких убиватимуть наших рідних. Згідно з існуючою міжнародною конвенцією, ви не

маєте права примусити нас, військовополонених, працювати на військових об'єктах...

— А! — закричав комендант. — Ти ще пам'ятаєш про якісь там конвенції! Я примушу тебе забути навіть власне ім'я, русіше швайн!

Він з усієї сили вдарив Валю чоботом у живіт. Вона впала як підтята. Її потягли до карцеру, а комендант продовжував ексекуючі далі.

Він кричав, наказував жінкам негайно йти в цехи до своїх майстрів. Але вони стояли як вкопані. Тоді він пройшов уздовж колони і тицьнув пальцем у груди жінок, які здавалися йому призвідниками бунту.

— Візьміть ось цю, — вказав на Ірину Лозову. — І оцю! — штовхнув до неї грузинку Ларо Лахші.

Оксанка не змогла стримати кашлю, що душив її, і закашлялася від холоду, що діймав якнайбільше, бо після хвороби легень не встигла ще як слід одужати. Комендантові здалося, що вона навмисне заважає йому говорити, і він вказав і на неї:

— І ось цю!

Зупинившись біля майстра, повільно запалив цигарку, збоку вдивляючись в обличчя полонянок. Йому здалося, що в їхніх очах він прочитав розгубленість. Стояв, вдоволений тим, що позбавив дівчат їхніх ватажків.

— Життя цих жінок у ваших руках! — звернувся до них через перекладача. — Якщо ви й далі відмовлятиметеся од роботи на заводі, ми розстріляємо їх на ваших очах. Даю на роздуми три хвилини.

Минуло три хвилини, а полонянки так само стояли непорушно і відповідали, що працюватимуть тільки на операціях, не пов'язаних з воєнним виробництвом.

Комендант наказав відібрати ще заложниць, вирвати у них зізнання, хто призвідник цього нечуваного бунту.

З канцелярії долинали крики тих, що потрапили до рук катів. Витягали їх звідти ледь живими і, безсилим, вели до цехів. Але дівчата і в цехах відмовлялися працювати, через якийсь час вони поверталися до гурту. Їх відправляли в карцер. Жінки ще раніше домовилися між собою, що кожна говоритиме тільки за себе. «Я сама так вирішила» або ж «сама так вважаю».

Тепер у карцері лишилося дванадцять жінок, Гітлерівці записали їх номери, звірили з особистими справами і зрозуміли, що призвідники бунту — військовополонені. Вирішили покарати їх якнайжорстокіше. Вишикували біля цеху і звеліли есесівцям поливати холодною водою з брандспойта. Вода бралася кригою, вони ледь трималися на ногах, нарешті одна з них не витримала, впала. Її потягли до бункера. Решта ж стояла на морозі, поволі замерзаючи. І, певне, вони, ці мужні дівчата, перетворилися б на льодові стовпи, коли б коменданта не покликав до телефону сам рейхсфюрер Гімmlер, який черговий раз збирався відвідати Ра-венсбрюк і Барт.

— Досить! — махнув рукою комендант, розуміючи, що рейхсфюрер не похвалить його, якщо він замордує таку молоду робочу силу, яка ще може попрацювати на німецький рейх.

Полонених кинули у підвал, наполовину заповнений водою. «Підвал, до якого ніколи не загляне Гімmlер і, отже, не дізнається, що там подихають радянські військовополонені», — сказав комендант.

Вони стояли по коліна у воді, збившись до купи, щоб було тепліше. У них вже не було сили навіть розмовляти, дуже хотілося заснути і не прокинутись

ніколи. В підвалі було темно. Діймав задушливий сморід, і тільки коли очі звикли до темряви, вони побачили, що десь високо вгорі пробивається крізь вузьке віконечко світло, а навколо них у воді плавають дохлі щури.

Тільки на третій день їх вирішили погодувати. Вартовий відімкнув двері, і робітниці з кесельколони принесли бачок гемюзи, ополоник і металеві мисочки.

Більшість полонянок була пропасниця, і вони звернулися до коменданта з вимогою прислати лікаря.

Вимогу передали наглядачкою ті самі дівчата з кесельколони, і комендант дозволив повести їх до ревіру на огляд. Виявилося, що у дев'ятох за-палення легень, їх відправили до ревіру. Тільки Ірина і Валя, хоч і кашляли, ще трималися на ногах.

— Ти говорила комендантові, що могла б піти прибиральницею,— сказала Валі та сама наглядачка, яка передала коменданту вимогу ротармійок.— На трасі від гарячого цеху до аеродрому потрібна прибиральниця. Ту, що була там раніше, вчора відправили до психіатричного ревіру. Вона була надто старою і не могла переносити ревіння літаків.

Так Валя стала прибиральницею гарячого цеху і дороги, що вела з цеху на аеродром. Відразу згадала доручення Удовенко і подумала, що можна буде влаштувати якісь диверсії на аеродромі.

Наглядачка Еммі Клейн розповіла дівчатам, що її чоловік загинув на фронті, що війна, яку веде Гітлер, зробила її нещасною на все життя.

— Повірте, у нас ніхто не питав, чи хочемо ми тієї війни.

Валя, яка добре знала німецьку мову, уважно дивилася на цю жінку, що встигла вже зазнати го-

ря і, можливо, саме через те була людянішою, ніж усі ті наглядочки, яких знала досі.

— А вам я радила б іти в цех до майстра Вільгельма Крафта. Він добре ставиться до руських, — сказала вона Ірині Лозовій. — Кращого майстра у нас в Барті немає. А не підете на роботу, з вами довго панькатися не будуть. Потримають ще тиждень у підвалі, і якщо не помрете самі, то поведуть на розстріл. Не думайте, що всі німці однакові. У нас теж є антифашисти.

Ірина зрозуміла, що більшого Еммі не могла б їй сказати, навіть якщо і сама була антифашисткою, і вирішила скористатися з її поради.

Гер Крафт виявився літнім флегматичним німцем з лисиною на всю голову. Він поставив Ірину до свердлувального верстата і сказав: «На жаль, у нас свердла ламаються досить часто, а по них треба ходити на склад аж до другого цеху, через кілька прольотів». Ірина невдовзі впевнилася, що на дорогу до складу і назад треба витратити майже дві години. А незабаром навчилася сама ламати свердла. А що поруч працювала росіянка, то вони по-змовницьки робили це разом. Коли Ірина приносила зламані свердла до майстра, він скрушно хитав головою, але не лаяв її, не бив, як це робили інші майстри, а посилав по нові.

Лозова знала, що майстер Крафт має багато неприємностей через те, що його цех не виконує норм, але він не знущався із своїх робітників, не примушував працювати понад силу.

Одного разу шеф вилаяв майстра і штовхнув його так, що той ударився головою об станину. Ірина кинулася до Крафта, підняла його голову і тримала так, доки йому не стало краще. Він потиснув їй руку і сказав:

— Однаково Гітлеру — капут.

Ірина посміхнулася, але, боячися провокацій, нічого йому не відповіла. Тільки після війни Ірина дізнається, що Крафт був підпільником.

Ідучи до складу по пові свердла через кілька цехів, Ірина мала можливість спостерігати, як працюють інші дівчата.

— Для кого так стараєшся? — сказала, ніби мимохідь, дівчині, яка особливо сумлінно працювала, щоб виконати задану їй норму. — Ти знаєш, куди це піде? На вбивство твого батька чи брата.

Дівчина стрепенулася від несподіванки, подивилася навколо.

— А як не виконаю норми, то що мені буде? Відправлять в газову камеру.

— Усіх не відправлять. Комусь же треба і працювати. Їм вигідно спочатку витиснути з нас усі соки, а тільки потім — у крематорій.

Іншим дівчатам підказала, як симулювати поломку мотора. Робила це обережно, коли в цеху не було наглядців. І все ж знайшлася зрадниця в партії цивільних жінок. Почувши пораду Ірини, донесла на неї есесівцям.

Саме тоді, коли дівчата разом з Іриною виводили мотор з ладу, есесівка підійшла до Ірини ззаду і приклала їй до ноги розжарений у сусідньому гарячому цеху шкворінь. Ірина закричала від страшного болю і знепритомніла.

Опам'яталася в ревірі. Над нею схилилося знайоме обличчя.

— Кето? — зраділа Ірина, побачивши славу севастопольку, з якою познайомилася в пересильній тюрмі. Потім спільні дороги етапом в Равенсбрюк. На відміну од більшості грузинок, Кето мала не чорне, а біле волосся і привітні голубі очі.

— Кето Хомеріно, — радісно вигукнула Ірина, — вас послав всевишній у найтяжчу хвилину життя!

Справді, Кето. Але тепер я не Хомеріно, а Сезамова.

— Ви одружилися? І змінили прізвище? Чи не так?

І так, і ні, — мовила лікарка, перев'язуючи Ірині обпечену ногу. — В ті страшні дні, коли фашисти гнали полонених дорогами Криму в Бахчисарай, я теж була в одній з колон. Ми йшли босі, голодні, під палючим сонцем, залишаючи на землі криваві сліди. А наші конвоїри їхали на конях і підганяли нас нагаями. Вже не маючи сил іти далі, один з полонених упав. Гітлерівець вийняв пістолет, щоб пристрелити. В цю хвилину полонений повернув голову в бік конвоїра, і я впізнала в ньому нашого військового лікаря Сезамова. В очах його я прочитала таку тугу за життям, такий німий зойк несправедливості... Адже він врятував немало не тільки радянських людей, а й поранених німців, що їх підбирали на фронті наші медсестри. Одного разу і мені він врятував життя. Я кинулася до нього, закрила своїм тілом і закричала до гітлерівця: «Не стріляйте в нього! Благаю! Він же поранений!» Конвоїр стьобнув мене нагайкою по плечах. «Цюрюк! А то й тебе пристрелю», — люто заволав він. «Ні, не відійду! — закричала не своїм голосом. — Як я можу залишити в такому стані свого чоловіка! — Ці слова самі зірвалися з моїх уст, бо зрозуміла, що тільки я зможу врятувати його в цю хвилину. Та він же ваших полонених не пристреливав, а оперував і повертав до життя». Мабуть, конвоїр зрозумів мене, бо запитав у полонених: «Це справді її муж?» — «Так! Це її чоловік!» — закричали всі одноставно. Лікаря поклали на воза, а мені дозволили перев'язати рану, яка кишла червою, і йти за возом біля нього. Ось так я стала Сезамовою. — закінчила розповідь Кето.

Завдяки Кето Ірині і Валі пощастило встановити зв'язок з комуністичним підпіллям у Барті. Тепер до ревіру клали дівчат, які мали стати зв'язковими з підпіллям у Равенсбрюку. Кето і військовополонена лікарка Тамара Чаяло ставили діагноз якоїсь небезпечної хвороби і відправляли їх як тяжкохворих до Равенсбрюка, мотивуючи тим, що в Барті немає відповідних медикаментів для лікування. Зв'язкові передавали керівникам російського підпілля Клем та Удовенко відомості од Ірини Лозової чи від Валі та інших активних учасників Опору проти фашизму в Барті. З Равенсбрюка на завод у Барт партії жінок надходили досить часто, і через них підпільники Барта одержували від центру інструктаж.

Ірина Лозова натякнула Кето про своє «бойське завдання», а та, в свою чергу, сказала, що непогано було б зв'язатися з німецькими робітниками-антифашистами.

Після ревіру Оксану поставили працювати разом з Валею прибиральницею в гарячому цеху. До їх обов'язків входило і прибирання траси.

Одного разу в обідню пору до Валі й Ірини підійшов високий білявий чоловік. Назвався Францем, сказав, що лікувався у Кето, хоч він з вільнонайманих, а не полонених. Спитав у Ірини, чи немає у неї знайомих дівчат у гарячому цеху, які погодилися б виготовляти залізні табакерки.

— Звісно, є, і не одна, — відповіла Валя.

— Виготовити їх доведеться точно за розмірами, вказаними на кресленні, яке я дам. Але це треба робити так, щоб не бачив майстер, у великому секреті від інших. Коробочку належить начинити осколками магніту. У них в цеху скільки завгодно обрізків магнітної стрічки.

Коли мова зайшла про магнітну начинку, Валя.

яка немало вже повоювала, зрозуміла, що йдеться про магнітну міну, але промовчала.

— Гарзд. Я мушу поговорити з дівчатами.

Корпус міни виготовили радянські військовополонені, вони ж дістали осколки магнітної стрічки. Начиняли корпус вже в чоловічому цеху.

— А тепер мені треба кілечка ось такого розміру, — сказав Франц.

— І скільки ж вам потрібно таких кілечок для бомб? — спитала Валя, дивлячись прямо йому у вічі.

— Ви все зрозуміли. От і добре, — мовив, хвилюючись, Франц. — Кето мені сказала, що вам повністю можна довіряти. Але я хотів би, щоб ви нікому з дівчат, навіть надійних, не казали, для чого ці коробочки і кільця. Чим менше людей про це знатиме, тим спокійніше буде усім нам.

— Гарзд, — погодилася Валя. — Звісно, медсе-страм не треба знати, що ми виготовлятимемо магнітні міни.

— Але це ще не все, — попередив її Франц. — Готова, вже начинена, магнітна міна з чоловічого цеху повернеться знову до вас. Тільки дівчата чи ви особисто зможете вибрати її на аеродром. Саме прибиральниці зручно буде покласти її у подвійне дно відра, під сміття. Потім залишити в туалеті, в умовному місці. Забере ж його старший прибиральник дядя Ваня.

— З гарячого цеху до аеродрому маємо право проходити тільки ми з Оксаною. Значить, виносити міни доведеться одній з нас.

— Саме вам. Оксана надто молода, може злякатися.

— Не бійтеся, їй можна довіряти. Я знаю її давно. — І Валя розповіла Францу як Оксана з Марійкою втікали через усю Німеччину.

— Бідні дівчатка, — співчутливо мовив Франц.

— Але виноситиму міни я, — твердо сказала Валя. — Тільки у крайньому разі можете замінити мене нею.

Так група радянських полонених включилась у роботу по виготовленню мін. Хтось із німецьких антифашистів ставив їх на літак. Літак злітав і через якийсь час підривався. Оскільки від нього лишилися самі тільки тріски, фашисти не могли докопатися, чому в повітрі вибухають їхні бомбардувальники.

У цехах посилили охорону, встановили стеження майже за всіма військовополоненими, викликали в комендатуру на допити. Але так нічого й не дізналися. Виготовлення мін було старанно законспіровано, і в Барті так і не вдалося фашистам дізнатися, чому все частіше надходять звістки, що літаки підриваються в повітрі, не досягнувши цілі. Ніхто спочатку і уявити собі не міг, що вибухали літаки від магнітних мін. Однак на Барт летіла депеша за депешою.

Знову викликали на допити, погрожували, та виявити нічого не змогли. Тоді гітлерівці вирішили розстріляти весь російський блок.

Вийшов гітлерівець — шеф, про якого казали, що це кат-садист, який ударом кулака одразу міг убити людину.

— Якщо добровільно скажете, хто в цеху займався диверсіями при виконанні важливих військових завдань, то кари зазнають тільки винні. Якщо ж не скажете, то всі підряд будуть розстріляні!

Групу озброєних есесівців поставили проти колони військовополонених. Запала важка мовчанка. Тоді несподівано для всіх з колони росіянок вийшла гінка дівчина. Це була Оксана Безсмертна. Її змушене непосильною працею обличчя з синяками під

очима вже зовсім не нагадувало обличчя тієї дівчинки, що плакала у вагоні від удару гітлерівця. Вона рішуче дивилася прямо в очі ката. За час перебування в таборі Оксана встигла підрости і здавалася зовсім дорослою. Говорила чітко й сміливо, знаючи, що йде на вірну смерть, але сподіваючись своїм визнанням врятувати старших подруг:

— Диверсії робила я сама. Можете розстрілювати мене. Жаль, що я не доживу до перемоги. Однаково ваш кінець близько. Вище голови, росіянки!

На жаль, подвиг дівчини не врятував її подруг з блоку військовополонених; кожен десяту з них було розстріляно.

Валю Самойлову посадили в бункер. Тільки завдяки допомозі німецької антифашистки, маленької Еммі, Валя не померла там від голоду. Еммі ж і відчинила їй двері бункера, коли гітлерівці виводили в'язнів з концтабору Барт.

* * *

В свідомості Марійки після відправки Оксани в Барт було єдине бажання: втікати, втікати, хоч би навіть там чекала на тебе смерть. Вона відчувала, що більше не витримає, що може кинутися на цих самовдоволених нахабних пригінчих, що так собі й досі походжають апельплацом, упевнившись, що вони-таки представники вищої раси і їм все, що вони роблять, дозволено, узаконено, а решта жінок табору — то оті швайн.

Одного разу апель тривав довго— години три на лютому холоді. Марія стояла біля дротяної загороджі. Даша, що була поруч, сказала, що різати-ме колючий дріт, щоб допомогти втекти полькам.

— Стань так, щоб мене не було видно, — попросила вона Марійку. Марійка намагалася затулити своєю постаттю Дашу, доки та різала дріт.

Через годину, коли всі наглядачки стовпилися в протилежному кінці колони, частина полячок втекла через рєвір. З'ясувалося, що цих жінок мали взяти на «чорний транспорт». Ось через те вони і вчинили бунт. Одна із червоноармійок, завзята й смілива москвичка Петрушина, вчепилася у волосся наглядачки, щоб допомогти жінкам втекти від смерті. Побачивши, що на виручку їй біжить поліцайка, Марійка, не довго думаючи, підставила їй підніжку. Наглядачка впала прямо в калюжу. Марійку ввіймали, почали бити, вивели за браму і потягли до крематорію. Здоровенна поліцайка штовхнула її у двір крематорію.

Марійка заточилася і впала. Почула, як із скреготом за нею зачинилися важкі ворота. Піднявши голову, побачила двір крематорію і відчула, як її підстрижене волосся підіймається дибки. Вона все ж таки спромоглася підвестись і стояла мов закам'яніла. У дворі штабелями, мов дрова, лежали трупи голих жінок, на їх худих, посинілих спинах темною фарбою вивсєсно табірні номери. В'язні-чоловіки везли тачки, на яких горою було навалено мертв'яків.

Марія затремтіла від жаху. Вона зрозуміла, що це все... Її сплять живцем, і ніхто навіть не дізнається, де і коли вона знайшла свій гіркий кінець. Тачки котилися в напрямку до крематорію, з якого валував сіро-жовтий, з густим смородом дим.

Марійка позадкувала до воріт. Хотіла відчинити ворота, але вони були на засові. Тієї ж миті до неї підійшов вартовий з собакою.

— Що тобі треба? — запитав він російською.

— Ви росіянин? — зраділа дівчина.

— Ні, я румун, — відповів він.

Щось у його голосі викликало довіру Марійки. Вона подивилася на нього благальним поглядом.

— Мені всього чотирнадцять років, чотирнадцять. Ти розумієш? Я не хочу вмирати. Не маю права. Мене жде мама. — Марійка заплакала.

Вартовий співчутливо дивився на дівчину, що потрапила в це пекло. Він не став розпитувати, як вона, жива, опинилася тут, дістав ключ, відчинив ворота і виштовхнув бідну дівчинку геть.

Крадучись поза будівлями, Марійка дісталася свого барака і через вікно в умивальній кімнаті зайшла в спальне приміщення.

— Де ти взялася? — скрикнули її подруги.

— З того світу, — відповіла і, знеможена, впала на нари.

На щастя, наглядачка, що надумала спалити її живцем, не встигла навіть роздивитись обличчя дівчини, яка підставила їй підніжку, — через те не впізнала її пізніше. Про все, що трапилося на вранішньому апелі, знала її вірна подруга Даша. Але ця дівчина вміла мовчати.

«Трилисник»

В січні сорок третього року, вийшовши з ревіру, німецька антифашистка Лотта побачила, як в неділю жінок одного з блоків примусили марширувати до полудня. Виявилось, що це кара за те, що в їхньому блоці потекли крани. Лотта, дочка німецького слюсаря, згадала, що вдома вона часто допомагала своєму батькові і весь дрібний ремонт по дому робила сама.

До цього часу всі слюсарні роботи в таборі виконували есесівці. Про кожну аварію вони доповідали начальству і злість зривали на жінках того блоку, де трапилася аварія. Так було і тепер. Щоб чимсь допомогти жінкам, Лотта попросила в есе-

сівців слюсарний інструмент, і не минуло і години, як всі крани в блоці були відремонтовані.

— Підеш працювати слюсарем? — запитав есесівець. — У мене не вистачає чоловіків.

Лотта зрозуміла, що на цій роботі вона зможе допомогти в'язням. Працюючи без нагляду есесівців, вона зможе ходити по всьому табору, контактувати з в'язнями інших бараків, а значить, і налагодити зв'язок між комуністами. Йй, комуністці з двадцять восьмого року, яка всю свою молодість присвятила Комуністичній партії, вкрай необхідно було знайти собі надійних помічників.

Лотта попрохала польську антифашистку Зося підшукати йй надійних дівчат серед червоноармійок.

— Візьми нашу Марію Петрушину, — порадила Зося. — До війни вона була студенткою Московського медичного інституту. Розуміє німецьку мову. За її людяність, прямий характер всі звать її Марія-Москва.

Марія Петрушина привела ще українку Ліду Безногову, табірна кличка Ліда-Пушкін, кримчанку, що працювала до війни на залізниці.

В таборі цих трьох дівчат — німкеню, росіянку і українку — прозвали «трилисником». Вони мовби символізували собою дружбу антифашисток різних національностей, по суті, вони стали зв'язковими інтернаціонального кільця. Учасникам руху Опору без них було б значно важче налагодити зв'язок між антифашистами і комуністками усіх блоків.

Перед приходом Гітлера до влади Лотта з Німеччини емігрувала в Брюссель. В концтаборі вона добре знала всіх бельгійських антифашисток.

При зустрічі бельгійська комуністка попросила Лотту взяти в жіночу слюсарню Равенсбрюка Фелісі Мартенс, яка у себе на батьківщині, в Бельгії, була учасницею руху Опору.

— Розумієш, ця дівчина талановита художниця, але хвора на серце. З її здоров'ям, вона довго не витримає важкого табірнього режиму.

Марія-Москва і Ліда-Пушкін охоче прийняли Фелісі в своє товариство. Вони виконували за неї важку роботу, лише на апелі вони являлися в повному складі. Лотта подивилася малюнки Фелісі. Вона захоплено гортала її альбом.

— Це ж документи... Які документи табірнього життя! По війні їх обов'язково надрукують, і весь світ ще раз наочно впевниться, що таке фашизм.

Чимдалі більше антифашисток, учасниць Опору, ставали на місця блокових і штурбових.

Однією з комуністок, котрій, як «політично невиправній», довелося провести два роки в штрафблоці, була Еріка Бухман. Ця незламна, переконана комуністка користувалася загальною пошаною кращих людей табору. Скоро після переведення Еріки в штрафблок її призначили блоковою.

Двічі на тиждень після вечірньої перевірки в певний час Лотта під покровом ночі пробиралася з тилової сторони табору до штрафного блоку. Відракувавши від рогу будинку третє вікно, вона умовним знаком, кількома ударами азбуки Морзе, стукала у шибку. Еріка навшпиньки підходила до вікна і відчиняла його так, щоб між рамами створилася невелика щілина, достатня для того, щоб Лотта передала маленькі згортки, хліб, теплі речі, записки для політичних товаришів із штрафного блоку. Сама ж одержувала доручення і розпорядження Еріки для комуністок інших блоків.

Часто Лотта присилала замість себе Марійку. Вона тепер повністю довіряла цій дівчині. Відтоді, як Еріка стала блоковою, вона помістила всіх політичних окремо від рецидивістів. Тепер навіть в штрафному блоці верховодили комуністки.

Блок «Ніч і туман»

Восени 1944 року в блок червоноармієцької прибігла дівчина з санпропускника Галя Матузова і розповіла, що з останнім транспортом прибула дружина німецького комуніста Ернста Тельмана.

— Квіти, негайно роздобути квіти, щоб її привітати, — заметушилася Марія Петрушина.

Прямо з клумб біля канцелярії, ризикуючи потрапити в штрафний блок, вона нарвала пізніх айстр.

Вечоріло. Надворі накрапав дощ, зривався осінній холодний вітер. Червоноармієцькі вечеряли. До блоку зайшла в супроводі блокової невисока на зріст немолода вже жінка із стомленим обличчям. Відразу всі оточили її, незважаючи на блокову. Кожен хотів сказати Розі Тельман щось приємне, привітати її.

— Ми щасливі, що ви з нами, — сказала їй Марія, вручаючи букет квітів.

Дружина Тельмана виявилась простою в поведженні, мала дитинну, сонячну посмішку, і, може, тому всі звали її просто Розою. Блокова відійшла вбік, здивовано дивлячись, яке пошвавлення викликав прихід «важкополітичної ув'язненої», сказала щось штубовій, і вони обидві вийшли. Розу одразу посадили до столу, поставили коло неї хліб, намазаний маргарином, і чашку кави. На той час це було неабияке багатство. В цю хвилину раптом ввійшла наглядка, мабуть, оповіщена блоковою. Вона зупинилась як вкопана на порозі. Біля столу сиділа Роза, а перед нею стояла Марія і тримала її за руку. Роза щось говорила їй німецькою мовою, а вона відразу перекладала на російську, щоб слова Тельман були зрозумілими для всіх. Увага всіх прикута до цієї маленької на перший погляд, звичайної

жінки. Наглядачку ніхто не помічав. Вона ображено вийшла, заглянула до спальні.

В спальні дівчата готують для новенької постіль. Звільняють найкраще місце, несуть ковдру, подушку, чисте простирадло і навіть нічну сорочку.

— Звідки це? — суворо запитує наглядачка.

— Із посилки Червоного Хреста, — не моргнувши оком, відповідає дівчина, хоч насправді білизну видали німецькі антифашистки з складу. Оцінивши обстановку, наглядачка виходить, щоб про все доповісти начальству. Дякуючи її доносу завтра Розу Тельман переведуть до блоку «Ніч і туман». Наказ про будівництво цього блоку верховне командування вермахту видало в грудні 1941 року, коли Гітлер встиг окупувати майже всю Європу. Окупувати, та не підкорити, бо росли щодня сили опору багатьох завойованих країн. В цей блок «Ніч і туман» вирішили помістити і дружину вождя німецьких комуністів, в особистій карточці якої, як і в багатьох важкополітичних, стояв штамп: «Повернення небажане». Та це буде на ранок...

Цієї ж ночі німецькі антифашистки влаштували побачення Рози Тельман з її дочкою Ірмою.

Ірма прибула в Равенсбрюк із одиночної камери Шарлотенбурга. Змучена і хвора, вона стояла разом з етапниками чергового транспорту на табірному дворі, в глибині алеї смерті. Підпільниці були сповіщені про її прибуття і пізно ввечері привели Ірму до 32-го барака, де серед військовополонених знаходилася її мати.

Вони кинулись в обійми одна одній і якийсь час стояли мовчки, дивилися одна на одну, ковтаючи сльози. Ірма боялася запитати, чи правда те, що підпільниці розповіли їй про батька.

По війні Ірма згадує: «Ми притислися одна до одної, я вся тремтіла, захлинаючись від сліз, у ме-

не було перечуття, що я більше не побачу маму. Нашу зустріч охороняли ротармійки, боячись, як би не заглянула ауфзерка.

— А пам'ятаєш, як ми приходили до батька у в'язницю і він писав нам на грифельній дошці, знаючи, що в камері встановлені підслуховуючі апарати?

— Пам'ятаю. Тут, певне, те саме. Будемо говорити тихо.

Це була коротка ніч. Ми не встигли наговоритися, як наступив світанок. Раптом мама наважилася сказати те, про що ми обидві мовчали.

— Я не вірю, Ірмо, що батько загинув під час бомбардування Бухенвальда американцями, — сказала мама. --- Гадаю, що гітлерівське радіо передало цю вигадку, щоб зламати нашу волю. Вони не посміють його вбити. Скоро ми будемо всі разом. Радянська Армія вже близько. Вони визволять нас, — гарячково шептала мама.

Не знаю, чи вірила мама в смерть батька, чи просто втішала мене цими словами. Я попрощалася з нею, сповнена надії, що все передане по радіо про смерть мого батька — чергова вигадка, яких і до цього було немало. «Будь мужньою, — сказала мама. --- Ми мусимо до кінця боротися, не піддаватися ніяким провокаціям і не бути малодушними».

На світанку ми розлучилися. Радянські військовополонені, які всю ніч охороняли нас, провели мене теплими, співчутливими поглядами. Ніколи не забуду цих благородних жінок, які так піклувалися про мою маму. Стільки любові і ніжності проявили вони до неї.

На світанку я поїхала з транспортом в'язнів далі, в Нойбранденбурзький табір. Там я виконувала найтяжчу чорну роботу в тюремній кухні. Одного разу, коли я чистила картоплю, наглядалька зі зліс-

тю дивилася на мене, очевидно, думаючи, як дошкулпти мені.

— Зніми, нарешті, ти свою червону косинку, свиня! — розлючено крикнула мені наглядачка.

— Я не свиня... Я людина!.. Свині ті, хто топче в людині людське, — спокійно відповіла я, продовжуючи чистити картоплю.

Розлючена наглядачка ударила мене кулаком. Інстинктивно, захищаючи обличчя, я підняла руку з кухонним ножем. Фашистка випадково порізалася ним, б'ючи мене по голові. Тоді вона схопила великий металевий ополоник і почала мене дубасити. На її крик прибігли есесівки і потягли мене по снігу в карцер. Незважаючи на зиму, зняли з мене одяг, залишивши в одній сорочці. Два довгі тижні я провела в цьому кам'яному мішку, де не можна було ні сісти, ні лягти. Стояла босою на цементній підлозі, тремтячи від холоду. Немає сил, щоб розповісти про ті муки, яких я зазнала. Виснажена голодом, хвора, я весь час думала про мужність нашого батька, якого стільки років підряд перекидали з в'язниці до в'язниці. Дуже турбувалася про маму. Адже після зустрічі в Равенсбрюку я не мала від неї жодної звістки. Як вона витримує той страшний табірний режим зі своїм хворим серцем? До сліз було жаль її, стареньку, слабу, але чим я могла їй допомогти?

Через два тижні мене нарешті, задубілу, хвору, вивели з карцеру. Хоч всі дівчата, що працювали тоді на кухні, підтвердили: «Наглядачка поранилась сама ненароком», — все ж мене відправили на допит в Равенсбрюк. Там працювали дівчата, що були при розправі наглядачки. Мене супроводжували два есесівці, гнали етапом по снігу в мороз і завірюху. Дерев'яні колодки спали з ніг і загубилися. Я йшла по снігу в панчохах, ледь перестав

ляючи ноги. Спочатку було дуже боляче, потім я перестала їх відчувати. Польські дівчата, що працювали на кухні зі мною, підтвердили, що я не напала на наглядачку, а вона сама напоролася на ніж. Мене відправили назад в Нойбранденбурзький табір. На моїй картці тепер, як і на маминій, було написано: «Повернення небажане».

Кинувши в табір, про мене забули, та радянська лікарка знайшла мене, змастила мої відморожені ноги і підгодовувала, відриваючи від своєї пайки продукти. Надії на моє видужання майже не було.

Нас скоро звільнили радянські війська. Я була ледве живою, майже не могла ходити. Радянський лікар почав мене лікувати і врятував від неминучої смерті. Цього я ніколи не забуду і все життя буду вдячна йому».

Тяжко захворіла в Равенсбрюку і мати Ірми. Вона не боялася важкої фізичної роботи. Роза до неї звикла. Ернст одружився на ній, коли вона працювала в багатіїв прачкою, а він був робітником-докером. Після арешту Тельмана її, як і доньку Ірму, юристку за фахом, ніде не брали на роботу. Отже, щоб не померти з голоду, доводилося займатися і найважчою працею. В Равенсбрюку її звалили з ніг знущальні апелі і важка фізична праця. Вона вже не могла витримувати довгих вистоявань на вітрі і дощі, політичні німкені допомогли їй потрапити до ревіру.

Роза дізналася про біду, яка впала на голову її дочки, про перебування Ірми в бункері, і це ще більше додало їй горя. Серце почало здавати, набрякли ноги. На одному з апелів вона мало не впала, її подруги, політичні німкені, підтримали її і майже на руках довели до блоку. Другого дня її помістили до ревіру, поклали біля вікна, де дошкуляла холодна, вкрита інеєм стіна, зате можна бұ-

ло дивитися у вікно. Перед нею відкривалися пагорби, де починав танути сніг. Лежала і думала: «Невже це була моя остання весна?» Записувала в своїй пам'яті те, що вона має повідати світові, те, що потім розкаже колись радянській журналістці, яка приїде до неї.

ІЗ СПОГАДІВ РОЗИ ТЕЛЬМАН

«Гітлерівська пропаганда намагається зобразити радянських жінок некультурними і жорстокими, представниками нижчої здичавілої раси. Коли мені довелося зустрітися з ними ближче, та ще в таких жахливих умовах, я зрозуміла, яке золоте серце й чутлива душа в російської жінки. Скільки уваги і турбот про мене побачила я в радянських патріоток, обездолених, замучених нелюдським поводженням з ними есесівців, але не зломлених духовно. Вони терпеливо ходили за мною, коли я, важко хвора, лежала самотньо біля холодної стіни і есесівські лікарі забороняли навіть підходити до мене під загрозою смерті. Але ротармійок це не лякало, ці жінки чергували біля мого ліжка вдень і вночі, діставали ліки. Знайшлася серед них лікарка Антоніна, яка була такою уважною і чужою до мене. Завдяки їй я почала видужувати. Ці голодні жінки ділилися зі мною своїми мізерними пайками хліба і гемюзи. Хтось навіть зв'язав для мене теплу кофтину, дістав мені теплу білизну і панчохи, хоча це суворо заборонялося. Я вижила в концтаборі, тільки дякуючи самовідданості і благородству російських жінок».

Заложники

Восени 1944 року до концтабору Равенсбрюк прибув великий транспорт з французькими жінками. Тут були учасники руху Опору, французькі комуністи, жінки тих, що воювали в партизанських з'єднаннях.

Заложницями були жінки найрізноманітніших прошарків населення підкореної Гітлером Франції.

Дами із благородних, так звані ноблес, які звикли до легкого і безтурботного життя, не могли і подумати, що їм може бути уготована інша доля. Вони їхали з Франції фашистською Німеччиною, роздивляючись усебіч, спокійні за своє майбутнє, бо їхні валізи містили багатство, яке їм давало можливість прожити безтурботно все життя. Невже ж якийсь колишній ефрейтор Гітлер посміє повестися з ними пегречно. Невже хтось може наважитись привласнити їхні фамільні багатства. Отож узяли з собою і золото, і діаманти, і валіз та вузлів мали стільки, що, тонкі і тентідні, тонули в тих речах...

В'язні, що працювали на впорядкуванні табору і поблизу головної табірної брами, з подивом дивилися на цих французьких панянок, на цю еліту вищого світу. Ні, вони не були згорбленими чи грубими, як часом бувають прості трудові жінки під старість. Вони, дами вищого світу, вважали, що основне у жінки — елегантність, коли вона ще може подобатися чоловікам, отож за мирного часу, як рабині слугували своїй молодості і елегантності.

Наглядачка виштовхнула їх з вагонів не так брутально, як простих смертних, а все ж, коли яка з них надто барилася чи довго копирсалася в сумочці з коштовностями, давали їм доброго стусана і покривкували: «Раус! Раус! (Виходь)».

Вони, звичайно, сбурювалися і наказ розібратися по п'ять і стати в колону зрозуміли не одразу. Правда, цих дам наглядочки не патрулювали з собаками і не звеліли їм бігти до воріт концтабору, як це робили з іншими, а повели розміреним кроком.

Француженки внесли на подвір'я Равенсбрюка запах найдорожчих парфумів славнозвісної фірми «Коті», віяли хутрами, яких тут ніхто ніколи не бачив. Перед виходом з вагонів старанно займалися косметикою. Декотрі навіть встигли підмалювати очі і брови, мали густо наквацьовані вії і яскраві кармінні уста. Все це здавалося таким недоречним і навіть неймовірно смішним для всіх, хто спостерігав це. Як і кожен звичайнісінький транспорт з в'язнями чи полоненими, їх оточили есесівці і наказали роздягатися. Їм пояснили, що вони мають викупатися в лазні і перевдягтись в іншу одягу. Роздягаючись, зв'язували свій одяг у вузли, дбаючи, одначе, щоб потім, після лазні, все те можна було знайти в одному місці. У них на очах їх одягу клали на платформи і везли до трофейного складу на території табору. Нижню білизну відправляли в дезкамеру, а шуби й інші розкішні речі сортували в окремих кімнатах залежно від вартості.

У багатих дам, так само, як у решти полонянок, відбирали коштовності, знімали каблучки, персні, сережки. Робили це не так брутально, як з іншими, але заложниці обурювалися, пробували не давати фамільних коштовностей, а поки, «утихомирені» ударами якогось есесівця, змушені були підкоритися, діставали таку саму, як усі, табірну смугасту одягу і дерев'яні гольцшуги. Тепер їх уже неможливо було відрізнити від інших в'язнів, і поводитися з ними так, мовби вони ніколи не були дама-

ми з вищого світу, отими так званими ноблес, чи доньками з багатих сімей.

Так само, як і інших, їх гнали вдосвіта на апель, на сніданок, а потім на роботу.

Отак потроху зивкали вони до чорної роботи, до грубої, недоброякісної їжі, до бруквеної юшки, до окриків і побоїв. Виручали їх лише посилки, які їм дозволялося одержувати з дому, та ще надія, що колись хтось зможе врятувати їх, з'явившись до фашистів з повинною і цим самим визволивши їх з цього воронячого гнізда смерті.

Однак таку надію плекали тільки багаті французьки. Були серед заложниць і прості жінки, чоловіки чи рідні яких воювали в партизанських з'єднаннях чи в полку «Нормандія — Німан». Вони знали, що їхні чоловіки ніколи не з'являться з повинною, що їхнє життя в концтаборі висить на волосищі, кожної хвилини їх можуть знищити, задусити в газовій камері, спалити в крематорії.

Серед строкатого натовпу французенок ув'язнені в перший же день помітили двох високих монахинь, які викликали у них співчуття і навіть симпатію. Високі, стрункі, у чорній чернечій одежі, з суворими, аскетичними обличчями, вони стояли збоку від усіх, мовчазні, здавалося, незворушні. В руках перебирали чотки і зрідка перемовлялися між собою. Купка черниць, що стояла за ними, поглядала на них з пошаною, навіть з благоговінням. Коли в одній з них упала на підлогу хусточка, метка черничка зразу нахилилася і з низьким поклоном передала її статечній монахині. Зграйку монашок погналі до передбанника, дві статечні монахині так і стояли незворушно. Вони не могли собі навіть уявити, що їх примусять роздягнутися, як решту жінок. Одна з них — настоятелька Ліонського монастиря Елізабет Реве, друга — відома всьому Па-

рижу російська емігрантка Єлизавета Кузьміна-Караваєва, особа знатного походження, що перед приходом Гітлера до влади раптом неждано для всіх постриглася в черниці і відтоді стала матір'ю Марією. Обидві жінки мали надію, що з ними будуть рахуватися і поведуться не так, як з рештою ув'язнених.

До настоятельки Ліонського монастиря Елізабет Реве підскочила старша наглядачка, безцеремонно штовхнула її до передбанника, наказала по-німецьки:

— *Sich auskleiden* (роздягайтеся)!

Дві літні монахині стояли здивовані і величні у своєму гніві.

— Наш сан... — сказала настоятелька монастиря. — Може, ми поговоримо з начальством табору і нам дозволять відбувати покарання в своїй одежі.

Есесівка не розуміла французької мови і звернулася до перекладачки, яка зустріла французький транспорт в концтаборі.

Та переклала сказати настоятелькою.

— Ніяких випятьків, — злісно і категорично відрізала Доротея Бінц.

Вона гукнула «шнєль, шнєль!» і, побачивши, що монахині роздумують, вдарила вищу із них, це була мати Марія, плетеним ремнем по обличчю.

Бінц здивувалася, що монахиня навіть не повернулася в її бік, навіть не глянула на неї і спокійно докінчила фразу, яку говорила французькою мовою, дивлячись в очі матері Елізабет.

Погляд очей матері Марії (вона немовби дивилася в свою душу, не помічаючи розлюченої Доротеї з гарашником в руках), її осанка, олімпійський спокій, в цьому було щось вище за те, що могла досягнути недавня табірна посудомийка Бінц. І все ж

таки, навіть маючи невисокий примітивний інтелект, старша наглядачка спромоглася відчутти вищість цих двох непересічних жінок і відступилася.

Монахині роздягалися поволі, мовби ще не вірячи, що доведеться зняти не лише клобуки і зачинала, а й нижню білизну.

Есесівці-охоронці, чоловіки, мабуть, з пошани до інокій, не витримали й відвернулися. Молоденькі черниці в довгому чорному одязі, протестуючи проти роздягання, дягли на підлогу «хрестом», рз-кинувши руки. Це символізувало розп'яття. Есманосаками підіймали їх з підлоги, зривали з них одягу і хрести. Будучи вже голими, чернички завзято молилися.

В передбаннику монахинь, так само, як і усіх, остригли наголо, штовхнули в душеву. Ні в матері Елізабет, ні в матері Марії не було на руках каблучок і взагалі ніяких дорогоцінностей. Єдиною їхньою дорогоцінністю були чотки, які обидві тримали в руках, не бажаючи їх віддати. До них підійшла банщиця Галя і не вирвала, як це робили інші, а, шепнувши щось настоятельці, взяла їх і сховала в кишеню. Вже на вузьких нарах в бараці монахиням передала чотки блокова-полька.

Обом монахиням видали табірні темні плаття з великими, на всю спину, намальованими фарбою білими хрестами. На рукавах – вішкелі, які треба було пришити вже в бараці. Монашки, яких тепер нічим не можна було відрізнити від маси табірних в'язнів, подріботіли в колоні до карантинного блоку.

Матір Марію арештували в лютому 1943 року в Парижі, в її будинку на вулиці Лурмель, 77. Мати Марія, російська емігрантка Єлизавета Скобцова, яка у Франції носила ім'я свого чоловіка, звинувачувалася в тому, що вона боролася проти

німецьких окупантів, що відкритий нею притулок для російських емігрантів, для бідних і бездомних на вулиці Лурмель, 77, в роки війни став центром антифашистської діяльності. В цей будинок передавали посилки, гроші і навіть фальшиві документи для звільнення в'язнів гестапо. Тут розповсюджували впіймані по радіо новини з фронтів. В цьому ж будинку переховувалися комуністи, євреї, партизани та інші учасники французького Опору. Навіть настоятель церкви при будинку на вулиці Лурмель отець Димитрій після оголошення Гітлером тотального знищення євреїв видавав тут документи про хрещення в церкві тим, хто до нього звертався.

Офіцер гестапо Гофман зробив на квартирі матері Марії ретельний обшук. Обшукавши кожен куточок, перевернувши в квартирі всі меблі догори дном, Гофман вчинив Лізі Скобцовій і її матері Софії Борисівні Піленко допит.

— Ось ці статті, підписані іменем «Ліза Скобцова», ваші?

— Досє заведено на Єлизавету Скобцову — отже, мої.

— В одній із статей ви називаєте гітлерівську Німеччину «отравительницею» всіх європейських джерел. Пишете, що на чолі раси німецьких панів стоїть божевільний параноїк, місце якого в будинку для божевільних. Ви не заперечуєте цього?

— Что написано пером — не вырубишь топором, — чітко відповіла мати Марія російською мовою.

Гітлерівський офіцер Гофман російської мови не знав.

— Прошу вас не говорити зі мною мовою більшовиків.

— Для мене всі люди діляться на тих, хто має душу Достоевського і хто не має. Я іду проти

кривдників з відкритим забралом. Хто б вони не були! Я люблю наносити удар злу в саме серце і ігнорую зло.

— Щось від біблійського вчення, — скептично мовив офіцер. — Добро з відкритим забралом проти зла. Отже, нацизм ви вважаєте отим найвищим злом?

Мати Марія промовчала, вона підійшла до вікна. І, здавалося, думала над тим, бути їй одвертою з фашистом чи намагатися виправдатись.

— В Росії я належала до партії есерів і не вважалася більшовичкою, — додала вона.

— Але правда, що при більшовиках ви були комісаром народної освіти і медицини і працювали в повному контакті з більшовиками, підтримували конфіскацію майна і землі?

— Було, було, — відповіла мати Марія, не бажаючи виправдовуватись. — Моя еміграція до Франції була найбільшою помилкою всього мого життя.

— Ви погано виховали свою доньку, пані Піленко, — звернувся офіцер до Софії Борисівни. — Вона тільки жидам помагає.

— Як сестра Христа я завжди допомагала, скільки могла, брату своєму — людині. Але так скажу вперше. Вам би я ніколи не допомогла, ніколи! — різко сказала мати Марія.

— Моя дочка справжня християнка, і для неї немає ні елліна, ні іудея, а є нещасна людина, — підтримала свою дочку Софія Борисівна. — Коли б німцям загрожувала біда, вона б і їм допомогала.

Мати Марія жила в одному бараці з Елізабет Реве і Женев'евою де Голь *, а також з іншими монахинями Ліонського монастиря, які і тут нама-

---

* Дочка сестри Шарля де Голля.

галися слугувати своїй настоятельці матері Елізабет і благоговіли перед розумом матері Марії. Вони охоче слухали її розповіді про життя російських емігрантів і вірші, які вона писала в золоті роки своєї юності, коли, будучи молодою поетесою, поклонялася Блоку.

Мати Марія любила згадувати Анапу, Крим, де проживала в юності і де мала чималий маєток, але з приходом більшовиків без жалю віддала його народній владі.

Було в цій жінці багато дивного, суперечливого, але в усіх викликала пошану її біблійська філософія творення добра. За цією філософією вона і в таборі ділилася з усіма чим тільки могла і цим викликала загальну симпатію.

Одержуючи посилки з Франції, мати Марія перша віддала їх блоку червоноармійок, коли вони оголосили голодовку як протест проти вистоявання дітей на довжелезних вранішніх апелях.

Більшість старших монашок працювали в таборі в'язальницями. Мати Марія змушена була виконувати на кухні важку і непосильну роботу. За це мала зайву миску гемюзи і підгодовувала тих, що вже пухли від голоду, а також дітей, які в таборі так і не одержували окремої пайки. Багато виснажених до краю в'язнів були вдячні матері Марії і таким, як вона, за те, що знаходили в собі сили, щоб якимось існувати в цьому фашистському пеклі.

* * *

Слід сказати, що не всі багаті заложниці терпіли у таборі скруту. Користуючись допомогою з дому, спритніші з них навчилися підкупляти наглядачок, а іноді й декого з вищого табірною началь-

ства. Молода і вродлива графиня Карла де Фучіні жодного дня не працювала на важких табірних роботах. Казали, що хтось зумів передати їй діамант і ним вона підкупила самого коменданта табору. Її одразу призначили медичною сестрою, хоч вона ніколи не робила ін'єкцій і не знала жодної назви ліків. Вона довго не могла збагнути, що для того, щоб жити, хтось неодмінно мусить працювати.

— Ким ти працювала у себе на батьківщині? — запитала її молоденька медсестра з Росії.

— Чом би то я мала працювати! Я ніколи і ніким не працювала.

— А на що ж ви із сім'єю жили? — дивувалася медсестра.

— Гроші нам давав дідусь, — безтурботно відповіла Карла.

— Ну, знаєш, у нас в Радянському Союзі таких дідусів і бабусь немає!

— У вас у советах нема дідусів і бабусь? — наївно запитала Карла. — А від кого ж народились ваші мами?

Карла загинула трагічно. Коли лікар Трейте наказав їй ввести у вену старій жінці отруту, вона побігла табором з вигуком:

— Ви чули? Він наказав мені вколоти отруту цій старій німечній жінці. Він думає, що я можу стати вбивцею!

Трейте Персі наказав санітарам упіймати Карлу, і отруту ввели і німечній жінці, і графині Карлі. Адже вона розголосила усім те, що вважалося таємницею, хоч насправді всі знали, що після приїзду в табір Гімлера багато людей в ревірі знищено за розпорядженням головного лікаря за допомогою отрути.

Скобцова жила в одному блоці з матір'ю Елізабет, такою самою учасницею руху Опору фашизму, як і вона сама. Лише їй вона розкривала потаємні куточки своєї душі, пов'язані з лютою ненавистю до фашизму, до всякого насильства взагалі. Та були в матері Марії потаємні куточки, яких вона нікому не розкривала. Її давня любов до Росії, її розуміння того, що світ не може лишатися таким, як він є, її спогади про свою політичну кар'єру, яка так і не збулася. У її блоці, як і у всіх блоках в той час, багато говорили про ротармійок, які увірвалися в табір, як свіжий вітер. Їх непокора, їхні марші по табірній вулиці, пісні, які вони співали російською мовою і які не завжди розуміли німці-есеівці, — все це війнуло як дух свободи в серце матері Марії.

Потрапивши в ревір після запалення легенів, вона ближче зійшлася з лікаркою Антоніною, а пізніше і з комуністкою Марі-Клод, очарування якої було настільки великим, що не любити її було неможливо. Дружина редактора паризької газети, замученого фашистами в тюрмі, вона була сама непокора, саме прагнення до справедливості.

Лікарка Антоніна після одужання матері Марії дала їй пов'язку на рукав, з якою вона могла заходити до їхнього блоку, не наражаючися на велику небезпеку.

Мати Марія входила в їхній блок, коли вже есеівці розходилися по домівках, і почувалася, як у себе вдома. Вона сідала на маленький матрацик, по-турецькому підігнувши ноги під себе, і починалися диспути, спогади, розмови про Росію і Францію.

Її вже встигли полюбити ці російські дівчата,

яких німці називали ротармійками, а вона — за давньою звичкою — солдатками. До цього слова вона звикла ще з часів громадянської війни.

Вони, ці російські дівчата, чимсь нагадували її доньку Гаяну, яка вийшла заміж за російського студента і поїхала з ним у далеку засніжену Росію. Там простудилася і померла. Ні, та далека, та кохана Росія не була її Гаяні чужою, бо про неї стільки розповіла їй її мати Ліза Скобцова-Кузьміна і бабуня Софія Борисівна Піленко із роду смоленського поміщика Тухачевського, того самого роду, чие прізвище носив і радянський маршал Тухачевський. Коли в Крим прийшли більшовики, Єлизавета Кузьміна-Қараваева була міським головою. Її любило населення Анапи за гострий розум, за уроджений талант оратора, а можливо, ще й за те, що Єлизавета Юр'ївна, не вагаючись, віддала всю свою успадковану від прабабки землю і багаті виноградники козакам Қостагаєвської станиці.

З юних літ кохалася в поезії Надсона і поклонялася революційним вітрам Блока.

— Це правда, що вас судив денікінський суд, як народного комісара, звинувачуючи в тому, що ви допомагали більшовикам? — запитує її Ліда Безногова, теж кримчанка, яка чула про знатну анапчанку ще в Криму.

— Дійсно, я була міським головою в Анапі, коли туди ввійшли більшовицькі війська. Була дуже вдячна, що мене залишили на цьому посту. Пережила страхи, коли в Анапу прийшли анархісти і ледь не вбили мене, вимагаючи контрибуцію в кілька десятків тисяч.

Після того я поїхала в Москву, була в Москві делегатом травневого з'їзду партії есерів, по завданню ЦК партії побувала в деяких містах Росії. Мій прадід, комендант Бастілії, в революцію

1878 року був розтерзаний повсталим паризьким натовпом. Не можу собі простити, що в якусь хвилину проявила малодушність і побоялася, щоб щось подібне не сталося і зі мною, все ж таки хоч і малоземельна, а поміщиця, і тому емігрувала в Париж.

Коли я читаю про Росію, про ваші досягнення і здійснення трьох основних принципів, про які ми мріяли в молодості, — рівність, братерство і свобода, я завжди шкодую за втраченим. Ці гасла, написані у Парижі на фронтонах будов, так і лишилися лише гаслами. В Парижі більшість російських емігрантів симпатизувала і співчувала руським. Ми були завжди за вашу перемогу. Серцем я з вами. Та що я в порівнянні з такими, як ви, які своєю кров'ю захищали рідну землю. І тут, в таборі, я завжди заздрила вам. Ви зуміли відстояти себе. Багато із вас зробили це ціною свого життя. Спасибі вам...

Мати Марія читала червоноармійкам свої вірші, які були просто віршами про людську справедливість, і дивувалася, що вони викликали на їхніх очах сльози. А потім вони по черзі декламували вірші великих російських поетів Пушкіна і Лермонтова, і це ріднило їх так, мовби на землі вони були сестрами і ніколи ніякі політичні незгоди не розділяли їх.

Мати Марія йшла до свого барака окрилена, а лікарка Антоніна, проводжаючи її, говорила:

— Якщо вам буде тяжко, якщо потрібна буде допомога, пам'ятайте: у вас є ми. Ваші друзі і сестри, хоч і не во Христі.

Марі-Клод, боячись образити матір Марію, намагалася говорити не категорично, але з усією серйозністю, щоб та зрозуміла, що це не звичайні те-

ревені, які часто бувають між табірними жінками, а серйозна політична розмова.

— Скажіть мені, Єлизавето Юр'івно, так, здається, вас охрестили колись, що вас притягувало до партії есерів? Ви ж знали, що вони вдавалися до терору, а це протилежне вченню Христа.

— Перш за все юнацьке стремління до подвигу, — відповіла мати Марія, зручно вмощуючися на маленькому матрацику. — Ще відтоді, як у 1905 році я, донька багатих батьків, сховала від розправи повсталих моряків... Я своєю справедливою душею відчула і сприйняла їхню правду.

— Але їхня правда — то правда комуністів. А як же ви ставились до терору, який сповідували есери?

— Есери вбивали і підіймалися на ешафот. На їхньому чолі — ореол мучеників. Люди, які гинули, беручи участь в терористичних актах, — герої. Вони для людей, що сповідують вчення Христа, — нещасні, себто скривджені. Ті, хто організовував терористичні акти, — негідники.

— Отже, ви в своїх християнських поглядах засуджуєте есерів? — спитала Марі-Клод.

— Тепер напевне. Що ж до минулого, то мені здається, що й тоді я не могла убити людину із милосердя до живої істоти. Тепер вважаю, що взагалі нікому не дано права убивати іншу людину. Суддя усім бог, — сухо сказала мати Марія, замкнувшись в собі.

Марі-Клод здалося, що мати Марія одягла знову на себе маску і більше їй нічого не скаже.

— А я розділяю думку мого чоловіка, комуніста Поля Кутюр'є, що боротьба однаків безперспективна. Це показав час. Перед війною я побувала у вашому притулі для бідних емігрантів на вулиці Лурмель, 77. Він справив на мене сумне враження.

Бездіяльність і неробство тих, хто відвідував цей дім, вражали.

— Ви побачили б тих самих людей, коли їхній батьківщині Росії стала загрожувати небезпека, — захистила емігрантів мати Марія.

— Але я знаю, що ви, Єлизавето Юріївно, були завжди діяльною.

— Так... — відповіла вона. — Навіть французькі газети писали, що мати Марія уміє шити і вишивати, стругати і друкувати на машинці. І навіть більше того — писати статті і вірші. Хочете, прочитаю вам свої останні опуси.

Пусть отдам мою душу я каждому,
Тот, кто голоден, пусть будет есть,
Наг — одет, и напьется пусть жаждущий,
Пусть услышит неслышащий весть.

— Я знаю, що ви поклонялися Блоку, що ваші вірші слухала колись петербурзька сліта на «башті» Вячеслава Іванова. Знаю, що ви писали запоем, як говорив про це Блок, — сказала Марі-Клод. — В цьому вірші відчувається теж милосердя Достоевського. На жаль, я не встигла познайомитися з вашими друкованими працями про Достоевського, але чула від письменників, що це глибока і вдумлива робота. Хоч я й не розділяю вашої думки, що всі люди поділяються на тих, на кому лежить печать Достоевського, і на тих, у кого її немає. У мене підхід до людей соціальний, як у комуністів.

Мати Марія різко встала і, зачинаючи свою чорну хустку, різко мовила:

— В цьому ми з вами розходимось. Хоч наших спільних друзів — російських солдаток — я, як і ви, глибоко поважаю і схиляюся перед ними, особливо перед їхньою мужністю.

Вона вийшла з блоку, висока, струнка і недоступна, як завжди.

Марі-Клод Вайян-Кутюр'є, французька антифашистка, прибула в Равенсбрюк із Освенціма. На руці у неї біля ліктя був наколотий номер 31685. Ночами вона просиналася від кошмарів і галюцинацій. Вразлива від природи, вона ніяк не могла забути того, як в лісній, коли вітер доносив з лісу запах квітучих лип, в Аушвітц з Угорщини прибув величезний транспорт.

Поїзд відвели на запасний путь. Марі-Клод вразило тоді, як оркестр з молодих дівчат, серед котрих була і її знайома, пагравав вальс із «Веселої вдови», а також «Баркаролу» Гофмана. З вагонів виносили сотні померлих у дорозі в'язнів. Прибулих сортували, а оркестр грав веселі мелодії. Це було кошунство, яке не могло витримати серце Марі-Клод. З нею трапилася істерика.

Дітей відривали від матерів. В повітрі зависав суцільний зойк і ридання, які, здавалося б, могли зворушити навіть кам'яне серце. Лише вишколені есесівки дивилися на все це незворушно, штовхаючи матерів прикладами, б'ючи їх гумовими палицями.

Молоді дівчата розлучалися з матерями, братами і сестрами. Навік прощалися чоловік з жінкою, що разом прожили все життя. Тіпер вони вже знали, що їх жде смерть, і все ж матері з неймовірною мужністю штовхали поперед себе коляски з грудними дітьми, підлітки вели за руки молодших братиків і сестричок, рядами дріботіли спотикаючись, старі жінки. Всі вони прямували до будови з криваво-червоної цегли, на якій великими латинськими літерами було написано по-німецьки слово «лазня».

Там вони роздягалися, їх запирали у великому приміщенні, камуфльованому під душу. Через

отвір в стелі пускали газ, і за кілька хвилин сотні людей помирали в страшних корчах і муках, не встигнувши навіть збагнути, що їх ошукано.

В своїх кошмарах Марі-Клод бачила величезні лапи спрута в образі Гітлера, що стискали за горло малят і матерів. Вона схоплювалася, відчуваючи, що задихається в освенцімському бараці з клітками нар на дев'ять чоловік, де в'язні спали, щільно притиснувшись одне до одного. Вона ніяк не могла забути того, як через годину після прибуття транспорту з печей крематорію повалив густий, чорний як сажка дим, виривалося червоне полум'я, яке сповіщало, що люди, котрих вони шойно бачили живими, перетворюються на попіл.

Видіння вогняного багатоголового змія не покидало Марі-Клод багато ночей підряд в Освенцімі і тут, в Равенсбрюку, де вона відшукала собі нових друзів, втративши в Аушвіці свого вірного друга по боротьбі Данієля Казанову.

Дякуючи російській лікарці Антоніні Марі-Клод скоро відчула дружнє плече червоноармійок. В ревірі, де вона працювала, існувала ціла система взаємодопомоги і взаємозв'язку, кільце опору, що діяло в таборі, допомагало в'язням знаходити в собі сили, щоб дожити до перемоги.

Мати Марія ще в Равенсбрюку почала вишивати божу матір з малим Ісусом на руках. Всі дивувалися, що малий Христос був уже розіп'ятий. Марі-Клод підійшла до неї, довго спостерігала, як монахиня нитка за ниткою накладала шов на полотно. Вона довго вдивлялася в очі хлопчика, які вишиті були так майстерно, що здавалися живими.

— А я вишила б нуртуюче полум'я, — сказала вона. — Полум'я, і на тлі його сучасне дитя з матір'ю мадонною. — Марі-Клод застогнала від спога-

ду про Освенцім. Кожний такий спогад стискав її серце, біль ставав фізичним, вона мусила сісти, зігнувшись в три погібелі під нарами, чи лягти і лежати так, доки біль не проходив.

Мати Марія підвела на неї свої карі, кольору стиглих фісташок очі, пильно подивилася в стомлені блакитні очі Марі-Клод. Ця жінка була їй вельми симпатичною.

— Мені багато говорили про вас, як про надзвичайно мудру жінку. Ви журналістка Марі-Клод Вайян-Кутюр'є, дружина французького письменника-комуніста Вайян-Кутюр'є, шефа редактора газети «Юманіте».

— Вдова, — поправила її Марі-Клод.

— Знаю, — мовила мати Марія. — Мій Христос — це символ. Зрозумійте, ніхто ніколи не зображував розп'ятого малого Христа. Мені хочеться, щоб ті, хто роблять це ім'ям нації вищої раси, не вивишувалися, а, навпаки, зрозуміли всю жорстокість і несправедливість гітлеризму. Я ненавиджу фашизм. Він аморальний перед людьми і богом. Я йду проти фашизму з відкритим забралом. Ось чому я опинилася тут. Нині душею я з руськими, і не тому, що я російська емігрантка.

— Знаю, знаю вашу біографію, — зупинила її Марі-Клод, відчувши, що матері Марії важко згадувати минуле, яке вона вже знала від лікарки Антоніни.

— Я набула собі добрих друзів серед російських солдаток, — продовжувала мати Марія, — та мені від того не легше, а навіть важче. Лише тепер я повністю збагнула, що я втратила. В дні російської революції я мала можливість вибирати. До речі, я знала вашого батька, журналіста Люс'єна Вожеля. Повернувшись з Радянської Росії, він був захоплений нею.

— Після його розповідей я мріяла переїхати в Радянську Росію назавжди. Потім, коли в Німеччині до влади прийшов Гітлер, я вирішила, що моє місце там, де моя батьківщина, обравши для себе єдиною можливий шлях боротьби за її свободу. На моїх очах відбувалася трагедія моєї вітчизни, рідної Франції. Уряд Лавалю злочинно продав Францію гітлерівським окупантам. На жаль, вже в лютому 1942 року мене арештувала французька поліція, а через місяць угодницьки видала мене в руки наших ворогів — німецькому гестапо. Коли в Роменвілі знищували французьких заложників, я гадала, що те ж саме жде і мене. Вдячна долі за подаровані мені дні. Роблю все, що можу, щоб допомогти нашим в'язням... Знаю, що ви своїм милосердям теж врятували багатьом життя, і все ж... Оце вишивання в цьому пеклі...

— Що ж ви хотіли б від монахині, в якій одне покликання — служити богові? — аскетично відсторонюючися від світської розмови і замикаючись в собі, мовила мати Марія.

— Що треба ще — ви знаєте краще за мене. Боротьба... Активна боротьба проти фашизму і тут, в таборі, — таким повинно бути наше покликання.

— А як ви гадаєте, за що я опинилася тут? За оце вишивання? — запитала мати Марія. — Священник моєї церкви на Лурмель, 77, отець Димитрій страчений. Німецький пастор добився, що отця Димитрія звільнять, якщо він заявить, що не має нічого спільного з матір'ю Марією. Ні, він не відмовився, бо ми були спільниками. Вам цього досить?

— Пробачте, я цього не знала, — щиро і довірливо мовила Марі-Клод. Вона усміхнулася своєю юною, напівдитячою посмішкою і поцілувала руку набагато старшій за себе матері Марії.

Відтоді вони стали ширими друзями.

Коли матір Марію відправляли в табір Укермарк, жінки з інтернаціонального кільця спробували допомогти їй, замінивши її номер на номер мертвої жінки. Тоді вона могла б залишитися в Равенсбрюку, переховуючись в ревірі чи в блоці військовополонених.

— Ні, це не для мене! — гордо сказала мати Марія. — Мене тут надто знає гестапо, щоб випустити з своїх лабет так просто. До того ж я мушу все витерпіти... Все до кінця, як усі...

Югендтабір Укермарк

Поруч з жіночим табором Равенсбрюк вже кілька років в лісі діяв так званий югендтабір Укермарк. Гестапо і кримінальна поліція відправляли туди неповнолітніх. Умови в югендтаборі були важкими, як і в концтаборах.

Восени 1944 року частину молоді з табору Укермарк відпустили, частину відправили в Равенсбрюк чи на військові підприємства, хворих і тих, кого вважали дебільними, знищили в газових камерах, розташованих в лісі поблизу табору. В січні 1945 р. комендант концтабору Равенсбрюк Фріц Зурен зібрав блокових і оповістив:

— До нас скоро прибуде багато нових ув'язнених. Щоб розмістити їх у таборі, звільнено від розбещеної молоді Укермарк. Туди ми переведемо інвалідів, всіх літніх ув'язнених і штрекеринок *, там їм буде зручніше, ніж в переповненому таборі, — закінчив він свою промову їдкою усмішкою.

В югендтаборі за кілька днів підготували п'ять блоків. Вся підготовка звелась до того, що підло-

---

* В'язальниця.

га їх була заслана свіжою соломою чи просто ви- мита. Наглядачкою табору призначили найжорсто- кішу фашистку, запеклу есесівку Нойдек. Замість лікарів на весь табір дали двох санітарів-есесівців.

Перша партія ув'язнених поступила в Укермарк взимку. Це велика група жінок, що не могли вже працювати в арбайтскомандах і займалися в конц- таборі Равенсбрюк прибиранням бараків, приготу- ванням їжі чи в'язанням рукавиць для німецьких солдатів.

З туберкульозного блоку лікар Трейте перепра- вив в колишній югендтабір кілька сотень важко хво- рих на сухоти в'язнів. В новоствореному таборі не було ні ліжок, ні навіть дерев'яних нар, ні матра- ців і ковдр, ні печей для опалення. В ревірі були набиті соломою матраци. В інших блоках не було й матраців, доводилося лягати навіть просто на солому. Вбиральні знаходилися в іншому кінці та- бору, і важкохворі не могли туди добратися. Солома під ними була завжди мокрою, як під худобою, з тією різницею, що її ніхто не міняв. В перший день відправки партії ув'язнених в Укермарк ко- мендант Равенсбрюка Зурен, оглянувши табір, го- лосно сказав, потираючи руки і звертаючись до офіцера-есесівця:

— Хороше паливо для крематорію. Можна буде економити дрова.

Скільки цинізму і ненависті до людей було в цих словах коменданта! Його навіть не турбувало те, що сказане чули в'язні, серед яких були й ті, які знали німецьку мову. Він вважав їх смертниками і тому не боявся.

Смерть гуляла по Укермарку. Потрапивши сю- ди, жінки скоро дізнавалися, що тут хворих не тіль- ки не лікують, а, навпаки, знищують уколами і от- рутною. Багато з тих, кого відправляли з Равенсбрю-

ка машинами, а не етапом, потрапляли прямо в газові камери. Бували дні, коли відкриті вантажні машини робили до шести рейсів між табором Укермарк і газовими установками в лісі, а також між табірними бараками і крематоріями в Равенсбрюку.

* * *

Зима 45-го року. На дворі тріскучий мороз і завірюха. В табір прибули останні в'язні Освенціма. Їх так багато, що подвір'я Равенсбрюка не може вмістити всіх. Вони стоять на алеї смерті, заповнюють головну табірштраسه, аж до головної брами, колони їхні видно далеко за територією табору. Ледве одягнені, брудні, вони стоять на вулиці усю ніч, притоптуючи дерев'янками. В'язні Равенсбрюка підходили до них, пізнавали своїх. Питали про Освенцім, його кінець, про довгий етап від Освенціма до Равенсбрюка.

— Нас гнали, як собак, — розповідала стара немічна жінка. — Хто приставав — кулю в потилицю.

До старої матері тулилася бліда, виснажена дівчинка. Матір перевели в нижні блоки, відгороджені від усього табору колючим дротом. Це були блоки смертників. Донька принесла матері шматочок хліба, відірвавши його від себе. Передавала хліб через колючий дріт, доки есман йшов в інший бік і був до дівчини спиною.

Біля двох тижнів тримали їх в нижніх блоках. Настав день, коли їх погнали в югендтабір. Старі немічні жінки з набряклыми ногами пройшли повз блоки Равенсбрюка. З усіх вікон ув'язнені з острахом в очах дивилися їм услід.

Колону приречених побачила у вікно Злата. Серед них була і її мати. Вона кинулася до дверей, закричала:

— Мамочко, куди тебе ведуть?

Ружена рвонулася з колони на голос доньки, але на неї тисли задні ряди, палиця ауфзерки просвітіла над головою; штубова схопила за плечі Злату, штовхнула її назад.

Не так давно Ружену відправили в Освенцім, а тепер вже женуть разом з освенцімськими в'язнями в найстрашніший табір для смертників. Серед тих, що прибули з Освенціма, була технічка Дуся. Саме в цей час одна з ув'язнених мала народити дитя. Жінки взяли її в свій блок. В'язні блоку бідкалися:

— Хто ж буде приймати дитину?

— Не турбуйтеся, — сказала Дуся. — Я вже їх чимало прийняла в Освенцімі.

Породілля кричала шосили, тіло її корчилося від болю, а роди не починалися.

— Якщо хочеш, щоб дитя залишилось живим, — не кричи, — сказали жінки. — Бо як почує есесівка, то кине його в грубу, вона вже не раз робила подібне.

Дуся вимила руки, вийняла з сумочки маленькі манікюрні ножиці і шматочок бинта, щоб відтяти і перев'язати пуповину. Молода мати, яка працювала на важких земляних роботах, народжувала дитя у великих муках. Дуся витирала породіллі піт і допомагала їй. Нарешті на світ з'явився кволий хлопчик, вагою не більше як півтора кілограма, який, одначе, закричав на весь блок. Дуся спеленала і поклала його матері під бік.

— Якщо ніхто з собак не прийде сюди, — сказала, пеленаючи маля, — то хлопчика ми якось виходимо. В Біркенау було гірше. До мене акушеркою працювала есесівка, що вбивала всіх новонароджених. Коли та віддала богу душу, її змінила полячка Станіслава Ліщинська. Вона й взяла мене по-

мічницею в родильний барак. А в тім бараці чотирярусні нари. Там на брудних сінниках з слідами засохлої крові лежало по 3—4 жінки. Через усю кімнату тяглася груба, складена з цегли, з топками по кінцях. Топили цю лежанку рідко, лише у великі морози. Вона й служила родильним столом. У бараці було так холодно, що зі стелі звисали бурульки. А навколо лежанки до трьох десятків ліжок для породіль. Отож і судить, де було краще: у вас чи там, у Біркенау? Коли пані Ліщинську викликали до лікаря, він наказав їй знищувати усіх новонароджених відразу після родів. Отож до травня 43-го року усіх дітей, народжених в таборі, вбивали.

— Йой, йой! — заголосили жінки. — У нас тут теж є така, що топить їх у бочці з водою, як кошенят.

— А я сама бачила, як фрау Герда кинула маля в грубу, що топилася.

— В Біркенау це робили швестер Клара і швестер Фані, — сказала Дуся. — Клара була акушеркою, а в табір потрапила за дітовбивство. Після кожних пологів, коли з'явилося на світ дитя, із кімнати, де були Клара і Фані, до нашого слуху доносилося булькання і плескіт води. Скоро після цього нещасна мати могла побачити тільки свого дитяти перед баракком, все об'їдене крисами. Для табірної лікарки було важливо лише одне: щоб у табірній «бух» було записано «мертвонароджене».

Коли акушеркою стала пані Станіслава Ліщинська, лікар Менгеле попередив її, що за невиконання наказу — смерть. І ви знаєте, що вона відповіла йому?

«Ні! Ніколи! Гріх убивати маля!»

— Ми всі дивувалися, чому лікар-есесівець Менгеле відразу не відправив її до газової камери.

Адже тоді він кілька разів повторив: запам'ятайте, єврейським дітям забороняється перев'язувати пуповину.

— І що ж робити з ними? — запитала пані Станіслава.

— Відразу ж після народження відправляйте їх в парашу.

— Уявіть собі, що Мама, так звали пані Ліщинську, посміла порушити наказ Менгеле. Як і всіх дітей, вона загортала їх в пелюшки і клала під ковдру матері, що лежала на парах.

Жінки барака скрушно кивали головами і повторювали:

— Є ж на світі такі антихристи.

— Уявіть собі, — продовжувала Дуся. — самі єврейки противилися, коли їм клали дітей під груди, адже їм категорично заборонено годувати власних дітей. Ні, що не кажіть, а такого ще в світі не було.

Не встигла ще жінка народити, як до барака зайшов есесівець і наказав збиратися. Породілля з острахом подивилася на Дусю і блокову, що зайшла разом із есесівцем. Блокова спробувала пояснити есесівцю, що жінка щойно народила і не зможе йти. Але це не допомогло, лише ще більше розлютило гітлерівця. Всім стало ясно, що її викликали для відправки до крематорію. Жінка загорнула своє дитя в брудну ганчірку і притисла до грудей. Її губи беззвучно ворушилися і щось шепотіли, усім здалося, що вона хоче заспівати малюкові останню колісанку, але породілля була такою безсилою, що не могла видавити з горла ані звуку навіть тоді, коли есесівець штовхнув її прикладом. Тільки сльози котилися з-під її опущених повік, падаючи на голівку крихітного смертника.

Тепер в колишній юнацький табір часто приходять вантажні машини з воєнних підприємств, які табір забезпечує гефтлінгами. Машини зупиняються перед лазнею, яка не діє, відкривається брезентова запона, в машині лежать хворі жінки, набиті мов оселедці в бочку.

Із ревіру виходять ув'язнені і виносять їх із машин. Серед хворих є старі і молоді. Здоровими відібрали їх в таборах для роботи на воєнних заводах вермахту і напівмертвими повертають в табір тотального знищення, щоб одержати нових, здорових рабів.

— Куди ж нас, в Укермарк чи прямо в газову камеру? — тремтіли жінки, оглядаючи дорогу.

Одна з них розповідала:

— Вчора ми визначили за часом, що машини, які забрали хворих з ревіру, повернулися назад дуже швидко, майже за годину.

— Вони не могли за цей час добратися до табору Укермарк і назад. Отже, їх відвезли зразу в газову камеру. Нас усіх обдурюють.

Дуже скоро з димарів крематорію повився густий чорний дим з запахом горілого людського м'яса.

Мати Марія знала про це. Не могла не знати. Багато жінок так само, як ця жінка, стежили за машинами, що відбували в новостворений табір. Вони збагнули, що їхніх подруг, сестер і матерів відвезли одразу в газову камеру і спалили в крематорії. Десять тисяч ув'язнених Равенсбрюка в цю хвилину переживали трагедію. Вони зрозуміли, що дорогі їм люди, які годину тому були ще живі, тепер стали попелом, чорним димом, що розповзався по табору, як павуча свастика. В кожному ревірі і бараці жінки ридали, істерично кричали, кли-

кали своїх рідних, які, можливо, саме в цю хвилину корчилися в передсмертних конвульсіях в камері з смертельним газом — «циклоном Б».

Мати Марія сиділа в цей час біля вікна і записувала те, про що знала і про що згогадувалася. Вона могла піти в блок до військовополонених, переховатися там, але вона не пішла. Давно вже вела щоденник, записувала в ньому все, що могла, і з допомогою дівчат переховувала його на горищі.

— Візьмеш його з собою, як мене не стане, — сказала мати Марія молодій довірній черниці.

Мати Марія вирішила випити чашу табірної полону до дна. В ту мить, коли твердо надумала, що не буде втікати і переховуватися, вона не знала, чи зможе щось записати в тому страшному таборі Укермарк, про який розповідали неймовірні жахи. Не знала... Але мусила побачити все своїми очима, спробувати занотувати чи розповісти комусь, хто, напевне, залишиться живим.

Відчувала, що не доживе до визволення. Усе, що Єлизавета Скобцова побачила в Укермарку, вона повідала черниці Сусанні.

ІЗ РОЗПОВІДІ МАТЕРІ МАРІЇ

«Разом з інвалідами і важко хворими жінками мене помістили в ревірі Укермарка. Цей ревір до нас був порожнім. Мокрі мішки з соломою довелося витягати прямо з-під снігу і відігрівати своїми задубілими від холоду тілами. Ревір не опалювався, люди пухли від голоду. Раз на день давали півкружки брукви, увечері тоненький шматочок хліба і кип'ятку. Медикаментів у ревірі не було ніяких. Лікарів відправили назад до Равенсбрюка. Я впевнилася, що тут не лікують, а, навпаки, знищують хворих.

Старостою блоку для хворих призначили ув'язнену Віру Сельвекарт — цинічно жорстоку рецидивістку.

Вранці наглядачки відправляли в ревір усіх, хто не міг стояти на перекличці, тиждень підряд щоранку я бачила на підлозі умивальної кімнати десятки жінок в стадії агонії. Одна з ув'язнених німкенів розповідала іншим, що їх умертвили уколами. Через кілька днів мене перевели в так зване «приміщення для денного перебування». Я вже знала, що всі, хто потрапляють туди, назад в ревір не повертаються. В цьому приміщенні у хворих забирали усі речі. Поводилися з нами надзвичайно грубо.

Другого дня увечері в кімнату зайшла блокова Віра Сельвекарт. В лівій руці вона тримала порошок, в правій — ложку, інша сестра несла склянку з водою.

— Тим, хто з вас завтра має їхати з транспортом, я дам порошок, який підтримає ваші сили в дорозі, — сказала вона голосом, який намагалася зробити ласкавим, але помимо її волі в ньому бриліла жорстокість.

Кілька жінок покійно випили білий порошок, скривившись від огиди. Одна з них сказала, що він гіркий на смак, і почала блювати. Половина з десяти інших жінок, більшість з яких були єврейками, випили мовчки. Інші — відмовилися, і тоді Віра, це чудовисько в образі жінки, двом з них зробила укол, решта відбивалися і ридали. Есесівський санітар Рапп дав їм отруений хліб, жінки, очевидно, вже знали про це і відклали його на підлогу. Сельвекарт підійшла до однієї з тих, що не хотіла брати хліб, посипаний білим порошком, і натиснула коліном на горло. Есесівка почекала, доки у неї не посиніє обличчя і жінка змушена буде відкрити рот, щоб не задихнутися, тоді вона холоднокров-

но висипала їй в рот отруту. Решта жінок схопилися на ноги, готові захищатися і кинутися на есе-сівку. Санітар Рапп вийняв пістолет і постріляв їх на місці.

— Ця дійде і так, — сказала Сельвекарт до санітара Раппа, вказуючи на мене. Від болю у серці я в ту хвилину не змогла навіть поворухнутися...»

* * *

А далі ніхто вже достовірно не знає, чи то дійсність, чи легенда. В квітні 1945-го по табору пронеслася радісна звістка, що 300 французенок поміняють на вельми цінних для гітлерівського рейху осіб і відправлять на батьківщину. Пощастило жінкам із французької еліти, деяким заложницям, але, звісно, не таким комуністкам, як Марі-Клод. Вона з сумом проводжала в Париж тих, з ким встигла подружитися. Час і голод не торкнулися її обличчя, від постійного голодування вона стала ще стрункішою, а її доброї дитячої посмішки не стерли з обличчя ні знущання фашистів, ні голод.

Була вдячна російській лікарці Антоніні, що та взяла її під свій захист, і тоді, коли їй загрожувала смерть, переховувала її у себе в ревірному блоці, спала з нею на одному ліжку і, навіть знаючи, що це загрожує їй самій знищенням, була стійкою в своїй дружбі.

Марі-Клод встигла передати через французьких друзів свою статтю в редакцію прогресивної французької газети. Після повернення французенок на батьківщину, радіо на всіх мовах сповістило, що робиться в жіночому концтаборі Равенсбрюк. Начальство концтабору, лякаючись розплати, заметушилося, Червона Армія переможно просувалася на

захід і перейшла Одер. В таборі відбулися значні переміни. З кількох тисяч відправлених в югендтабір ув'язнених, біля двохсот з тих, що ще залишилися живими, повернули назад в Равенсбрюк.

Серед них була і мати Марія. Її важко було пізнати. Струнка, повна внутрішнього достоїнства інокія перетворилася на засушену, мов церковні мощі, легеньку, мов пір'їнку, жінку. Тільки очі її, які, здавалося, вмістили смуток всього світу, іноді спалахували внутрішнім вогнем. Тепер вона соромилася йти до своїх «солдаток» та й не мала сили.

Мати Марія тяжко пережила те, що не потрапила в число 300 французенок, які повернулися у Париж. Отже, вона нікому не потрібна, її всі забули... Внутрішньо приготувалася вже до смерті, а ця партія врятованих сколихнула її до найглибших, найсокровенніших струн душі. Дізналася про смерть сина в Бухенвальді і вже не хотіла жити.

Пішла в монахині, щоб жертвувати собою для добра. Щоб відійти від продажної еміграції, від тих, що кричали, що життя своє покладуть на «олтар російського отечества», а насправді провели своє життя в суєті, неробстві. І що ж зробила вона, та, що, зневажаючи дідівські маєтки і свої фамільні достатки, запалилася в свій час ідеєю боротьби за справедливість людства, металася, як сліпий метелик, від одного вогню до іншого, мала можливість бути на тому боці, де стояв Ленін, лишитися там, звідки прийшли ці сповнені гідності ротармійки, котрі і тут, в таборі, не дали потоптати себе і, зрештою, вийдуть, вона це знає напевне, переможцями.

А що зробила вона, будучи монахинею? Збудувала притулок для бідних російських емігрантів. О мати божа, о мадонна з малим Христом на руках. Вона вишивала розіп'ятого Христа і там, в

Укермарку, де навколо гинули сотні, тисячі мадонн з дітьми, де на її очах брали цих мадонн на спалення в крематорії. А вона вишивала... І задумала: якщо вишиє, то виживе... Ні, не встигла!

Поруч з нею на нарах лежала російська жінка Марія з малим дитям. Вона була внесена в списки тих, кого завтра мали відправити на газ. Це добре знала мати Марія, і, можливо, тільки здогадувалася ця молода мати, яка так нагадувала собою мадонну Рафаеля. Хлопчик був таким кволим, що мало скидався на біблійського Христа, і все ж очі, його очі дивовижно нагадували очі того дитяти, які вишивала вона своєму полотні...

Що це? Знамення зверху? Знала, що глибоко вона майже не вірить в існування бога. Її Христос був символом справедливості, символом людського страждання, якого не повинно бути.

Рішення прийшло рано-вранці до того, як в блок, де вона помирала, прийшли есмани, щоб захвати чергову партію жінок в п'ятитонні самоскиди і відправити їх в газові камери. Мати Марія підійшла до молодої, ще дуже вродливої земної матері і мовила:

— В ім'я Христа, в ім'я вашого сина і моєї доньки, що померла в Росії, в ім'я пресвятої мадонни з дітьми на руках я прошу вас, візьміть мою куртку з моїм номером. Транспорт, на який ви призначені, має піти в крематорій. Я прожила своє життя і хочу врятувати вас обох.

Молода мати спочатку відступилася, вона здивовано дивилася на жінку, що була ще не такою старою, але табірне життя поклато на неї свою печать. Мати Марію всі поважали в таборі, і юна жінка не могла наважитися одержати життя ціною життя іншої людини.

Мати Марія стала перед нею на коліна:

— Я вас благаю, в цьому єдине моє спасіння. Вночі мені явилось видіння матері божої, о мадонна! Вона звеліла мені: «Мати Маріє! Віддай своє життя, щоб не збулося спалення матері мадонни».

Легеньке тремтіння пройшло по всьому тілі матері Марії, коли вона, вставши з колін, знімала з себе куртку і зодягала куртку іншої, руської Марії, яка ніколи не вірила в бога, а зараз на якусь мить заради спасіння своєї дитини повірила і, мов загіпнотизована, робила те, що їй наказувала ця дивна жінка, від якої лишилися тільки душа та ще очі... Руська Марія зодягала її куртку...

Потім вони обидві лягли на нари, і, коли з'явився есман, який викрикував номери тих, що мали йти на спалення, мати Марія наказала жінці з дитиною лежати, а сама піднялася і твердими кроками рушила до машини. Вона вже не змогла вилізути на машину і відчула, як грубі руки есесівця перекинули її через борт. Серце її не витримало.

Знала чи не знала мати Марія, коли наважилася на цей крок перед самим визволенням, що стала легендою. Все життя була жінкою неординарною, видатною, лишилася такою і у смерті.

Так само, як і мати Марія, померла настоятелька Ліонського монастиря мати Елізабет. Вона пішла добровільно на спалення в крематорії, віддавши свій табірний номер молодій француженці з дитиною і взявши її номер собі. За активну допомогу силам Опору в часи гітлерівської окупації матір Елізабет посмертно нагороджено вищим воєнним орденом Франції.

Щурі залишають корабель

Идучи на роботу, Марійка з Дашею сумно дивилися на далекі пагорби і переліски, що починали жовтіти. Все рідше і рідше заглядало в табір сонці. Відійшло все, що було дорогим серцю, все, що зв'язувало їх з рідною землею, з родинами, батьками, братами і сестрами. Здавалося, вони і мріяти перестали про майбутнє. Відгороджені високими важкими мурами від усього світу, вони знали лише одну радість: сонячне проміння, яке навіть за цими мурами світило рівно на всіх.

За ці мури навіть пташки і ті боялися залітати. Зате скільки тут вештається злих, схожих на вовків, собак.

Звідки їх стільки понабирали? Мабуть, з усього світу. Марійка дивиться на них з острахом і ненавистю. Йй уже навіть не віриться, що вдома вона колись так любила свого Джульбарса, що іноді не могла без нього і заснути.

Даша втратила рівновагу. Спиная у неї ніколи не заживає від побоїв, ятриться від струпів, а тут ще хтось із новоприбулих привіз звістку, що її село на Чернігівщині спалено і розвіяно за вітром. Лишилися самі комини. Мешканці села згоріли замкнені в клуні, дітей вивезли. Невже і її старої матері і братів та сестер вже немає на світі? Ніч вона не спала, а тепер іде, похнюпивши голову, жилага, зчорніла від скрути.

— Ні, я більше не можу, не можу, — застогнала від болю. — Краще смерть!

Даша зривається і біжить в напрямку постенкетте *. Марійка наздоганяє — збиває з ніг. Благає:

— Дашо! Наші вже близько. Все зміниться дуже

---

* Дротяна загорожа під високою напругою.

скоро. Ось побачиш. Ну, потерпи ще трошки... — Вона й сама не впевнена в тому, що каже, але зараз Марійка дякує долі, що підказала їй ці слова. Даша повірила, поволі підвелася із землі і попленталася до цеху. Як добре, що в цей час ніхто з наглядачів їх не бачив. Знову беруться за осоружне шитво білизни, яку, можливо, вдягатимуть вбивці їхніх рідних.

Жінки поруч шиють для гітлерівців маскувальні халати. Марійка з Дашею, влучивши хвилину, коли немає Біндера, допомагають їм різати нитки, щоб зменшити виробіток готової продукції.

Ми повинні жити, хоч би заради того, щоб лишилися свідки цього пекла, які розкажуть про все, що побачили тут,— рішуче, вже як доросла, каже Марійка, вдивляючись у безрадісні очі Даші.

Від хвилювання і нестерпного голоду у Марійки закрутилася голова, і вона кинула шитво, нахилилася до столу. Наглядач здалеку помітив це, вмить опинився біля неї. В очах його світилися не співчуття, на бажання допомогти, а звіряча зненависть і жорстокість. Пронизав гнівним поглядом Дашу, мовби вона була винна в тому, що її напарниця знепритомніла, а не той порядок, який запровадили гітлерівці на фабриці і в таборі. Злість вирувала в його вирячених очах, що, здавалося, готові були луснути від напруження. Він схопив Марійчину руку, одним ривком підняв дівчину на ноги, посадив на стілець і почав з усієї сили бити по щоках. Марійка не опритомнювала. Тоді він кинув її на підлогу і почав топтати ногами.

Марійка ледь розплющила очі, побачила над собою звірячий вишкір зубів наглядача, все зрозуміла. Закривши руками обличчя, вона благала: «Не бийте мене, гер Біндер, з зараз встану!»

На щастя, в цех прибіг есесівський лайфер* і сповістив, що Біндера викликає до себе комендант. Вираз обличчя ката відразу змінився на улесливий. Він крикнув на ходу: «Всі за роботу!» — і подався до канцелярії.

На обід Марійка вже не хотіла йти, але Даша повела її майже силою. Дістала по черпаку супу із сушеної, припаленої брукви, без крихти жиру. Вода, солодкувата, несолонна, нагадувала скоріше псмій, ніж страву. Навіть ерзацхліба вже кілька днів у таборі не було. Марійка випила той суп і відчула, як її занудило.

— Мабуть, той кат щось пошкодив усередині, все болить...

Саме під час обіду всі почули, як у небі наростав гуркіт літаків. Він ставав усе чутнішим, вже можна було розібрати, що летять важкі бомбардувальники. Нарешті літаки пролетіли над табором. В'язні вже знали, що це летять радянські літаки. Вони скидають свої бомби на Берлін. Через якийсь час застегнала земля, здалося, що трусонуло навіть бараки. В серцях в'язнів ожила надія, що незабаром настане край усім їхнім мукам. Повертаючись назад, один з літаків пролетів зовсім низько над табором. В'язні побачили, що в повітрі кружляють і падають на землю листівки.

Кожному хотілося знати, що в тих листівках, але вийти ніхто не наважувався. Адже в час тривоги гітлерівці, озброєні автоматами, займали амбразури і укріплення на підвищенні біля лісу, звідки прострілювався весь табір.

— Боятися, щоб не було в час тривоги бунту чи втечі, — шепнула Даша.

Між бараками бігали поліцайки і наглядачі, підбирали листівки. Після відбою тривоги в'язні ки-

* Поспільний.

нулися з бараків, сподіваючися, що якась листівка потрапила на дах блоку чи на дерево і вітер знесе її на землю. Та есесівці примусили кількох в'язнів забратися на дахи і обшукати там усе під їхнім наглядом. Вилізла на дах і Даша. Їй пощастило знайти листівку біля самого димаря. Вона встигла прочитати її і запам'ятати.

На листочку сіруватого паперу, величиною з долоню, було надруковано: «Не бійтеся, ми не будемо бомбити табір. Гітлер буде розбитий. Перемога близько».

У вересні 1944 року фашистська газета «Фелькішер беобахтер» сповіщала, що в час повітряних нальотів на Бухенвальд загинув німецький комуніст Ернст Тельман. Це трагічне повідомлення було великим ударом для німецьких комуністів. З листівки, яку знайшли після нальотів на Берлін радянських бомбардувальників, всі дізнались, що газета «Фелькішер беобахтер» брехала, що Тельман не став жертвою повітряного нальоту, а насправді в ніч на 18 серпня був убитий фашистами пострілом у спину і спалений у крематорії.

Про зміст листівок антифашисти сповістили тільки надійних товаришів, остерегаючись, щоб табірні шпигуни не донесли начальству і не почалася повальна екзекуція за те, що в'язні знайшли спосіб прочитати листівки.

Усвідомлення того, що в світі вже знають про існування жіночого концтабору, змінювало в невільниць віру у визволення надавало сил протриматися до повалення гітлерівського режиму.

Табірне начальство відчувало наближення часу розплати за всі вчинені ними злочини. Комендант і його підлеглі з нагаями в руках, з собаками бігали по бараках, нацьковували їх на людей. Морди псів обагрилися кров'ю. Удари нагаїв сипалися на

змучених в'язнів, а паглядачі кричали щосили, щоб усі негайно збиралися і виходили на вулицю. Виштовхавши всіх на дорогу перед табором, звеліли в'язням стати на коліна і підняти догори руки. Так люди стояли біля двох годин. Багато з них не витримували і падали, тоді їх били кийками, цькували собаками. Дехто в такій позі й закликав: видовище страшне, воно запам'яталося Марійці на все життя. Багато в'язнів у ці дні було покусано й загрижено вовкодавами. Творячи цей злочин, карателі насолоджувалися, дивлячись, як знесилені люди вмирають на їх очах від страху й виспаження, не знівши мук знущання.

Марійка ніяк не могла зрозуміти, звідки беруться такі жорстокі нелюди, які мають людську подобу, а діють гірше звірів. В хвилюванні, надіях на майбутнє минув день, попереду була ніч. Можна було трохи поспати, але спати ніхто не міг. Марійка вже бачила домівку і переживала не стільки за себе, скільки за своїх рідних. Чи живі вони? Ті, кого привезли до табору в останні дні, розповідали страшні речі. Не знала — вірити їм чи ні? Спалені села, зруйновані міста... Чи є ще на землі той найрідніший куточок, ота мала Лозоватка і її біла батьківська хата?

На світанку знову почалися нальоти радянської авіації. В'язні, незважаючи на гуркіт і страх бомбардування, вибігли у двір і, побачивши на літаках зірки, махали їм хусточками. Паглядачі в паніці метушилися по табору, галасували, наказували заходити до бараків. Вони стали ще лютішими, зменшили пайку хліба для кожного, хоч усі вже були живими скелетами. Запали очі, вилиці й гострі щелепи та хрящ носа, загостреного, як у мерців, яка ж то була безрадісна картина, коли тисячі таких невільників проходило перед очима.

В останні дні цехи простоювали через нестачу ниток. Біндер відібрав групу людей, чоловік п'ятнадцять, і повів їх за ворота на іншу роботу. В цю групу потрапили і Марійка з Дашею.

— Будете працювати на складі запасів, — сказав наглядч. — Але, якщо хтось комусь розкаже про цей склад, той буде негайно знищений.

Виявилося, що «склад запасів» — це дванадцять блоків трофейного табору знизу доверху набитих всяким награбованим добром. Тут були килими, дорогі меблі, піаніно, роялі та інші музичні інструменти. В іншому блоці в купу звалена чоловіча й жіноча одежа. Під стінами — картини, бронза, колекції кристалю і саксонського фарфору. Посеред «складу запасів» — великий будинок, до стелі заповнений сувоями сукон, шерсті, сувої шовків лежали на полицях...

«Так от для чого фашисти воюють, — думали в'язні. — Щоб збагачуватися на муках і стражданнях інших. Земля наскрізь просякла кров'ю, а тут ділять награбоване».

В таборі люди вмирили від голоду, а поруч, на складах, лежали величезні запаси найрізноманітніших продуктів.

Усе це багатство в'язням наказали розсортувати і впорядкувати. Щодня підходили машини, вантажилися і їхали на Захід. З нашивок на одязі, написів на картинах, в'язні зрозуміли, що це багатство, награбоване в багатьох завойованих країнах Європи.

Повернувшись з роботи, Марійка побачила в табірному дворі юрмише людей, які не розходилися по бараках. Всі були схвильовані, перешіптувалися, в очах світилися потаємна радість і тривога. Табір

вже облетіла звістка, що гітлерівці спішно відступають, що Радянська Армія прогнала загарбників України і перейшла кордон.

В'язні пошепки говорили між собою, що табір може бути замінованим і, як тільки-но підійдуть радянські війська, фашисти можуть висадити його у повітря.

Наглядачі відчували, що в'язні виходять з-під їхньої влади.

Навколо табору на висотках гітлерівці розставили кулемети. Табірних уже ніхто не годував, продукти гітлерівці вантажили в дорогу, в'язнів ждала голодна смерть.

Табірне начальство гарячково думало, як досягти поголового знищення живих скелетів, замести сліди страшних своїх злочинів. Найближчого дня влаштували розправу. Ще зранку в таборі почалася метушня. Звідкілясь взялося ще більше, ніж досі, собак. Наглядачі шпиряли з ними по бараках, виштовхували людей у двір, вишикували у колони.

На табірному плаці стояло все начальство разом з комендантом.

— Табірні начальники почуваються олімпійськими богами, що зневажливо дивляться на натовп грішників і тільки й думають, як зіпхнути їх у безодню, щоб не лишилося жодного свідка, який міг би розповісти, що діяли з в'язнями за цими високими мурами цивілізованої кати, — мовила Євгенія Клем до червоноармійок.

Колони тіней проходили перед начальством. Сам комендант розбирав людей: кого направо, кого наліво. Наліво йшли ті, що вже попухли від голоду, старі й зовсім безпорадні, а також особи, які просто не сподобалися йому. Пересівали, як на решеті. Тими, що ледве йшли, до краю набили бараки смертників, доходять вишикувати в колони. Перед

ними вже були відчинені ворота пекла. Тисячі людей виходило з табору, де зазнали стільки мук, йшли у напрямку своєї страшно́ї загибелі. Очі їхні були сповнені затаєного гніву, горя, розпуки, але жодних сліз, благань... Як на те, небо затяглося чорними хмарами, вдарив грім, блискавиці розсікли небо і пішов проливний дощ. Люди йшли мокрі, важко переступаючи з ноги на ногу. В цей час працювали крематорії, труби задиміли чорним димом, запахло паленими людськими кістками і м'ясом. В'язні задихалися від диму, посилаючи прокляття на голови своїх убивць. В таборі залишали тільки тих, кого мали гнати етапом.

Невже в людських серцях може бути стільки жорстокості й байдужості до людського горя? Які ж матері виродили оцих напівзвірів, що знущалися з беззахисних людей, які вчителі виховували їх? — думала Марійка, дивлячись у вікно барака. Навіщо ж кати мають на шиях ще й хрести? Невже це їхня чужа й незрозуміла їй релігія, їхні боги, яких вони носять у своїх нікчемних душах, можуть виправдовувати і благословляти такі жахливі злочини й знущання з людей різних національностей? Адже ці нелюди, що зарахували себе до вищої раси надлюдей, тримають у таборі й німецьких комуністів. Марійка чула про дружину Ернста Тельмана, і тепер їй стало зрозуміло, що і людей своєї нації гітлерівці вважають ворогами, якщо вони мають власні погляди на життя і борються проти страшно́ї і чорної сили фашизму. Із бараків чулися прокльони, дикі, сповнені відчаю крики і ридання впереміжку з істеричним сміхом. Все це скидалося на завивання диких звірів, замкнутих у клітку.

До бараків смертників підїхала машина. З неї до самих дверей приставили драбину, і нею прямо в автобус лізли приречені. Дехто опирався, і тоді

його били дубцями. Наглядачі поводитися з людьми, як дресирувальники з неслухнями тваринами.

Заповнювали машину в'язнями так, що вони могли в ній тільки стояти, і везли їх до крематорію. Якщо в перші дні перебування в таборі люди, йдучи до крематорію, не відали, куди їх ведуть, то тепер усі знали: через якийсь час від них залишиться самий тільки попіл та ще оцей запах смалевого, що нависає над табором. І це найстрашніше, коли людина знає, що її жде, і нічого не може вдіяти. Вся безглуздість такої смерті могла будького довести до божевілля.

* * *

Марійку з подругами перекинули на нову роботу. Серед лісу вони побачили довгі дерев'яні будівлі з дощок і чималу лісопилку. Чоловіки різали електропилкою величезну сосну на коротенькі чурбачки, обабіч сиділи дівчата і розрубували їх на дрібні полінця. Казали, ніби ці полінця гітлерівці використовували у машинах замість пального, оскільки під час війни відчувалася гостра нестача нафти й бензину.

Тут Марійка побачила Славка. Отже, він всі ці роки був поруч неї в чоловічому таборі. Зустрітись вони, звісно, не могли, і тільки випадок звів їх. Вона ледве впізнала його у високому худому юнакові. Тільки посмішка лишилася така сама. Така, але й не така, бо сміявся він беззубо, хоч очі лишилися такими ж синіми. Мабуть, зуби вибили йому на допитах, — гірко подумала Марійка. Поговорити їм не пощастило. Поруч стояв наглядач і пильнував, щоб дівчата не тільки не розмовляли з чоловіками-штрафниками, а навіть не дивилися на них.

Тільки в кінці дня Славко навмисне пройшов близько біля Марійки і сказав їй проникливо:

— Я всі роки думав про вас. Де Оксанка? Чи жива?

Марійка вдала, що не почула запитання. Щось у горлі запекло.

— А я двічі втікав... Влімали. Потрапив до концтабору, і в перші ж дні за саботаж мене відправили в бункер, а потім в штрафники «довічно». Передай Оксані: ждатиму хоч би й до смерті...

Марійка подумала, а що, коли вона не повернеться додому, а Славко доживе до того щасливого дня визволення. Якщо він не знатиме правди, ніхто в селі так і не дізнається про подвиг Оксани Безсмертної... І вона наважилась:

— Славку, я повинна сказати: Оксана загинула, взявши на себе вину усіх радянських жінок в Барті. Їх мали розстріляти. Вона вирішила віддати своє життя за них.

Славко зблід, похитнувся... Есесівець почув, як він сказав:

— У, гади! Їх би самих усіх постріляти!

Есесівець вперішив його гарапником по спині. Гарапник зміїно обкрутився вздовж спини хлопця, сягнув грудей, лишивши кривавий слід на одязі. Славко, який стільки терпів, дізнавшись про смерть Оксани, вже не хотів жити... В душі все вололо до помсти. Не роздумуючи, він кинувся на есесівця, вдарив його шматком окоренка, що повернувся під руку, та в цю мить автоматна черга пронизала його груди, і він упав мертвим, не доживши до тієї свободи, за яку так вперто боровся.

Марії і дівчатам з її табору теж дісталось від наглядачів. Лупцювали їх дубцями і гнали до табору без спочинку, та Марійка вже нічого не бачила, не відчувала болю... Перед очима стояли блакитні, довірливі очі Славка і карі очі Оксани — її найвірнішої подруги.

До смерті пам'ятатиме вона, як бігли вони квігучим лугом Лозоватки, як розвівалися білі, золотаві коси Оксанки, а Славко держав її за руку. Здавалося, що те щастя на все життя... Стояла рання весна, і оживав ліс, а Марійці все звучав їхній сміх тієї далекої весни.

* * *

Прийшовши ввечері з роботи, дівчата помітили в таборі незвичайне пожвавлення, веселий гамір, в'язні розмовляли якось сміливіше. Всі вже знали, що Радянська Армія наближається до Фюрстенберга. Серед наглядачів замішання і переполох. В повітрі завис важкий гул радянських бомбардувальників.

Другого дня на роботу нікого не виганяли. Їжа в таборі не варилась. Часто налітали червонозорі літаки, які скидали бомби десь за територією табору, і вся земля здригалася від вибухів. Настала ніч, але ревіння моторів не припинялося.

Марійці зробилося так страшно, що вона вже й не сподівалася пережити цю ніч. Під ранок залягла тиша і люди нарешті побачили чисте небо, вкрите зірками. Всі стояли групками і говорили про те, що хвилювало кожного. В цих напівживих людей раптом ожила надія на порятунок і вони згадували домівки, своїх рідних. Літня французженка з Шампані мовила:

— Якщо залишимося живими, я всіх запрошую у моє село. Коли мене забрали, в погребі лишалося дві бочки вина. Приїздіть.

— Гадаю, його вже випили без вас, — сумно сказала чешка Ружена.

— Кращої риби, як у нас, не знайдете, — запевняла росіянка з Вилкова. — Приїздіть по війні до мене на осетрину і свіжу чорну ікру.

— А я запрошую вас на вареники й галушки, — засміялася цирим сміхом Галя з Полтави.

В'язні зайшли до бараків, але спати ніхто не лягав. Сиділи на парах і напружено прислухалися до глухих далеких вибухів. Чи встигнуть їх визволити до того, як пастане і їхня черга йти до крематорію?

Марійка сиділа біля вікна. Було вже далеко за північ, а спати не могла, перед очима як живий стояв Славко. У вікно заглядав холодний місяць, і табір затих. В цю мить їй дуже хотілося заспівати своєї улюбленої пісні: «Ой зійди, зійди, ясен місяцю, як млиновеє коло...» Дуже тихо вона почала її. Пісня закінчувалася такими жалібними і пині символічними словами: «А іще тяжче молодесенькій, не нажившись, помирати...»

Одна з її подруг по бараку вже плакала.

— Та годі тобі, йди вже спати! — гримнула на неї найстарша із жінок. І так серце розривається від болю.

Марійка лягла на своє тверде ложе, а в цей час із двору тихо долинула табірна пісня про матір.

Раптом почулося гавкання собаки. Спів затих. Табором пройшов вартовий, і знову запанувала важка, тривожна тиша. І вже зовсім інший голосочок в іншому кінці табору виводив так тонко й жалібно, що серце приймала щемна мука:

Быть может, мне валяться под откосом
С разбитой грудью у чужих дорог,
И по моим по золотистым косам
Пройдет немецкий кованный саног...

А вже від барака, де жило найбільше українок, підхоплювала ту журну табірну пісню ще журніша українська народна:

...Кру, кру, кру... В чужині умру,
Доки море перелечу,
Крильонька зітру...

Голос віддалявся. Всі в бараці прокинулися і мовчки слухали пісню. Дивувалися, чому вартові мовчать і не стріляють. Раніше за ці співи серед ночі посадовили б у карцер і покарали голодом.

Вночі в Равенсбрюку, очевидно, хтось із інтернаціонального кільця розкидав по всіх бараках листівки, які закликали боротися за свої права, чинити опір і не давати подруг на знищення в газових камерах.

Почалися повальні екзекуції. Есесівки шукали винних і били усіх, на кого падала підозра.

В головну зону Равенсбрюка в один з останніх днів перед визволенням з'явився загін СС і замінував стіни табору. В'язнів охопила тривога. А що, як висадять у повітря саме тоді, коли прийдуть їх визволителі? Всі почувалися мовби на пороховій бочці. Невже підірвуть табір, щоб замести сліди своїх розправ, щоб не лишити свідків кривавих злочинів? Люди хвилювались, ходили похмурі, занепали духом. А фронт наближався з кожним днем.

25 квітня рано-вранці начальство забігало по табору. Наказали в'язням перших бараків збиратися з речами і вишикуватися в колони перед своїми бараками. Блокові нашвидку рахували в'язнів. Руки у паглядячок тремтіли. Оточених з обох боків есесівцями і собаками в'язнів повели до виходу із зони концтабору.

Зірниці перемоги

Вже кілька днів до табору доноситься зі сходу грім артилерійської канонади.

— Артпідготовка! — вигукнула Віра Удовенко.— Тепер фашистам непереливки. Кажуть — наші вже під Берліном.

Грім канонади зі сходу щодня наростає, шириться, сьогодні вже половина горизонту палає багряним відсвітом.

— Дівчата, зірніці перемоги! — кричить Марина, показуючи на пунктири блискавиць у небі. Очі її сяють радістю і сподіванням визволення.

Як тільки фашисти почули близькі звуки канонади, вони забігали по бараках, виганяючи людей, заганяючи їх у колони. Одна за другою колони в'язнів виходять із головної брами і прямують по шосе на захід, в глибину Німеччини.

Як же фашистам хотілося замести сліди своїх злочинів! Поспішаючи евакуювати табір смерті, вони прагнули зберегти і свою школу.

За кілька годин по блоках пролунав наказ команданта Зурена. Він вийшов на підвищення посеред табору разом зі своїми приспівниками, і що є сили загукав:

— Всі, хто залишився в бараках, повинні вийти негайно на плац. Табір буде підірвано.

Частина дівчат із блоку радянських полонених комітет опору ухвалив залишити в таборі. Віра Удовенко і Марина вирішили сховатися на горищі штрафного блоку і сидіти там, поки остання колона не вийде з табірних воріт.

Яка доля чекає тих, що лишилися в таборі? Чи встигнуть їх звільнити наші війська? А що жде тих, кого погнали на схід? Про це ще ніхто не знав.

Віра Удовенко і Марина Смілянська через сильну доповідують жінкам комуністичного кільця про кожний крок есманів, що лишилися в таборі. Знайшли місце, звідки добре було видно, як остання колона вийшла із головної брами табору. В'язні ледь пересували ноги, але ніхто з них не знав, чи їх поженуть в газові камери, чи вслід за іншими жінками вони підуть в ліси.

До приміщення комендатури підїхала велика вантажна машина. Гітлерівці несуть на неї свої клунки, чемодани, набиті добром, рюкзаки і документи. Останньою вийшла обер-ауфзерка Доротей Бінц. Марина ледь утримується від сміху, побачивши, як Бінц йде до машини задом, мітлюю замітаючи свої сліди.

— Забобонна. Боїться, падло, розправи, замітає свої сліди, — каже вона.

Ні Віра, ні Марина, звісно, не знають того, що скоро Бінц сяде на лаву підсудних в Нюрнберзі разом з іншими злочинцями концтабору. Тому, сидючи на горищі, дуже шкодують, що не можуть пусти́ти навздогін їй автоматної черги.

— Я б цю садистку задушила б своїми руками! — говорить Марина.

П'ятитонка, навантажена чемоданами і вузлами, покидає табір.

В таборі залишаються тільки важкохворі, діти та члени групи опору. Це кілька тисяч чоловік. Залишилася ще гітлерівська охорона.

Завдання групи опору: не допустити, щоб табір підірвали фашисти, врятувати від смерті німецьких і хворих жінок і дітей.

Віра Удовенко з Мариною стоять на посту, слідкуючи за головною брамою, Марина розповідає їй про свої фронтові подвиги.

— Служила я в артилерійському полку санінструктором у взводі зв'язку і розвідки. Пробула на фронті більше року, не раз довелось брати участь і в бойових операціях. Яюсь зимою два наші розвідники пішли за «язиком», який був дуже потрібний нашому командуванню. Пішли і як у воду канули. Минуло більше доби, а розвідників все нема й нема. «А що, як вони поранені лежать в нейтральній полосі? — сказав командир. — Кого б мені по-

слати на розшуки?»— «Я піду»,— попросилася я в командира. Він подивився на мою маленьку по-стать, похитав головою, а потім каже: «Ну що ж, іди, все одно послати нема кого».

Передній край проходив у тому місці зигзагом. Наші окопи іноді вели в розташування німців і навпаки. Ось по одному із таких окопів я й пішла шукати розвідників. Проповзли ми повз бойову охорону, де вони пройшли учора. Окоп вузький, забитий снігом. Я повзла довго і раптом уткнулася головою у щось м'яке. «Напевне, наші...» — подумала і вже хотіла гукати хлопців, але, піднявши голову, побачила прямо перед собою чуже обличчя і очі, що дивилися на мене з острахом і здивуванням. Я випередила німця на якусь долю секунди і перша наставила на нього автомат. Німець підняв руки. Я рвонула в нього зброю і змусила повзти його в нашу сторону, весь час підштовхуючи його своїм автоматом. Бійці бойової охорони допомогли мені зв'язати німця і доставити його в штаб. Німець довго не хотів нічого говорити. Години через дві я опинилася в селянській хаті, де йшов допит. В окопі я була у ватнику, в маскхалаті, в шапці з опущеними вухами — солдат солдатом. Тільки невисока на зріст. А тепер я переодягнулася, увійшла в хату в спідниці. Німець побачив, що я дівчина, і був ошелешений.

«Фрейлейн?»— з жахом запитав він, пізнавши мене. Він качався по підлозі, ричав від люті, від ганьби, що його взяла в полон дівчина. Гітлерівець був зламаний і почав давати свідчення. А потім я була важко поранена, довго лежала в госпіталі, і в липні 44-го року ми потрапили в оточення під Старим Осолом. Довго бродили по лісах, пережили не одну сутичку з фашистами. Там мене непри- томну і взяли в полон.

— А тепер російська «фрейлейн» з гранатою в кишені стоятиме на посту біля воріт, охороняючи від есесівців фашистський табір смерті!— наказала Удовенко.

Есесевці, що залишилися в таборі, тепер боялися червоноармійок і, знаючи, що радянські війська вже близько, готові були кинути свої пости і чкурнути куди очі дивляться.

Червоноармійки зібрали дітей в один блок і зробили для них укриття з матраців, для важкохворих теж було поставлено матраци, щоб вберегти їх від осколків.

По ночах над горизонтом шастали сліпучі промені прожекторів. Шугали вогненні спалахи «катиюш». В концтаборі, вже не було ні електрики, ні води. Кінчався провіант. Хворі голодували. В кладовій в'язні знайшли кілька буханок хліба, найслабшим видавали по скибочці на день.

Однієї ночі Мілка прокинулася від того, що хтось з усієї сили тряс її за плече.

— Мілко, вставай!— кричала Інка.— «Чорні лати» крадуть хліб.

«Чорними латами» звали німкень-рецидивісток, із яких фашисти призначала наглядачок. Втікаючи з табору, фашисти не взяли їх із собою, і тепер вони були залишені напризволяще.

Розбивши вікно, дівчата вискочили у двір. Мілка з розмаху вдарила в чиюсь щелепу, хтось завив і вчепився зубами в її руку. Жінки билися за хліб не на життя, а на смерть. Адже від цих буханок залежало життя тих, що лишилися в таборі. І ув'язнені відвоювали припаси. Але скоро і вони вичерпалися. Військовополонені обшукали будиночки, де раніше жили есесівці. Але виявилось, що там вже хтось побував до них. Знайшли лише кілька покритих цвіллю, папівсухих шматків хліба, кільце цві-

лої ковбаси і недоїдену банку консервів. На цих продуктах ледве протрималися добу.

Есесівці, що залишилися охороняти табір, прагнули заволодіти продовольчим складом. Однієї ночі залишили свої пости. Вибивши вікна, вони потрапили до комори, де зберігалися посилки, прислані Міжнародною організацією Червоного Хреста. Два гітлерівці передавали посилки, інші зносили їх у своє приміщення. Це помітили червоноармійки.

— Дівчата, грабують продсклад!—гукнула Віра.

Всі кинулися до продскладу, зав'язалася бійка. Есесівці розгубилися. Грабуючи, вони залишили свої автомати в коридорі. Жінки схопили їх і наставили на есесівців. Ті відступили до дверей. Один з есесівців схопив свій автомат в кутку і вистрелив. Автоматна черга пройшла крізь груди жінки, що стояла в дверях. Її крик прорізав темряву ночі. Одна з червоноармійок, опинившись за спиною есесівця, вибила з його рук автомат. Гітлерівці, як зайці, втекли від слабких, виснажених жінок. Тепер склад належав ув'язненим.

У сутичці з гітлерівцями Віра Удовенко була поранена. Дівчата перев'язували їй голову.

Горді своєю перемогою, жінки почали розносити посилки тяжкохворим. В бараці для смертників на нарах лежали напівмерці, скелети, обтягнуті шкірою. Вони простягали свої худі руки і жадібно хапали їжу. Деякі з них були настільки виснажені, що вже навіть не могли промовити те всім знайоме слово «есен»— їсти. Тоді дівчата годували їх з ложечки, а лікарі наказували: «Дивіться, дівчата, не перегодуйте! Їм відразу не можна давати багато!»

В десятому туберкульозному блоці постала ще страшніша картина: навіть після евакуації тут вмирало щодня кілька чоловік. Мертвих не встигали виносити, і живі лежали поруч з мертвими.

Напружено працюють залишені в таборі члени комуністичного кільця. Червоноармійки одержали завдання провести огляд погребів, де лежать трупи. Останній вечір в погребку підозріло метушилися есмани. Треба було перевірити, чи немає там годинникового механізму сповільненої дії. Дівчата кинулися в погребок, оглянули всі кутки, простукували стіни, підлогу, повернулися в блок. Доповіли:

— Ніякого механізму немає.

В ці тривожні дні ворота табору були розчехнені навстіж. Худі, виснажені жінки, в брудних арештантських одягах, блукали по таборі, часом виходили за його браму. Тільки тепер вони помітили навколишню красу і те, в яких чудових місцях стояв цей проклятий табір смерті. Не вірилося, що всі ці роки за мурами табору шумів сосновий бір, співали птахи, ласкаво плюскотіли хвилі озера. Голодні, стомлені, вони раділи, що перед ними життя, а не смерть, і ще гостріше відчували біль за мертвими, за тими, що передчасно пішли з життя.

Низько над горизонтом за далекими пагорбами шугають вогненні траси наших артилерійських снарядів. Це б'ють по німцях радянські «катюші». Дівчата, вартові табору, напружено вдивляються в дорогу, що веде до Равенсбрюку, але на ній тихо, мов перед бурею: жодної живої душі чи то машини. Здається, навколо все вимерло. В таборі метушня. Дівчата бігають до продскладу за посилками і роздають їх хворим. Віра Удовенко з подругою стоять на посту біля воріт. Ось до них підійшов чоловік в білому халаті:

— Я — югославський лікар, з чоловічого табору, — каже він. — Прийшов до вас за допомогою. У нас, в чоловічому таборі, фашисти вивезли все до останнього сухарика. Чув, що ви відбили у есеївців продукти. Чи не допоможете нашим?

— Ходіте, дещо вділимо,— відповідають червоноармійки.

Вони виносять з складу кілька посилок, бинти, медикаменти і кладуть усе це на візок, яким розвозили колись їжу у таборі. Разом з югославським лікарем везуть все це в чоловічий табір. Досі вони тільки знали, що недалеко за брамою є і чоловічі бараки, тепер вперше бачать, що тут ще страшніше, ніж в жіночих. Тхне потом, онучами, на підлозі бруд, на нарах живі мерці, що вже ледь рухаються. Всі, хто міг ходити, — евакуйовані, лишилися напівмертві. Дівчата роздали посилки, медикаменти, пораним перев'язали гнійні рани, нагодували хворих. З важким серцем їдуть до свого табору. За ними біжить в'язень з червоною пов'язкою, щось белькоче чужою мовою, а вони не розуміють. В'язень бере Віру за руку і знаками показує, щоб дівчата йшли за ним. Червоноармійки зайшли в будку і остовпіли: там було повно гранат і гвинтівок. В'язень схопив гвинтівку, а Віра наставила на нього автомат. Той засміявся і простягнув їй гвинтівку і гранати.

— На, на!— повторював він єдине російське слово, яке знав.— Есес драпанули!— тоді лише дівчата зрозуміли, що в'язень запрошує їх брати гвинтівки і гранати.

Ротармійки почали розбирати зброю. Навантаживши на повозку, вони повезли все у свій табір.

Тепер у них є зброя на випадок, якщо доведеться оборонятись.

Віра Удовенко стає з Мариною біля брами на варту. Чути, як за ліском рвуться снаряди, доноситься здалеку гул моторів.

— Ну, це вже точно наші.

— А якщо з'являться німецькі, не пропустимо. У нас тепер є зброя, — рішуче говорить Удовенко.

29 квітня дівчата побачили на даху одного з будинків Фюстенберга білий прапор.

— Дівчата! Це знак, що фашисти здалися! — закричала одна з них.

Віра дістає червоне полотнище, прикріплює його до деревка. Зовсім близько чути тріск мотоцикла. Тільки не з боку дороги, а з боку табору. Очевидно, він заїхав у табір через запасний вхід. Підїхавши до дівчат, мотоцикліст різко загальмував. Віра віддала сержанту честь і відрепортувала:

— Товаришу сержанте, ми, радянські військово-полонені і всі антифашисти концтабору Равенсбрюк, готові до зустрічі радянських військ. Територія повністю очищена від противника.

— Молодці, дівчата, — чітко, по-військовому, відповів сержант.

Видно було, що він поспішає, обличчя його було чорним від пороху. Витерши з лоба піт, втомлено сказав:

— Жаль, красуні, що не маю часу зупинитися надовше. Маю термінове завдання. Наші вже в Берліні, скоро будуть тут.

— От здорово! — вигукнула Марина.

А Віра, розгорнувши прапор, почала розмахувати ним, голосно гукаючи:

— Ура, наші під Берліном, перемога, перемога, скоро будуть тут!

Сержант сів на мотоцикл, хотів рушити, та не встиг. Його з усіх боків оточили бранки. Одна з дівчат протягнула букетик весняних примул, зірваних в палісаднику біля есесівських котеджей. Він посміхнувся і вільною рукою обійняв дівчину.

— Як же тебе звати?

— Льоля, — засоромившись, відповіла вона.

— Жди мене, вернуса назад, весілля справимо, — кинув жартома чи серйозно і вже на ходу, даючи

повний газ, запитав: -- А де дорога на Фюстенберг? Маю термінове завдання, мушу негайно їхати.

Натовп розступився, звільняючи йому дорогу. Сержант, як вітер, понісся по шосе в напрямі Фюстенберга.

А в'язні, що збіглися до брами, шаленіли від радощів, ще не вірячи, що вже близька довгождана хвилина їхнього визволення. Вони обіймали одна одну, сміялися і плакали від щастя.

Не минуло і півгодини, як до табору підійшла колона радянських військ. Вартові відчинили перед ними браму, і табірштрасе заповнилося радянськими бійцями, стомленими далеким походом, але з очима, сяючими від щастя. Тепер вже всі, хто міг встати з нар, вибігли назустріч визвольникам, і їхні голоси злилися в радісний вигук. В'язні обіймали солдат, сміялися і плакали одночасно, не вірячи, що така довгождана хвилина нарешті прийшла.

— Маріє, Маріє, — кричав якийсь солдат, — я одержав твого листа! Я прийшов до тебе, я твій Іван! Де ти?

— Яка Марія? — кричали із натовпу.

— Я — Марія! Я — Марія! — відповіло відразу кілька голосів, і з натовпу піднялося кілька жіночих рук.

— Яка Марія? — запитала та з них, що стояла найближче до солдата.

— Марія Коваленко з Калинівки Полтавської області.

І відразу десятки рук зів'яло, опустилося, а солдата, що так й не знайшов своєї Марії, вже обіймала чорнява вродлива дівчина, Марія Петрушина, сміючись, казала:

— Ничего парень, найдешь еще и свою Марию из Полтавы. А я Мария-Москва. Целую тебя за по-

беду, за то, что дошел из Полтавы до Берлина. А Берлин — вот он — за нашей спиной.

Вона взяла його за руку і повела в бараки.

— Идем, Коваленко, может, тут еще найдешь свою Марию. Вон их сколько, больше тысячи умирает на нарах.

Солдат ішов між нарами і гукав:

— Маріє, Маріє, я одержав твого листа. Я знаю, що ти в Равенсбрюку. Я прийшов за тобою!

На нарах жінки підводили голови, тягнули до нього руки, але мовчали. А він ішов все далі й далі, сподіваючись зустрітися з очима своєї Марійки, які б впізнав би серед тисяч жіночих очей. Він бачив смерть своїх побратимів і сам не раз помирав в боях. Та ще ні разу не пережив такого потрясіння, як тут, в таборі, зустрівшись з тисячею очей матерів і сестер, в яких дотлівала надія. Але, почувши з вулиці марш перемоги, вони спалахували жагсю до життя і вдячністю до визвольників.

Солдат Іван вже не кликав своєї Марії, а ішов з барака в барак, вдивляючись в тисячі очей, вслухаючись в різномовні слова цих живих мерців: українські, словацькі, чеські, навіть німецькі, які чомусь найбільше врізалися йому в пам'ять. Голова його макітрилась від смороду і задухи, а він ішов й ішов з барака до барака, гукаючи:

— Маріє, Андрійку, де ви?

І раптом з якихось пар з «третяка» до нього простягнулися тонкі, висохлі руки хлоп'яти і голос тонуєсінський, як у щойно народженої дитини, закричав:

— Тату, тату, я тут!

Солдат стрепенувся від несподіванки, взяв на руки легке, як пір'їнка, дитя і, зрозумівши, що це не його син, все ж запитав:

— А де ж мама?

— Там, — відповів хлопчик і показав рукою-ниточкою в напрямі високих труб крематорію.

— Ходім, синку, звідси! — гладив його Іван по голові, несучи поміж натовпу навпівживий скелетик хлоп'яти, який чимось так нагадував йому його сина.

Визволення

Дві доби, змучені, без їжі, без сну, швидким маршем рухалися колони виснажених до краю в'язнів. На них страшно було дивитися. Дороги були забиті німецькими біженцями, машинами, повозками, і часто, щоб перейти на другий бік дороги, доводилося простоювати годинами. Ішли в глибину нуклендських лісів. Марійка йшла, вчепившись за руку сильнішої за неї Даші, боячись відстати від друг. Вона натерла ногу, кульгала і готова була впасти і більше не підійматися. Але знала, що це було б вірною смертю. Скільки тих нещасних, що не витримували і падали, валялися на обочині дороги, одні вже мертві, інші зі стогоном і прокльонами на устах, пристрелені, ще повзли за колоною, благаючи, щоб їх добили.

Підвечір зробили привал. Біля дороги розкинувся зелений видолинок, люди розмістилися в ньому. Тільки тепер розгледіли, що з ними лишилися тільки радянські в'язні, а інші, мабуть, змовившись, відстали і розсіялися в лісі.

Почало сутеніти. Ніхто й не помітив, як зникли їхні «пастухи». Ті, очевидно, побоялись, щоб в'язні не розправилися з ними вночі. Стомлені довгим переходом, люди падали на траву і засинали мов убиті. Марійка прихилилась до своєї подруги Даші, обнявшись, вони вже солодко спали, коли пролунала команда:

— Ауфштейн!

В'язні схопилися на поги, тремтячи і від нічного холоду і від цієї команди, яка розбивала всі їхні райдужні мрії про визволення. У напівтемряві в руках одного з гітлерівців зблиснув ліхтарик, і всі побачили, що вони в оточенні групи гестапівців. Важко передати, який відчай опанував усіма. Ще вчора ввечері вони мріяли про визволення, про те, що, певне, їх наздоженуть тут радянські війська і вони стануть вільними, а нині на них дивилися автомати гестапівців. Кожен з в'язнів знав, що то значить: потрапити в руки гестапо. Стара сива жінка, не витримавши останнього випробування, заголосила і впала на землю мертва. Гестапівець копнув її ногою і вилаявся.

— Та це ж не воїни, а доходяги! — мовив один з них.

— Тут самі жінки! — додав інший.

З'ясувалося, що це була остання група гестапівців, які залишали місто. Ті, хто знав німецьку мову, зрозуміли це із суперечки гітлерівців.

Одна смілива дівчина вийшла наперед і почала говорити з ними німецькою мовою:

— Ми працювали на фабриці, яку розбомбили, а тепер не знаємо, куди нам подітися.

Гестапівець вилаявся. Сплюнув. Лайнув когось за те, що той вважав цих беззбройних людей німецькими воїнами, які чекають на Радянську Армію, щоб здатися їй у полон. Махнувши рукою, старший гестапівець повів своїх на захід.

Після цієї події вже ніхто не міг заснути. Вирішили послати когось у розвідку. Вибір упав на ту саму дівчину, що добре володіла німецькою мовою. Вона взяла з собою для хоробрості росіянина хлопчика-підлітка і на світанку пішла з ним до найближчого селища. Напевне ніхто не міг сказати, як

далеко ще Радянська Армія. Старий німець, який воював ще у минулу війну, прислухаючися до грімів артилерії, запевнив, що руські, очевидно, вже на відстані десяти кілометрів.

Доки розвідники повернулися, до жінок підійшли в'язні з чоловічого табору. Їм було, достеменно вже відомо, що радянські війська за п'ятнадцять кілометрів від Равенсбрюка. Цієї тривожної ночі ніхто не хотів спати.

Всі заглибилися в ліс, щоб з дороги їх не можна було помітити. Кожен приготував собі ложе з ялинового гілля, розмістившись під деревами головою до стовбура. Гадали, що в разі бомбардування так буде безпечніше. Вирішили відпочити, а потім піти назустріч своїм.

Марійка дивилася в небо крізь гілки дерев, і їй здавалося, що вона вперше побачила, яке воно бездонне і глибоке. Ніколи ще в неї не було такого великого бажання вижити. Відчуття того, що життя прекрасне, додавало їй снаги, а сон, напливаючи на неї, теж був особливим сном вільної людини, яка знає, що завтра над нею не стоятиме наглядач з гумовою палицею чи нагайкою. Затьохкали солов'ї, і дивним здавалося, що тут, у чужій їй землі, і ліс, і солов'ї, і небо були такими самими, як на Україні, тільки зараз все це відчувалося гостріше. А люди різних національностей так навчилися розуміти одне одного, що теж почувалися як брати. Усі вірили, що по війні мир на землі буде прекрасним.

Марійка вже задрімала, і приснилася їй вода з чистої прозорої криниці. Сонце заглядало до кринички, просвічуючи її наскрізь. Вона не розуміла, що сама навіяла собі той сон спогадами про домівку. Та коли над лісом загуркотіли літаки, які летіли зовсім низько, і на їх крилах вона побачила

червоні зірки, Марійка, замість злякатися їх, скочила на ноги і радісно закричала:

— Наші, наші! Дивіться, це летять наші!

У синьому небі струнками рядами йшли важкі штурмовики, і шум їх моторів здавався в'язням визвольною музикою. Багато з них плакали. Десь у глибині сердець ще жило побоювання, що повернеться гітлерівська армія і пожене їх далі із собою, що їх просто забули, а як тільки дізнаються про втечу їхніх «пастухів», за ними надішлють нових мучителів, і тоді все почнеться спочатку.

Марійка знову впала ниць, слухала гул землі. Коли йтимуть наші, вона перша почує, як вони наближаються. Так і задрімала, і раптом їй здалось, що пролунало оте страшне й ненависне «ауфштейн!». «Ні, ні, я більше не встану», — думала вона, не піднімаючи голови. Десь далеко літаки скидали бомби, гриміла далекобійна артилерія, свистіли осколки, здригалася від вибухів земля. Почувся тупіт ніг. «Мабуть, нас оточують вороги, — подумала в напівсні, не підіймаючи голови.— Хай краще мене уб'ють тут на місці, я нізащо не повернусь до табору». Перемігши сон, Марійка повернула голову і побачила, що то вигукує над нею «ауфштейн» чешка Анничка з Карпат, яка не раз підгодовувала її в таборі шматочком хліба чи сухаря.

— Хіба ж можна так жартувати? — сказала Марійка, схоплюючись на ноги і радіючи, що це тільки жарти. — Ой, пані Анничко! Та хіба ж так можна? Я вже вирішила, що хай краще мене приколють багнетом до землі і я так залишуся назавжди тут у лісі, ніж знову повертатися до табору.

Анничка дивилась на неї добрими материнськими очима і підганяла:

— Вставай, вставай, Марійко! Ти ж казала, що твій брат у Радянській Армії. Готуйся зустрічати

його. А може, саме він і приїде сюди до тебе на танку...

— Ні, він не танкіст, а піхотинець, — сказала Марійка, схоплюючись на ноги. — Може ще приїхати на коні. Він так гарно умів скакати на вороному! — Вона вже й справді подумала: може ж статися таке диво, що саме він прийде їй на виручку, дізнавшись з її листа, в якій вона чужаниці.

Тільки тепер вона побачила, що лишилася тільки з Анничкою і Дашею, решта ж, хто був з ними, вже побігли з радісними вигуками. На них нахлинула друга група колишніх невільників, підхопила і понесла в напрямку дороги. Марійка, тримаючись за руку Аннички, побігла здоганяти своїх. Їх стиснув натовп і поніс із собою владною силою, яка не давала змоги навіть оглянутися по боках. Куди ж вони біжать? Всі бігли назустріч радянським танкам.

Широкою асфальтованою дорогою рухалися важкі й легкі батареї, гриміли танки, на яких, піднявши люки, сиділи радянські танкісти.

О, цього дня Марійка не забуде до самої смерті! Як передати ту невимовну радість, що світилася в очах людей! Як неспізнанно змінилися обличчя дівчат, яким небаченим блиском сяяли їх очі! В них було і захоплення, і радість, і бризки сміху. Здавалося, що вони в цю хвилину ввібрали в себе все проміння сонця, щоб віддати його воїнам, які зволіли їх. Вони бігли їм назустріч і кричали, самі не пам'ятаючи що. Це були слова чи просто вигуки, які зливалися в один радісний крик вдячності, захоплення і щастя.

Танки зупинилися. З них почали виходити радянські воїни з такими рідними обвітряними обличчями. Вони, стомлені далеким переходом і боями, знімали шоломи і привітно, як найближчі рідні,

посміхалися назустріч вируючому натовпові. Ось один з них зліз з машини, взяв із рук жінки хлопчика, посадив його на танк, і хлопчик довірливо простягнув йому руки. Хлопчина так і стояв на танку, розгублено усміхаючись і поглядаючи то на танкіста, то на свою маму, то на збуджений натовп, який не переставав вигукувати слова вдячності, кидаючи до ніг танкістів перші лісові квіти — сон.

Не знати, скільки часу тривала ця найщасливіша в житті Марії зустріч. Всі обіймалися, цілувалися, мовби зустріли своїх найдорожчих рідних.

Нарешті один з танкістів, перекривши гомін юрби, голосно мовив:

— Дорогі наші дівчатка й матері! Ми дуже раді, що бачимо вас живими, жаль, що ми поспішаємо. Просимо дати нам дорогу! — Натовп трохи відійшов, і, коли танки рушили, танкіст сказав:— Ніякої стрілянини більше не буде, але радимо вам з лісу більше не виходити, ждiть наших піхотинців.

Танки заревли, зірвавшись з місця, пішли вперед. Тільки тепер усі відчули, що вони вільні, що невидимі їхні кайдани упали. Сльози щастя текли щокими змучених людей. Після великого напруженого чекання настали хвилини розслаблення. Люди неохоче поверталися до лісу. Знали ж бо, що в лісі ще можуть бродити гітлерівські солдати, які шукають собі порятунку, і треба бути обережним, щоб не наскочити на них, отож вирішили не заглиблюватися в зарості.

Дівчата ще ніч пробули в лісі. На ранок ця територія була зайнята піхотинцями, що розсипалися по всьому лісі.

День їхнього визволення припав на велике свято Першого травня. Марійка згадувала, якою щасливою вона була цього дня в школі, демонстрацію, яку бачила в столиці України — Києві, коли їздила

до своєї тітки на свято. Іноді цього дня вже цвіли каштани. Тут, у Німеччині, весна була теплішою, дерева вже повністю вкрилися листям, у лісі було безліч ранніх квітів і особливо багато пухнастих дзвіночків, які зветься сон,

Марш смерті

Ув'язнені Барта прислухалися, як все ближче і ближче гриміла радянська артилерія. 29 квітня 1945 року всіх в'язнів Барта зігнали вночі на апельплац. Ніхто з табірної начальства не говорив, куди їх збираються відправляти.

Валя Самойлова сиділа в цей час у тюремному бункері. Їй чути було команди ауфзерок у дворі, канонаду далеких боїв. Серце стислося від муки, що табір можуть висадити в повітря ті, хто хотів би замести сліди своїх злочинів.

Про неї, мабуть, забули і вже давно не годували. Відчувала, як сили покидають її тіло. «Тільки б побачити визволителів. Тільки б вони встигли», — думала, перебуваючи в якомусь напівсні, падаючи в безодню і знову приходячи до пам'яті. Часом почувалася в полоні марення. Їй здавалося, що хтось відмикає двері, на порозі бачила такі знайомі, рідні обличчя і червоноармійські пілотки. Схоплювалася на ноги і знову падала. Страшенно хотілося пити. Безглуздо було б померти саме зараз, коли до визволення лишалось, може, кілька годин.

Як жаль, що ніхто там, на Батьківщині, так і не дізнається про їхні титанічні зусилля, про їхню боротьбу проти фашистів тут, в цих страшних концтаборах, де загинуло стільки чесних, ні в чому не винних людей.

Раптом Валя почувла, як у замку повернувся ключ. Серце дівчини калатало. Невже її поведуть на розстріл? А може, випустять? Та ні, надії на ласку гітлерівців у неї не було.

На порозі стояла маленька німкеня Еммі, вона дуже хвилювалася, і Валя не знала, що їй і думати...

— Зараз саме слухний момент. Начальство у таборі думає тільки про себе, про власну шкуру. Їм ніколи навіть згадати тих, що сидять по бункерах. Твої подруги Маша Гунченко та Ірина Лозова умовили мене випустити тебе, вони ждуть тебе біля виходу.

Еммі довела Валю до виходу із приміщення бункера, а там її підхопили під руки вірні подруги Маша Гунченко та Ірина Лозова і повели в свою колону, що вишикувалася у дворі табору Барта. Дівчата вели її, виснажену і легеньку, мов тріска, так і вийшли із нею із табору, майже несучи на руках.

Ніхто з в'язнів не знав, куди їх поженуть. Між есесівців ходили слухи, що шлях їхній лежить до моря, але тільки найголовніші з них знали, що в'язнів збираються посадити на кораблі і потопити у відкритому морі, щоб навіть трупів не відшукали по війні.

Фронт наближався до Барта, в'язні, залишаючи територію табору, з великою надією прислухалися до далекої канонади гармат. А вони гриміли ближче й ближче. Спочатку відправили чоловічий табір кількома групами на захід в напрямку Рибніца-Домгартена, потім почали відправляти жінок. Відчинилися важкі ворота, і колона за колоною залишала табір. Пізно вночі з табору вийшла остання колона. Всю ніч були в дорозі, їм не давали ні хвилини спочинку.

Есесівці поспішали. В'язні бачили, як тремтять їхні руки. Знають, що прийшов їхній кінець. Вони нервували, гнали людей скаженим маршем, майже бігом. Чим скоріше вони доставлять в'язнів до пункту призначення, тим більше самі матимуть шансів уникнути справедливої розправи.

На околиці Рибніца колону в'язнів зустріли німецькі антифашисти. Вони запевняли, що населення міста зустрине жінок прихильно.

Військовополонені разом з антифашистами обеззброїли есесівців в голові колони. Інших есесівців мов вітром здуло.

— Радянські війська вже на підході до Рибніца-Домгартена, — сказали робітники. — Місто викинуло білі прапори, вирішило здатися без бою.

Комендант міста гаупштурмфюрер наказав оберлейтенантові Бремеру зігнати жінок на базарний майдан і в ратушу. В'язнів, як худобу, гнали на майдан, підганяли дубинками. Змучені скаженим маршем, в'язні натискали одна на одну, не розуміючи, куди їх женуть. Тут хтось крикнув:

— Ратуша замінована!

Загнані в ратушу в'язні кинулися назад на майдан. Але на майдані, крім в'язнів, було багато мешканців міста, серед них чимало антифашистів. Вони знали, яка небезпека загрожує в'язням, і прямо в обличчя тих, що зганяли виснажених в'язнів на майдан, кидали повні презирства слова:

— Ганьба! Так поводитися з жінками жорстоко!

Нещасні, яких зганяли на майдан для розстрілу, нарешті збагнули, що це їхня остання година. Багато з них плакали, кричали. Тільки що серця всіх були сповнені надії на волю, і раптом такий страшний, такий нелюдський наказ коменданта. Лунали прокльони. Худі кулаки жінок, підняті над головами, їх змучені обличчя, глибоко запалі очі — це бу-

ла жахлива картина людського розпачу. Німецькі антифашисти, а з ними і паселення міста, яке вишло на вулицю, очевидно, щоб зустрічати радянські війська, поволі оточували жінок. Всі проклинали німецького офіцера Бремера, який мав здійснити наказ коменданта, їх підтримували і німецькі жінки.

Батько офіцера Бремера, що теж був на базарному майдані, старий інтелігент у потертому кашкеті, рішуче сказав своєму синові:

— Невже ти дозволиш стріляти в жінок?

Бремер так штовхнув батька, що той заточився. Син кричав:

— Відійди на десять кроків од мене, інакше я не відповідаю за себе!

Зав'язалася бійка. В'язні і антифашисти кинулися на гітлерівців.

Солдат, що стояв неподалік від офіцера Бремера, силоміць вирвав у нього кулемет і кинувся вбік. В цю мить один з в'язнів кинувся на офіцера і сильним ударом у груди збив його з ніг саме тоді, коли Бремер виймав з кишені маузер.

На щастя, у Бремера лишилися лише жовтороті підлітки років по чотирнадцять, які не вміли ще навіть стріляти. Серед в'язнів Барта було чимало радянських військовополонених, які встигли повоювати. Кинувшись в рукопашну, вони зім'яли жовторотих гітлерчуків і обеззброїли їх. Бремера зв'язали і взяли в полон живим.

Саме в цю мить на майдан виїхав важкий радянський танк з червоною зіркою. Радісні вигуки привіту і вдячності прокотилися в натовпі.

Яке то було щастя, що підроспіли радянські війська і скінчилося кровопролиття! В День міжнародного свята Першого травня в'язні Барта побачили перші радянські танки. Вони сміялися і пла-

кали, обіймаючи своїх визволителів. Жінки ставали перед ними на коліна. А запорошені, стомлені в боях воїни ніяково всміхалися, підіймали їх з землі.

— Тепер ви вільні і можете повертатися додому, — казали вони в'язням концтаборів. — Ми поспішали вам на виручку. Нам стало відомо, що гітлерівці жепуть ув'язнених концтаборів до Рибніца-Домгартена, до Ростока, щоб посадити на судна і потопити у хвилях Балтійського моря.

Натовпом прокотився глибинний зойк. Одні ридали, інші підіймали свої руки до неба, потрясаючи ними і проклинаючи Гітлера.

В'язнів-військовополонених зібрали в один гурт, цивільних — в інший. Хворі і найслабші відразу одержали медичну допомогу.

Танкісти із співчуттям дивилися на живі скелети. Військовий лікар підбирав собі медичних працівників. Капітан запитав, чи не згодиться хтось із дівчат, які знають німецьку мову, піти до них перекладачем.

Визвалися Ірина Лозова і Валя Самойлова.

Здоровіші разом із військовими прибирали убитих, копали ями, щоб поховати їх. Надходила ніч. Така гарна травнева ніч. Навколо все цвіло, а в повітрі ще пахло кров'ю. То там, то там загорялися вогнища, виникали гурти, біля яких збиралися люди, розповідали про пережите. Солдати ділилися з в'язнями своїми пайками.

— Всіх розквартирувати по будинках, — наказав капітан.

Солдати відраховували по десять чоловік недавніх ув'язнених і вели на квартири.

— Чи є серед вас, дівчата, хто з України? — запитав водій головного танка Володя Носов.

— Я, я з України, — озвалося чимало дівчат.

— А може, є мої землячки із самого Києва? — запитав його друг, чорнявий бравий лейтенант з вусяками, що пильно придивлявся до Валиної подруги Маші Гунченко, мовби пізнаючи її.

— Я з-під Києва, — вигукнула Маша. — Знаєте таке село Клавдієво? Діброву Леніна?

— Клавдієво? Та я сам з-під Києва. Як же не знати Клавдієва?

Володин друг підбіг до дівчат, гречно запросив їх підійти ближче і відрекомендувався Максимом.

— А ось моя подруга Валя з самого Києва, — щебетала Гунченко. — Тільки вона дуже слаба, ми її всю дорогу майже на руках несли.

— Ходіте, Валю, до нашого гурту, — запропонував Максим дівчині, що присіла прямо на траву.

Дівчата підійшли до головного танка. Танкісти тут же поруч з танком почали пригощати дівчат.

— Чому ти така худа? — запитав Володя у Вали. Він підняв її і посадив на танк. — Легенька, як пиріночка! — мовив здивовано. — Скільки ти важиш?

— Сорок кілограмів, — сказала Валя.

— Що, тебе зовсім не годували?

— За саботаж в роботі, за святкування Ленінських днів — кинули мене до бункера, — сказала дівчина. — А там справді весь час я була на голодному пайку.

Так гуртом, стоячи біля танка, почали згадувати Київ, рідні міста і села.

— Іжте! — поставив перед дівчатами армійський кухар повну миску гречаної каші.

— Тільки спочатку багато не можна, — попередив військовий лікар. — Ви всі такі виснажені. Як наїстесь досхочу, можна і вмерти.

— Знаємо, — мовила Валя. — Я ж теж медсестра. До війни вчилася в медичному.

В каші траплялися невеличкі шматочки м'яса.

— Смачне, як есесівська кішка,—засміялася Гунченко, — хочете, розкажу.

— Давай!

— Як почали ми пухнути в Барті з голоду, я за-примітила, що кішка у старої наглядочки, яку ми дражнили Альтегена (себто відьма) жирна, як від-годована кролиця. Впіймали ту кішку і утопили в бочці. Потім зварили у грубі. Дісталось всім у нашій штабі * по шматочку. Знаєте, яка смачна! З'їли з шкурою і кишками. М'ясо як у кроля.

— Бідні дівчата! — співчував лікар, доки танкісти неугавно реготалися.

— А сталінградці між вас є? — запитала Валя у танкістів.

— А я і є справжній сталінградець, — зрадив Володя, — допомагав полонити Паулюса. Там же мене і поранили, і відвезли до госпіталю. Повернувся з госпіталю вже в 65-ту армію, бо 62-гу не наздогнав.

— А я теж була під Сталінградом в 62-й армії,— сказала Валя.— Маршала Чуйкова знали?

— А ти часом не медсестра Самойлова?

— Вона і є.

— Я ж бачу, щось знайоме. Йолки-палки. Так ти ж тоді першою красунею була у нас! Сам Чуйков сказав. Найдіть медсестру Самойлову хоч під землею. А зараз... Що ж вони, гади, з тобою зробили? Я й то не впізнав би.

Валя розповіла, як вона сіла за кулемет, як її засипало землею. Як потрапила потім непритомною в полон.

Виявилось, що у них багато знайомих. Танкісти розкинули на землі намет, і полилася щира розмова.

---

* Кімната блоку.

— Хороша дівчина, — сказав Володя командирові. — Я, виявляється, її давно знаю, ще з Сталінграда. Скількох вона з поля бою винесла, не перерахувати. Ми тричі з нею в оточення вороже потрапляли. Візьмемо її до нас фельдшером?

— Хіба не бачиш, її треба спочатку в госпіталь на місяць-другий, підлікують, а потім можна і до нас.

Так, розмовляючи, дівчата просиділи з своїми визволителями до світанку. На ранок Валю підвезли в Штрихау, де містився найближчий госпіталь. Всіх військовополонених дівчат і жінок, що були переважно медиками, розібрали по воєнних частинах.

Маші Гунченко командир сказав:

— Підеш до нас помічником армійського кухаря. Якщо ти в концтаборі приготувала кішку так, що вона виявилася смачнішою за кроля, то уявляю, як ти будеш готувати справжнє м'ясо...

Ірину Лозову взяли перекладачкою, але вона згодилася з умовою, якщо після госпіталю в одній частині з нею буде працювати і Валя.

— Згода! — кивнув командир.

Так обидві подруги стали військовослужбовцями 65-ї армії.

До рідного дому

Дівчата з України збилися в групи і думали, як же їм добратися додому. Дорога неблизька. Всі ще були в смугастій табірній одежі і дерев'янках на ногах. Вони дійшли до найближчого міста, сподіваючись випросити там одягу і щось поїсти. Містечко виявилось спорожнілим, притихлим. Всі вирішили, що німці поховалися по домівках чи в підвалах.

В одній з приміських садиб в прибудові на ліжку лежала німецька жінка. Виявилось, що вона працювала у війну на німецького господаря, але в останні дні злягла. Жінка розповідала: «Всі, всі з міста потікали від Радянської Армії. Тут по радіо весь час передавали різні вигадки про жорстокість і помсту радянців... Все те, звісно, брехня, але місцеві фрау, чоловіки яких тут знущалися доста з нас, подалися вслід за своїми військами. Взяли з собою те, що могли донести, коштовності, золото, срібло...»

У будинках з сліпучо-білою кахлею кухонь і ванн все лишилося, як за життя гітлерівців, хіба що дехто, втікаючи наспіх, не встиг позачиняти шафи, набиті своїм і награваним майном. Тепер і їм воно стало непотрібним. Кожен рятував свою шкуру. Сяючі меблі, роялі, горіхові шифоньєри, розкішні спальні — все як у країні, де вимерли люди і тільки лишилося те, чим вони жили. Жінкам, що стільки перестраждали, і чоловікам, що ледь тягнули худі, виснажені ноги, все це теж було зараз на диво байдужим. Кожен з них мріяв про одне: як би дійти додому, опинитися на землі, яка їх кликала до себе всі ці роки.

Нікому не хотілося зодягатися в чуже. Тому зраділи, коли знайшли таку-сяку одєжину на приміській фермі. Її, очевидно, лишили тут наші невільники, що гнули спина на бауєрів і вже встигли податися додому з приходом Радянської Армії.

На зруйнованих танками і бомбами дорогах брели групами в'язні. Залізничі були розбиті, отже, треба було шукати якийсь інший транспорт. В'язні, що колись працювали шоферами, заходилися ремонтувати підбиті машини. Декому пощастило, і вони подалися додому на машинах, випрошуючи у зустрічних військових хоч каністру бензину. Більшість пішла, збиваючи ноги об розворочені дороги.

Для дівчат поляк Штефан знайшов у стайні пару ситих гнідих жеребців, впріг у фаєтончик.

— Сідайте!— гукнув він до дівчат. Сам сів на місце кучера, дівчатка вмостилися на м'яких сидіннях, ще двоє просто причепилися збоку на крилах фаєтона. Дзвіночки на оглоблях зазвеніли, і фаєтон помчав розбитим асфальтом.

Так вони проїхали майже до самого кордону, доки коней у них не забрали для армії. Дівчат військові посадили в поїзд, що йшов на Київ, з ними поїхав і Штефан.

— Що, може, завітаєте до мене на Прикарпаття? — запропонував Штефан, та Марія з Дашею хотіли дістатися якнайшвидше домівки.

До Києва їхали разом. Далі Даша сіла на чернігівський робочий поїзд, а Марійка — на поїзд, що йшов через її Лозоватку.

На своїй станції Марійка зійшла з поїзда. Її очам відкрився знайомий ліс, безмежне поле, де починало половіти жито. Трохи далі річка, що доведе її аж до самого дому. Але чому хатки здаються такими маленькими, хоч і такими рідними серцю? Щось стиснуло в горлі, і на очі навернулися сльози. Та це не були ті гіркі сльози чужини. Почуття своєї рідної землі огортало її. Вона прискорила кроки до рідної оселі. «Чи живі мої тато і мама, сестри і брати? — думала Марійка, поспішаючи додому. — Як зрадіють вони, побачивши мене».

Марійка йшла додому до болю знайомою вулицею і дивувалася, що вона порожня, тільки де-не-де з'явиться собака чи пробіжать до сусідів галасливі діти. Дівчина не втрималася і зайшла до хати, де жила баба Текля. Хата почорніла, стеля була пробита осколком, і крізь неї просвічувалося небо. Нікого із бабиних родичів, ані самої баби Теклі в хаті не було. Видно, що хата покинута людьми або ж вони

загинули. Серце боляче стислося у Марійки від тяжкого перечуття. Загавкав собака, і з хати ви-йшла сусідка.

— Шукаєш бабу Теклю? Писає її, сердешної. Убили гітлеряки за те, що дочка у партизани подалася.

— А мої батьки живі? — не втрималася Марійка.

— А ти Іларіонова Марійка? Живі, живі, дочко! Я відразу тебе впізнала, хоч ти зараз мов з хреста знята. Виросла мало. Мабуть, не дуже году-вали в тій чужаниці? Ти, сердешна, радій вже з то-го, що жива вернулася. — Жінка не вагажилася розказати Марійці про смерть братів. Хай батьки скажуть, може, побачивши їх живими, легше переживе горе втрати братів. — Видно, добре ти горя сьорбнула. А он Лілька Дука вернулася нестриже-на, ще з фарбованими патлами і з дитиною.

З сусіднього двору, почувши розмову, вийшла Ліля. Вона розцвіла, погладшала, тримала на руках гарненьке біляве хлоп'ятко, що Марійці одразу па-гадало однорукого сина їхнього господаря — Ганса.

— Кому війна, а кому рідна мати, буркнула жінка і пішла до господи.

Ліля заплакала.

— І ніхто того не розуміє, що пайбільше горе тепер мені.

Марійка глянула на неї співчутливо. Запитала:

— А про Оксану тут уже знають?

— Лист прийшов від її дівчат з Барта. Загину-ла... Взяла на себе усю вину за диверсії, які вони чинили на авіазаводі в Барті. Розстріляли Оксану. Ольгу Іванівну, вчительку нашу, а її маму, — гес-тапівці повісили. От вони тепер удвох — героїні.

— Завдячуючи Оксані і я жива, — сказала Мар-рійка. Вона підняла свого легенького вузлика з землі і пішла на свою Купальську вулицю.

Їхня хата ще до війни сяяла на сонці білизнаю. Біля хати, як і колись, на кілочках — глеки; жовто-гриві соняхи, чорнобривці насіяні рядком від самої хвірточки аж до порога. Тільки от Джульбарс не гавкав, мабуть, здох у війну.

Батько сидів на полу, вистругував ложки — його улюблена робота ще змолоду. Мати поралася біля печі. Вогонь весело палахкотів у печі. Є вогонь — значить, є життя. «Очаг» згадала Марійка слово росіянки Марії-Москви. Мати залишила рогаці, швидко повернулася на скрип дверей, завмерла на мить, а потім кинулася цілувати дочку, навіть не розгледівши як слід.

— Марусино моя, донечко. Слава богу, жива! Худенька, нічого, м'ясо наросте. Не хвора, дитинко? Що в тебе болить?

— Нічого, мамо, не болить. Я просто втомлена з дороги.

Батько підвівся з полу, підійшов до дочки, обняв її і підняв, як то робив у дитинстві, а потім придивився і заплакав:

— Легка, мов пир'їнка. Бідне дитя... Як то вони морили вас голодом. В першому класі ти й то була важчою.

— Та вона ж тоді була немовби збита, тіло туге, щоки рум'яні. Як прийде було з морозу чи то з річки...

Мати присіла на піл біля Марійки, заглядаючи в очі, запитала:

— А нашої Оленки не стрічала там у тій осоружній Німеччині?

— Ні, мамо, не стрічала! Вона велика, та Німеччина, хіба там стрінеш. Може, ще прийде?

Мати важко зітхнула:

— За всі три роки ні одного листа, ні від тебе, ні від неї. А Дука одержувала.

— Недарма ж вона Дука... Прізвище таке, і дід її був хижим куркулякою. Ми іншого роду. Чесного!

— Ну годі, годі... Дай їй помитися та став на стіл картоплю.

Марійка зняла з голови хустку.

— Постригли тебе, — сказала мати, — а Лілька, навпаки, таку кучму відростила і стала геть білявою, мабуть, пофарбувалась.

— Вона була не в таборі, мамо, а в господарів. То вже як господар хотів. Лілька — красуня, їй, може, в господаря і непогано жилося.

— А ти в мене хіба не красунею була? А той герман он що з дитини зробив.

— Я, мамо, не хотіла робити на ворогів. Від бюрера ми з Оксанкою втікали, в дорозі зазнали такого, що за все життя не зазнаєш. А потім в таборі нишком шкодила, як тільки могла. Від того переживала багато. Ще слава богу, що не впіймалася, а то і такої б мене ви не побачили вже.

Зайшла Катруся. Почорніла, в чорній хустині, з такою печаллю в очах, що Марійці стало страшно за неї.

— Сестричко! — кинулася Катя до Марійки. — Я знала, що ти повернешся. Ти ж у нас така розумниця.

— Чоловік Катрі загинув... — сказала тихо мати, витерши очі кінчиком хустки. — Наш Павлусь теж...

— Ну і нащо ото ви, мамо, все зразу? Хай би хоч оговталася.

— Хай знає, — сказала мати. — Вона вже стільки перетерпіла і це здужає. Маруська у нас жилава з дитинства. Це моя кров...

— А тепер будемо купатися, — жваво додала Катруся. — Знімай із себе оте німецьке шмаття, лізь

у діжку і зодягайся у своє. І бодай більше ніколи не зазнати цього лиха.

Мати вилила у діжку великий баняк гарячої води, кинула туди зілля, і в хаті, як у дитинстві, запахло материнкою, любистком і м'ятою. Марійка влізла в стару, ще зроблену дідом, діжку для купання дітей, тільки тепер побачила, як вона виросла за ці роки. Діжка ледве вмщала її худеньке виснажене тіло. Та, занурившись в літепло, Марійка нарешті відчула себе дома і, намилюючи собі брудні, у корості ноги, стиха заспівала. Мати цілувала її, миючи спину, і щоками її котилися солоні сльози, змішуючись із сльозами донечки, яка зазнала вже в житті такого, що їй, старій Дарині, і не снилося.

Післямова

Щороку в Дарницькому лісі, на тому місці, де був у роки війни пересильний табір, збираються ветерани, колишні в'язні концтаборів, піонерські і комсомольські дружини на мітинг, присвячений пам'яті загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни.

На одному з таких мітингів довелося виступати і мені. Там я познайомилася з учасницею боїв під Сталінградом В. П. Самойловою — колишньою ув'язненою жіночого концтабору знищення Равенсбрюк. Потім ми подружилися, часто зустрічалися. Самсїлсва познайомила мене з Марією Ткаченко і Марією Данкевич, які були разом з Валентиною Петрівсю в Барті, разом чинили опір, псували обладнання заводу, ламали свердла, допомагали підпільникам чоловічого цеху виготовляти магнітні міни для знищення фашистських бомбардувальників.

Читаючи в пресі вірші Зіни Шульжук з Волинської області, я зрозуміла, що вона колишній в'я-

зень Равенсбрюка, написала їй листа, і ми зустрілися у Києві.

Після війни Зіна Шульжук працювала на ціліні, на побудові радгоспу «Шуйський» в Атбасарському районі, бібліотекарем при середній школі. Повернувшись на Україну, вона працює вихователькою молодого покоління, часто виступає перед молоддю.

Одного разу Зіна Шульжук привела до мене колишніх в'язнів Равенсбрюка Клару Шадловську (по табору Клаву Яценко) і Лілію Павлючек, з якими вона разом писала листівки і сиділа в штрафному блоці аж до визволення табору. З ними прийшла також Галина Матузова, яка перша із 32-го блоку дізналася від німецької комуністки Марти Дрюмо про прибуття в Равенсбрюк дружини Ернста Тельмана Рози Тельман.

Від радянських полонених в комуністичному кільці Опору працювали Є. Клем, Л. Бойко, Л. Безногова, Л. Конникова, М. Смілянська, І. Лозова, М. Петрушина, Г. Матузова, А. Сокова.

Резповіді колишніх в'язнів Равенсбрюка дали мені можливість написати цю повість. При написанні повісті я користувалася спогадами В. Самойлової, Л. Супруненко, А. Відай, Л. Конникової, П. Бобкової (Удовенко), Л. Бойко, З. Шульжук, К. Шадловської, Т. Чаяло.

Висловлюю їм усім глибоку подяку.

Марійка, Оксана, Даша — це збірні образи, в яких відбилася доля багатьох дівчат, силою вивезених гітлерівцями з України.

ЗМІСТ

Полонянки	5
У бауера	14
Втеча	28
Дорога на Равенсбрюк	50
Воронячий міст смерті	57
Ротармійки	75
Жорстокість	84
Вовки є вовки	97
Морячка Ліда	104
«Транспорт на небо»	109
Діти «неарійської раси»	123
Саша	149
За клятвою Гіппократа	161
Випробування. «Крулечки»	177
На Барт	188
«Трилисник»	211
Блок «Ніч і туман»	214
Заложники	220
Югендтабір Укермарк	238
Щурі залишають корабель	251
Зірниці перемоги	263
Визволення	274
Марш смерті	280
До рідного дому	287
Післямова	293

Литературно-художественное
издание

Забашта Любовь Васильевна

СОЖЖЕНИЕ МАДОННЫ

Повесть

Киев,

издательство «Радянський письменник»

На украинском языке

Литературно-художественное
видання

Забашта Любов Васи́лівна

СПАЛЕННЯ МАДОННИ

Повість

Художник П. Х. Андрощук
Художній редактор Ю. В. Бойченко
Технічний редактор Л. Д. Макаруч
Коректор Н. В. Камендровська

Информ. бланк № 2749

Здано на виробництво 03.08.88. Підписано до друку 12.12.88.
БФ 39643. Формат 70×100¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Офсетний друк. 12,03 ум.-друк. арк., 13,61 ум. фарб.-відб., 12,17 обл.-вид. арк. Тираж 65 000 пр. (1-й завод 1—30 000 пр.). Зам. 3660. Ціна в оправі 90 к. Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52. Одеська книжкова фабрика 270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.

Забашта Л. В.

312 Сожжение мадонны: Повесть.— К.: Рад. письменник, 1989.— 295 с.

ISBN 5-333-00214-2

«Сожжение мадонны»— это повесть о матерях, сожженных вместе с детьми в крематориях концлагеря Равенсбрюк на протяжении второй мировой войны, о мужестве женщин, создавших в концлагере антифашистское кольцо Сопротивления, в котором принимали активное участие советские военнопленные.

Повесть написана на основании рассказов бывших заключенных концлагеря.

3 4702640201-019
M223(04)-89 59.89

ББК 84Ук7-44

